

ТРАНС

3(23) 2002

Науково-теоретичний і
громадсько-політичний
альманах

Друкується з 1998 року

Засновники:

Дніпропетровський
національний університет,
Центр соціально-політичних
досліджень

Свідоцтво ДП № 637
від 13.04.99

Видання здійснюється за
підтримки Дніпропетровської
обласної державної адміністрації
та виконавчого комітету
Дніпропетровської міської ради

*Редакція не завжди
поділяє думки авторів та
не відповідає за фактичні
помилки, яких вони
припустилися.*

*Передрук – тільки з
дозволу редакції.*

ЗМІСТ

ОСВІТА І СУСПІЛЬСТВО

Куделя П.О. Регіоналізація вищої школи як один із шляхів реформування системи освіти.....3

З ІСТОРІЇ ДНІПРОПЕТРОВСЬКА

Іваненко В.В., Голуб А.І. Ліквідація демократичної опозиції (політичні переслідування меншовиків на Катеринославщині на початку 1920-х років).....10
Світленко С.І. Українські народолюбці Катеринославщини: Іван Манжура.....14
Ченцов В.В., Єлінов І.М. Інтелігенція і влада на Дніпропетровщині. Деякі штрихи до взаємин. (1937-1938 роки).....19
Поливец Н.С. Екатеринослав, весна-лето 1917 года: переплетение властей и борьба политических сил.....28

ІСТОРІЯ

Абрамова В.В. Варварська дипломатія епохи еллінізму.....37
Пархоменко В.А. Збройні сили Гетьманату П.Скоропадського та Директорії УНР на Херсонщині у 1918-1919 рр.41
Лебедєва Г.О. Українська Центральна Рада і російські меншовики та есери.....44
Анісімов К. До питання про однострїї та знаки вирізнення армії України періоду національної революції 1917-1920 рр. Збройні сили Української Держави.....47
Малацай І.В. Створення ліберально-гласистської течії словацького національного руху.....51

ФІЛОСОФІЯ

Пронякін В.І. Культура в сучасному світі: головні риси та відмінності.....55
Корх О.М. Принцип індивідуалізму у філософії українського зарубіжжя.....60
Ларцев В.С. Культурна рефлексія в антропогенезі.....62
Крамар П.П. Свобода і відповідальність людини в творчості.....67
Конох М.С. Ідея справедливості з точки зору соціальної філософії і філософії права.....73
Бойко М.П. Культурологічні та історичні умови формування поглядів членів Кирило-Мефодіївського товариства (науково-методичний аспект).....78
Романенко М.І. Філософія XVIII-XIX століть і класична парадигма освіти.....82
Шевцов С.В. Проблема образования в западноевропейской философии XVIII-XX веков.....88

СОЦІОЛОГІЯ

Боринштейн Е.Р. Показатели национального характера.....93
Михайлова Н.А. Деятельностно-активистская парадигма в изучении структурных преобразований современного украинского общества.....96
Махмадаминова Г.А. Операционализация термина «несовершеннолетние» в рамках социологического дискурса.....100
Мягких В.Б. Духовне здоров'я міської молоді: спроба соціологічного виміру.....103
Иванова К.А. Проблемы межкультурной коммуникации иностранных студентов...106

ПОЛІТОЛОГІЯ

Гугнін О.М. Політичний маркетинг та його інструменти.....111
Глушкова Л.В. Соціал-демократична концепція розвитку громадянського суспільства — складова ідеологічних змагань виборчого процесу 2002 року.....113

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ

Колесников К.Н. Материалы к курсу «Украинская и зарубежная культура». Культура первобытного общества.....117

НА ГРАНИ

Трінчук Я.І. Патерналізм і самоактивність населення та проблема самоврядування.....124

РЕЦЕНЗІЇ

Архирейський Д.В. Роздуми про вітчизняну і невітчизняну культуру.....127

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Окорочков В.Б., Михайлюк А.В. III Международная научно-теоретическая конференция «О природе смеха», Одесса, 1-2 апреля 2002 г.134

АНОТАЦІЇ

CONTENTS

	EDUCATION AND SOCIETY
Kudelya P.O. Regionalization of the High School as the One of the Ways of Reforming of Education's System.....	3
	FROM HISTORY OF DNEPROPETROVSK
Ivanenko V.V., Golub A.I. The Liquidation of Democratic Opposition. (The Political Persecutions of Mensheviks in Katerynoslav Province at the Beginning of 1920th Years).....	10
Svitlenko S.I. Ukrainian Populists in Katerynoslav Province: Ivan Manzhora.....	14
Chentsov V.V., Ellinov I.M. Intelligentsia and Power. From History of Political Repression 1920-1950 Years on Dniepropetrovsk's Region (continuation, beginning № 2 (10) 2000 Year).....	19
Polivets N.S. Ekaterinoslav, Spring-Autumn 1917 Year: Interlacing of the Powers and the Struggle of the Political Forces.....	28
	HISTORY
Abramova V.V. Barbarian Diplomacy of Hellenistic Epoch.....	37
Parhomenko V.A. Military Forces of P.P.Skoropadsky's Hetmanat and Directoria UNR on Herson's Region in 1918-1919 Years.....	41
Lebedeva G.O. The Ukrainian Central Rada and the Russian Mensheviks and Esers.....	44
Anisimov K. To the Question about Monotony and Signs of Difference of Ukrainian Army in the Period of the National Revolution 1917-1920 Years. Military Forces of Ukrainian State.....	47
Malatsay I.V. Creation of the Liberal-Publicity Trend of Slovakian National Movement..	51
	PHILOSOPHY
Pronyakin V.I. The Culture in a Modern World: Main Marks and Qualities.....	55
Korh O.M. The Principle of Individualization in the Philosophy of Ukrainian Community Abroad.....	60
Lartsev V.S. Cultural Reflection in Anthropogenesis.....	62
Kramar P.P. Freedom and Responsibility of Human in Creative Activity.....	67
Konoh M.S. The Idea of Justice in Point of View of Social Philosophy and Philosophy of Right.....	73
Bojko M.P. Cultural and Historical Conditions of Forming of Views of the Members of Kiril-Mefodiy Fellowship (scientific-methodical aspect).....	78
Romanenko M.I. Philosophy of XVIII-XIX Centuries and Classical Paradigm of Education.....	82
Shevtsov S.V. The Problem of Education in the Western Philosophy of XVIII-XX centuries.....	88
	SOCIOLOGY
Borinshtein E.R. Indexes of the National Character.....	93
Mihajlova N.A. The Activity Paradigm in Study of the Structural Modification of Modern Ukrainian Society.....	96
Mahmadaminova G.A. Operationalization of Category «Minors» in the Frame of Sociological Discourse.....	100
Myagkih V.B. Spiritual Health of Urban Youth: the Experience of Sociological Measuring.....	103
Ivanova K.A. Concerning the Arise of Problems of Inter-Cultural Communication.....	106
	POLITICAL SCIENCES
Gugnin O.M. Political Marketing and Its Instruments.....	111
Glushkova L.V. Social-Democratic Conception of Development of the Civil Society as the Composed Part of the Ideological Struggle in Electoral Process of 2002 Year.....	113
	HELPING TO TEACHER
Kolesnikov K.N. Materials to the Course «Ukrainian and Foreign Culture».....	117
	ON THE EDGE
Trinchuck J.I. Paternalism, Self-Activity of Popular and the Problem of Self-Government.....	124
	REVIEW
Arhireysky D.V. Meditation about Native and Non-Native Culture.....	127
	CHRONICLE OF SCIENCE LIFE
Okorokov V.B., Mikhajliuk A.V. I?I International Scientific Theoretical Conference «About Nature of Laugh», Odessa, 1-2 April 2002.....	134
	ABSTRACTS

ОСВІТА ТА СУСПІЛЬСТВО

П. О. КУДЕЛЯ

РЕГІОНАЛІЗАЦІЯ ВИЩОЇ ШКОЛИ ЯК ОДИН ІЗ ШЛЯХІВ РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ОСВІТИ

Куделя Павло Олександрович – заступник міського голови м. Дніпропетровська, член редакційної колегії альманаху «Грані»

Загальні принципи регіоналізації вищої освіти

Регіоналізація спільнот є об'єктивною рисою, яка визначає специфіку життєдіяльності, менталітету населення, виступає територіальною специфікацією народонаселення України. На сьогодні питання щодо теоретичного аналізу проблеми регіоналізації є достатньо складним з декількох причин. Перша полягає у тому, що не існує тотожності навіть у визначенні терміну «регіон», а існує декілька розумінь щодо його трактування. Поняття регіону активно розроблялося ще в радянські часи економістами та соціально-економічними географами. Найбільш повно його представив Є.Алаєв: «...Територія (геотерія), яка за сукупністю елементів, що насичують її, відрізняється від інших територій та характеризується єдністю, взаємозв'язаністю складових елементів, цілісністю, причому ця цілісність – об'єктивна умова і закономірний результат розвитку даної території» [1, 67]. Це широке описове визначення можна розглядати як відправну точку і для соціологічного дискурсу з приводу розуміння регіону. Відштовхуючись від нього, можна стверджувати, що регіон – це специфічний простір взаємодії, взаємопроникнення суспільства та природи, для якого притаманні цілісність складових елементів, системність. Регіон виникає як результат просторового структурування якогось соціального організму.

При вивченні такого явища як регіоналізація відштовхуються від поняття про ідеальний регіон як про таку автономну територіальну соціально-виробничу структуру, яка реалізує функцію адаптації та самовідтворення. Ідеальний регіон таким чином відповідає характерному простору, в рамках якого функціонує характерний соціум (характерне соціально-виробниче угруповання). Отже, регіон – це перш за все певна соціально-виробнича інфраструктура, яка створюється різноманітною діяльністю регіонального соціуму та охоплює певну територію, тобто, простір структурно-функціонального на-

сичення. В той же час в зарубіжній літературі можна зустріти велику кількість синтетичних визначень цього поняття.

Термін «регіон» є запозиченим із західноєвропейської політичної та соціально-економічної географії, слово «регіон» запозичене з латинського «regio» – область, те ж, що район, тобто територія, яка визначається за сукупністю певних взаємопов'язаних ознак або явищ, таксономічна одиниця в якій-небудь системі територіального членування. Але більш коректним видається другий переклад слова «регіон» як «сфери», де відразу виявляються змістовні ознаки, що збігаються. Довідкові видання визначають сферу як «область дії, межі поширення чого-небудь» [2, 21].

У соціології регіон може розглядатися як:

- форма спільного життя людей;
- економічна одиниця;
- політична одиниця;
- поселенська структура.

Сьогодні потреба дослідження процесу регіоналізації є вельми актуальною, тим більш, що ще у листопаді 1998р. Європейським парламентом була прийнята «Хартія регіоналізму», в якій регіоналізація визначається як один з головних напрямків розвитку сучасних держав.

Регіоналізація в Україні має об'єктивне підґрунтя. Є багато природних, соціальних, історичних, історико-географічних, економічних компонентів, які мають регіональний вимір та масштаб. Існує також і феномен «регіональних столиць»: всі обласні центри мають однакові повноваження, але все ж таки є й «столиці» – Дніпропетровськ, Львів, Харків та інші [3, 240]. Регіони є не обов'язково стійкими об'єднаннями, вони можуть бути досить різними. Наприклад, освітні регіони відмінні від виробничих комплексів і т.п.; вони можуть бути як моно-, так і поліпрофільними. Кордони регіонів також можуть видозмінюватися з плином часу, необхідністю перетворень. Однак, ядра регіонів, які фіксують територіальні відмінності природонаселення, господарства є річчю об'єктивною.

Підходи до виділення регіонів можуть бути різні. Так, Н.Кухарська у статті «Регіональні тенденції зовнішньоекономічних зв'язків» розглядає в Україні чотири регіони: Східний, Західний, Південний і м. Київ [4, 23]. Більш раціональним уявляється розподіл, проведений на основі методу кластерного аналізу авторами монографії «Регіони України: пошук стратегії оптимального розвитку». Вони пропонують наступні суспільно-географічні райони: Столичний; Центральний; Північно-Східний; Донецький; Придніпровський; Причорноморський; Прикарпатський; Північно-Західний. Така модель розглядає 19 різних соціально-економічних показників, у тому числі і систему вищої освіти. На підставі спеціальних соціологічних процедур, застосованих провідними українськими соціологами Є.Головахою та Н.Паніною, області було згруповано за такими регіонами: Київ, Північний (Житомирська, Чернігівська, Київська), Центральний (Вінницька, Кіровоградська, Полтавська, Черкаська, Хмельницька), Північно-Східний (Сумська, Харківська), Східний (Донецька, Луганська), Північно-Західний (Волинська, Рівненська), Західний (Івано-Франківська, Львівська, Тернопільська), Південно-Західний (Закарпатська, Чернівецька), Південний (Миколаївська, Одеська, Херсонська), Південно-Східний (Дніпропетровська, Запорізька), Крим [5, 270].

Отже, незалежно від типу регіону, всі вони мають загальну внутрішню структуру, в якій можна визначити наступні елементи:

1. Природничо-економічна система (географічна зона);
2. Виробничо-економічна система (господарча спеціалізація, структура економіки, тип технологічного устрою, структура виробничих сил, виробнича інфраструктура та інше);
3. Соціальна інфраструктура (охорона здоров'я, освіта, наука, культура, інформація);
4. Система розселення (тип розселення по території, структура міських та сільських поселень);
5. Соціально-демографічна система (тип та рівень відтворення населення, статеві-вікова динаміка);
6. Система регіонального управління (територіально-адміністративний розподіл, структура органів влади та управління).

Певні регіони мають власні соціальні інтереси, а саме:

- створення сприятливих умов для соціального відтворення населення;
- ефективне використання територіальних природних ресурсів та забезпечення стійкості екосистеми регіону;
- забезпечення зайнятості, зростання прибутків та рівня життя населення;
- розвиток соціальної інфраструктури регіону, яка забезпечує задоволення матеріальних та духовних потреб населення;

– створення умов для соціокультурного розвитку народів, що мешкають на території регіону;

– забезпечення взаємодії регіону у системі міжрегіональних економічних зв'язків та національних ринків капіталів, послуг, товарів.

Для задоволення цих соціальних інтересів необхідна цілеспрямована регіональна політика, тобто система цілей та завдань, сукупність економічних та організаційно-правових механізмів, узгоджених дій органів державної влади і місцевого самоврядування з приводу забезпечення умов для соціального відтворення населення регіону та його ефективного функціонування як складової системи держави [6, 156]. На цій базі повинні складатися плани-прогнози за двома головними напрямками: аналіз та вибір цілей, темпів, пропорцій збалансованого розвитку регіону; формування оптимальних комплексних програм розвитку регіону, причому як на короткочасні, так і довгострокові. Якщо вести мову про державну регіональну політику, то головний спонукальний мотив та головне завдання її – зменшити відмінності в рівні життя населення регіонів, забезпечити соціальну справедливість у територіальному аспекті.

Є три моделі регіональної політики, які базуються на співвідношенні Центру та периферії: відносної автономності, відносини взаємодії та агентська [7, 148]. Модель відносної автономії передбачає незалежність місцевих органів влади у складі держави, обмежений контроль над місцевими органами, місцеві прямі податки, потужну політичну та адміністративну базу тощо. Модель взаємодії не передбачає чіткого розподілу повноважень центру та регіонів, тобто все залежить від типу послуг, фінансування та юридичних повноважень; ні центральна, ні місцева влада не домінують у прийнятті рішень. Характерним для цієї моделі є змішаний тип фінансування місцевої влади за допомогою прямих податків, збір податків знаходиться у сфері відповідальності обох рівнів, для забезпечення послуг використовуються як урядові, так і не урядові інститути. Агентська модель має менші повноваження. Місцеві органи влади є продовженням або агенціями центру, існує високий ступінь регулювання та контролю над місцевою діяльністю, не існує суттєвих прямих податкових повноважень на місцях, основне фінансування йде з центру тощо. Вважаємо, що в Україні діє агентська модель механізму регіональної політики, згідно з якою вся регіональна політика здійснюється з Центру через інститут голів адміністрації на місцях. Надмірна централізація не дає змоги використовувати в повній мірі переваги регіональної політики, які успішно реалізуються країнами Європейського Союзу. Згідно з Європейською Хартією місцевого самоврядування регіональна політика спрямовується на

збалансування соціально-економічного розвитку регіонів, покращення якості життя населення, ефективне управління природними ресурсами, раціональне використання земель, створення сприятливих умов для міжрегіонального співробітництва. Зазначені положення повністю відповідають вимогам сучасного етапу розвитку України.

Якщо розглядати регіональну політику на рівні безпосередньо регіону, то головним її завданням є забезпечення ефективного функціонування та розвитку соціальної сфери на території. При цьому діяльність регіональних органів влади охоплює соціальний інституціональний та відтворювальний аспекти функціонування регіону як соціально-територіальної спільноти. Це значить, що регіональна соціальна політика спрямована на відтворення та взаємодію ресурсів на території та інституціональне забезпечення переваг регіону. Якщо обставини складаються несприятливо для регіону, це призводить до порушення пропорцій соціального відтворення, демографічних процесів тощо, що перетворює регіон у депресивну структуру. Отже, регіональна політика спрямована перш за все на реалізацію інтересів та потреб населення регіону, соціальний розвиток регіону.

У науковій літературі визначаються наступні стратегії регіонального соціального розвитку:

1. адаптивна – головне завдання полягає у пристосуванні до нових вимог зовнішнього середовища, що швидко змінюється;

2. стабілізаційна – її завдання міститься у подоланні тенденцій до зниження темпів зростання, припинення падіння виробництва та рівня життя;

3. випереджуюча – головна мета полягає у стимулюванні інноваційного типу розвитку;

4. антикризова – реалізується шляхом відновлення відтворювальних пропорцій та блокування кризових явищ [8, 79].

У теперішній час для більшості регіонів актуальними є саме антикризова та стабілізаційна стратегії соціально-економічного розвитку.

За десятиріччя свого розвитку регіональна політика пройшла через три методологічні парадигми. Історично перша – парадигма швидкої допомоги кризовим регіонам, яка зводилася до емпіричних спроб довести необхідність надання центральним урядом комплексної допомоги тим регіонам, які з якихось причин опинилися в глибокій соціоекономічній кризі. Змінила її у 60-70-ті роки ХХ ст. парадигма міжрегіонального перерозподілу економічного зростання регіонів (її ядром виступила теорія незбалансованого зростання, концепція «полюсів зростання»). З середини 70-х рр. до кінця 80-х рр. домінувала парадигма реструктуризації регіонів, яка орієнтувалася на посилення конкурентоспроможності регіонів та максимального посилення внутрішнього потенціалу кожного регіону,

розвиток інноваційної інфраструктури, освіти та науки. З початку 90-х років почала оформлюватися концепція регіонального саморозвитку, яка більш відповідає умовам інформаційного, постіндустріального суспільства. Вона спрямована на більш повне урахування технологічного та ресурсного потенціалу регіонів, інтересів регіональних спільнот, економічних еліт, використання людського капіталу, заохочення та використання регіональних ініціатив.

Для України регіональна політика ускладнена різкою нерівномірністю розвитку регіонів. Наприклад, наприкінці 80-х років Донецька, Дніпропетровська області давали 11-14% від промислового виробництва в СРСР, а найменші за потужністю області –1-1,5%. Тобто амплітуда становила як 1 до 10. Тепер лідерам належить 19-21% промислового виробництва країни, а аутсайтери опустилися до 0,5-0,7%. Тобто маємо амплітуду в 1 до 40. Ті ж самі області та декілька інших є лідерами й за співвідношенням середньої зарплати і вартості споживчого кошика [9, 82]. Нерівність регіонів спричинена також й структурною кризою. Нині з різних причин уперед пішли галузі, які мають назву «непрогресивні», значно скоротилися машинобудування, легка промисловість. Відносний вигреш мають сьогодні регіони, де зосереджені ці непрогресивні галузі позавчорашнього дня (паливно-енергетична, чорна металургія, гірничодобувна тощо). Але якщо ми хочемо зберегтись як цивілізована нація, ми повинні фінансувати розвиток науково-технічного прогресу, налагодження нових виробництв у регіонах на основі нових, сучасних технологій. Сьогодні вже можна визначити різні типи регіонів України:

– регіони, які мають значну частину постіндустріального виробництва;

– переважно аграрні;

– території-монополісти з сильною місцевою елітою та унікальними ресурсами.

Економічною передумовою переходу до регіональної форми управління народним господарством країни, а також її окремих соціальних інститутів, є, з одного боку, відносно високий рівень соціально-економічного розвитку України, наявність потужних регіональних міжгалузевих комплексів; з іншого боку – регіоналізація як актуальна проблема є характерною для країн з великою територією та концентрованим проживанням різних національностей, що також характерно для нашої країни. Обласні центри України досить різнобічні за своїми історичними, національними, демографічними показниками, темпами виходу із загальної кризи системи та іншими характеристиками. Специфічність економічної структури регіонів, спеціалізація їх в якій-небудь галузі промислового або сільськогосподарського виробництва, безпосередньо обумовлює сутність та форму суб'єктів ринку освітніх послуг, засоби їх взає-

модії. Специфіка ця складається на протязі багатьох років, формуючи освітній потенціал і одночасно удосконалюючись та зміцнюючись під його впливом. В зв'язку з цим, розгляд регіональних особливостей розвитку країни, і в тому числі системи вищої освіти в регіонах, побудова регіональної моделі розвитку освіти уявляється проблемою гостро актуальною та недостатньо науково розробленою. Для України цей підхід є особливо привабливим, оскільки система вищої освіти орієнтована на задоволення запитів особистості та суспільства, при тому посилення впливів «межових» умов діяльності вищої школи за розмірами та структурою підготовки спеціалістів, збільшується відповідно інтеграції вищої школи та виробництва, коли вона стає фактором, який прямо та безпосередньо забезпечує його функціонування. Особливості регіону як об'єкту соціального управління полягає в тому, що на регіональному рівні всі без виключення соціальні цілі, орієнтири, завдання модифікуються, наповнюючись економічним змістом [10, 154].

При даному підході може бути поставлене завдання вивчення тенденцій зміни попиту і пропозиції освітніх послуг, формування та розвитку інтелектуального потенціалу суспільства в умовах, що істотно розрізняються між різними регіонами країни. Сутність механізмів регіонального підходу у формуванні та управлінні системою вищої школи зведена до застосування методів державного скоординованого цілеспрямованого впливу в інтересах розвитку та використання нових технологій та досягнень з урахуванням потреб регіону. Ця теза повністю співпадає з державною національною програмою «Освіта» («Україна. XXI століття»), в якій вказується, що демократизація освіти як один з принципів реалізації цієї програми, передбачає децентралізацію та регіоналізацію управління системою освіти [11, 4]. Центральним поняттям тут виступає категорія «регіональна освітня система», однак її вивчення ускладнено нерозвинутістю самого об'єкта дослідження.

Найважливішою умовою виходу із кризової ситуації в системі вищої освіти, збереження і подальшого розвитку її потенціалу є розробка і реалізація на практиці нової освітньої парадигми. Система освіти найтісніше пов'язана із соціально-економічними, соціокультурними, політичними і природно-географічними умовами, в яких вона функціонує. Специфіка економічної структури регіонів, спеціалізація їх в певній галузі промислового або сільськогосподарського виробництва безпосередньо обумовлюють суть і форму взаємодії суб'єкту ринків освітніх послуг, способи їх взаємодії. Тому одним із важливих і вельми перспективних шляхів реформування системи вищої освіти може служити її регіоналізація.

Процес регіоналізації включає в себе орієнтацію на потреби особистості, які реалізуються в конкретній соціальній сфері; формування єдиного освітнього простору регіону; врахування конкретних регіональних особливостей при визначенні сфер і напрямів діяльності всіх структурних елементів освітньої системи. Формування оптимальної моделі системи вищої освіти в регіоні доцільно направити на вирішення таких завдань: відповідність регіональної конкретизації загальнодержавної освітньої політики; задоволення соціо-економічних потреб регіону у висококваліфікованих фахівцях; відповідність їх рівня підготовки попиту ринку праці даного регіону з випередженням; відповідність змісту і набору освітніх послуг потребам особистості.

Основними критеріями регіонального розвитку системи вищої освіти, на наш погляд, можуть виступати: міра відповідності вищої школи попиту ринку праці з урахуванням державного, регіонального і локального рівнів; раціональність розміщення вищої школи у відповідності із соціальною, економічною і екологічною віддачею регіону; інтеграція регіональної системи освіти у двох напрямках: всередині системи – між навчальними закладами різних рівнів і поза нею – між науковими, виробничими і освітніми установами; етнокультурний критерій, який враховує національний склад населення регіону, культурні традиції і релігійні вірування, що історично склалися, характеристики побуту і потреби у вищій освіті. Регіональна система вищої освіти базується на основних принципах, серед яких:

– принцип регіональної самодостатності, заснований на реконструкції економіки регіонів та великих міських агломерацій шляхом конверсії, модернізації інфраструктури, приватизації і відповідного розвитку системи вищої освіти, направленої на освоєння нових, суміжних спеціальностей;

– зовнішньоекономічний принцип – об'єднання регіонів в єдиний соціо-економічний простір, стимулювання розвитку експортних та імпортозамінюючих виробництв у регіоні і спрямованість розвитку вищої школи з урахуванням цих тенденцій;

– адаптивно-перспективний – підпорядкованість економічної кон'юнктури і ринкового попиту в системі вищої освіти з орієнтацією на довгострокові програми розвитку регіону і країни;

– принцип комплексності і взаємодатковості – єднання вузів з наукою та з виробничою і невиробничою сферами. Перспективи розвитку будь-якого освітнього регіону пов'язані зі створенням науково-освітньо-виробничих комплексів, які базуються на принципах гнучкості системи, інтеграції, багатомірності, спадкоємності і диверсифікації [12, 37].

Регіональна політика може стати найважливішою складовою ринкової економіки, вирівнювання рівнів економічного і соціального розвитку різних територій країни. Особливо це характерно для системи вищої освіти, яка, розвиваючись з випередженням, забезпечить виконання стратегічних завдань розвитку суспільства. Регіональна політика в сфері освіти складна за розв'язанням, оскільки повинна забезпечити збереження єдності українського освітянського простору та розвиток науково-освітніх комплексів у регіонах. Вироблення регіональної політики у сфері освіти передбачає поступове перенесення центру ваги перетворень освіти в регіони і формування при цьому необхідної методологічної, правової, організаційної бази. Традиційно в СРСР регіональна політика здійснювалася по вертикалі центр-регіон, а будь-які спроби горизонтальних зв'язків між регіонами жорстко припинялися. Сьогодні гостро стало питання про чітку політику, яка б спрямовувала узгоджені дії територіальних державних органів й загальнодержавних, пов'язуючи специфіку регіонів з інтересами держави в цілому.

Регіоналізація необхідна хоча б як плацдарм для випробовування інновацій в оновленні всього суспільства і пошуку оптимальних шляхів для стабілізації суспільних процесів. Тобто «освітній регіон» – це, з одного боку, складне соціальне явище з органічно інтегрованою системою вищої освіти, яка історично склалася на певній території і здійснює формуючий вплив на виробничу, соціальну, науково-технічну, екологічну сфери, що пов'язані поміж собою. З другого – це об'єкт державного соціального експерименту в системі вищої освіти, в межах якого можливі впровадження соціальних інновацій, аналіз їх результативності і ефективності у плані соціальної віддачі вищої школи. Регіоналізація вищої школи може впроваджуватися поступово або частково.

Цілі реформування системи вищої освіти в регіоні повинні бути оптимізовані у напрямках створення системи безперервної освіти, для якої характерне розмаїття типів вищої освіти за термінами і рівнями підготовки, формами навчання. Подібна інституційна рухливість дає можливість більш оперативного керувати нею на невеликих територіях, де зв'язок між наукою, виробництвом та освітою тісніший; впроваджувати принципи децентралізації і демократизації управління, надання самостійності ВНЗ, їх регіональним об'єднанням.

На регіональному рівні повноцінне функціонування освітнього простору передбачає урахування багатьох впливових чинників, серед яких:

– соціоекономічний, який виражається в оцінці ринку робочої сили (на основі матеріалів статуправління, соціальних служб тощо); у вивченні ієрархії спеціальностей, які необхідні для

регіону; у визначенні блоку показників для моніторингового аналізу; вивченні актуальності змісту освіти для сучасних потреб регіону та прогнозування можливого розвитку з використанням методів екстраполяції; орієнтації вищої освіти на потреби соціально-економічного розвитку регіону;

– демографічний, який передбачає визначення щільності населення у поєднанні з його забезпеченням певними формами освіти, прогнозуванні змін у складі населення та потреб в оптимізації структури регіонального освітнього комплексу;

– географічний, що потребує урахування кліматичних та територіальних умов при формуванні мережі закладів освіти, інтересу до освітянських структур різного рівня в залежності від етнічних, історичних, культурних, мовних особливостей областей, що мають кордони з регіоном;

– історичний, який включає всебічний аналіз історичних джерел тієї структури освіти, що склалася в регіоні; традицій як регіональної освітньої системи в цілому, так і окремих вузів; поширення міжнародних зв'язків;

– етнонаціональний, що враховує поліетнічність регіону, стан вивчення та задовільнення освітніх та духовних потреб представників меншостей, рівень забезпечення полікультурної освіти;

– релігійний, що визначає свободу культурного, духовного, освітнього вибору особистості, різноманітність релігій та культурно-освітніх інституцій;

– чинники, що пов'язані з системою ціннісних орієнтацій населення регіону, з вивченням їх орієнтацій на здобуття вищої освіти [13,9].

Для реалізації механізму створення регіональної системи вищої школи пропонуємо визначити три підструктури установ вищої школи: загальнодержавного значення, регіонального і локального. Реформування вищої школи в регіоні передбачає структурну перебудову системи вищої освіти, в якій повинні бути відповідно ВНЗ загальнодержавного, регіонального та локального рівнів. В кожному із них можливе існування спеціальностей національного і світового рівнів, тобто тих, які готуються або за пріоритетними державними напрямками, або для провідних галузей-експортерів продукції на світовий ринок.

До ВНЗ регіонального (галузевого) підпорядкування потрібно віднести ті вищі навчальні заклади і окремі спеціальності, кількість і структура яких визначається потребами регіону. Локальні ВНЗ повинні орієнтуватися лише на потреби регіону та можуть бути засновані, наприклад, на основі комунальної власності. Зазначимо, що підготовка висококваліфікованих фахівців для народного господарства України

зумовлює необхідність пошуку нових концептуальних підходів до розвитку вищих навчальних закладів на основі формування ефективної системи управління, широкомасштабного запровадження в навчальний процес інформаційних технологій, надання більш активної позиції у навчанні суб'єкту сприйняття інформації – студентові.

Запровадження в Україні адміністративної реформи і надання регіонам більш широких прав і повноважень розширює реальні можливості для розвитку вищих навчальних закладів у системі адміністративних органів обласного рівня. Мова може йти про ВНЗ комунальної форми власності, засновниками або співзасновниками яких виступають обласні держадміністрації або обласні ради [14, 240]. Порівняно із закладами загальнодержавної форми власності вони мають деякі переваги:

- більш чітку і оперативну систему управління за рахунок розміщення суб'єкта і об'єкта управління на одній території;

- відкриття напрямків і спеціальностей підготовки фахівців, а також проведення наукових досліджень і запровадження їх у практику з урахуванням реальних потреб даного регіону;

- реальна допомога в питаннях створення і подальшого розвитку матеріально-технічної бази з боку регіональних органів влади;

- працевлаштування переважної більшості випускників у межах регіону відповідно до фаху підготовки і спеціалізації. До числа факторів, що гальмують розвиток ВНЗ комунальної форми власності, слід віднести:

- відсутність регулярного і повного забезпечення нормативною документацією і навчально-методичними матеріалами у зв'язку з недостатньою взаємодією з центральними органами управління освітою;

- гострий дефіцит стипендіального фонду і навчання переважної більшості студентів на платній основі в зв'язку з недостатнім фінансуванням як безпосередньо ВНЗ, так і регіональних органів управління;

- деякі обмеження в питаннях стажування викладачів, навчання аспірантів і захисту дисертацій у провідних державних закладах;

- труднощі при формуванні висококваліфікованого професорсько-викладацького складу при відкритті аспірантури та спеціалізованих рад по захисту дисертацій, при залученні фахівців на умовах сумісництва.

Поряд з незначною кількістю ВНЗ комунальної форми власності, відзначимо достатньо високу концентрацію навчальних закладів як державного, так і приватного секторів у регіонах. В основі територіальної концентрації знаходиться

економічна рентабельність та можливість застосування новітніх науково-технічних досягнень для зниження собівартості. Але концентрація може призвести до перенасичення регіону, у даному випадку закладами вищої школи, і, як наслідок, ускладнить регіональне фінансування. А широке охоплення – до фінансового банкрутства. Це явище характерне для системи вищої освіти, оскільки концентрація ВНЗ у одному обласному центрі може не відповідати запитам самого регіону, потреба в фахівцях різко зменшилася, і, відповідно, зросла необхідність реформування системи з географічної точки зору. З іншого боку, протистояння між ВНЗ може принести свої результати: у контексті конкуренції відбувається вибір абітурієнтами найбільш пристосованих до ринку навчальних закладів. Для якісного аналізу і формування принципів раціонального розміщення найбільш пріоритетних ВНЗ є принцип економічної раціональності, який виявляється у співвідношенні суспільного ідеалу та соціально-економічної оптимальності.

Окрім того, на думку харківського соціолога М. Бірюкової, регіональна модель вищої школи повинна містити заклади, які надають освітні послуги трьох рівнів: довгострокові, до таких відносяться ВНЗ з терміном навчання від 3 до 5 років; середньострокові – заклади з заочною формою навчання або курси підвищення кваліфікації при вузах, навчання на яких триває від 1 місяця до року; і короткострокові – семінари, конференції на базі ВНЗ строком у декілька днів. З іншого боку, структура вищої школи регіону повинна відповідати трьом рівням споживчого освітнього попиту: повсякденного, періодичного, епізодичного [15, 57].

Отже, основою для регіоналізації є той факт, що обласні центри та групи областей нашої країни досить різноманітні за своїми історичними, етнічними, економічними характеристиками. Теперішня ситуація в Україні така, що розрив між регіонами в рівнях економіки і соціального розвитку досягає триразового рівня. Економічною передумовою переходу до регіональної форми управління системою вищої освіти є відносно високий рівень її загального науково-освітнього потенціалу, наявність могутніх регіональних міжвузівських зв'язків, доцільність перенесення принципів госпрозрахункових взаємовідносин на регіональний рівень. Особливе місце у складі чинників економічного зростання можуть займати мета і потреби регіону, які виступають спонукальним мотивом суспільного відтворення. На жаль, реформування системи вищої освіти, хоча й включає її регіоналізацію, відбувається невиправдано повільно.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алаев Е. Социально-экономическая география. Понятийно терминологический словарь. – М.: Мысль, 1983. – С. 67–68.
2. Кононов І. Регіон як наукова проблема // Освіта Донбасу. – Луганськ, 2001, №1 (87). – С. 18–22.

3. Комар Ю. Формування вищих навчальних закладів нового типу на регіональному рівні // Вісник Української Академії державного управління, С.239-244.
4. Кухарская Н. Региональные тенденции внешнеэкономических связей Украины / Бизнес-информ, 1997, №2.- С.23-25.
5. Головаха Є., Паніна Н. Зміни мовної ситуації в Україні / Українське суспільство: моніторинг - 2000р. Інформаційно-аналітичні матеріали / За ред. В.Ворони, А.Ручки. -К.: Ін-т соціології НАН України, 2000. - С.268 -275.
6. Ковальов О. Регіоналізація і регіональна політика в сучасних умовах Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Проблеми європейської інтеграції і транскордонної співпраці. Вип. XXIX. В 2-х т./НАН України. Ін-т регіональних досліджень. -Львів-Луцьк, 2001.-С.151-156.
7. Голиков А. Регіональна політика України на шляху до загальноєвропейської інтеграції/ Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Проблеми європейської інтеграції і транскордонної співпраці. Вип. XXIX. В 2-х т./НАН України. Ін-т регіональних досліджень. -Львів-Луцьк, 2001.-С.146-150.
8. Гладкий Ю., Чистобаев А. Основи регіональної політики.- СПб, 1998.-279 с.
9. Топчів О. Як аутсайдерам наздогнати лідерів // Людина і влада, 1999, № 6-7. - С.82-83.
10. Приватная высшая школа в объективе времени: Украинский вариант: Монография / М-во образования Украины; / ХГИ «НУА»: Под общ. ред. В.И. Астаховой.-Харьков, 2000.- С. 153-169.
11. Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття») // Освіта, №44-46, грудень 1993р.- 12с.
12. Бірюкова М. Національна та регіональна політика в галузі вищої освіти / Структура освіти в регіоні: проблеми оптимізації. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. - Харків: Авеста, 1996,- С.36-38.
13. Астахова В. Освітнянський потенціал регіону: критерії аналізу і оцінки / Структура освіти в регіоні: проблеми оптимізації. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. - Харків: Авеста, 1996,- С.8-10.
14. Бірюкова М. Прогностичні тенденції розвитку системи вищої освіти в Україні // Нові технології навчання: Наук.-метод, зб.-К., 1998.- Вип.22.-С.54-62.

З ІСТОРІЇ ДНІПРОПЕТРОВСЬКА

В. В. ІВАНЕНКО, А. І. ГОЛУБ

ЛІКВІДАЦІЯ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ОПОЗИЦІЇ

(ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕСЛІДУВАННЯ МЕНШОВИКІВ НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ на початку 1920-х років)

Іваненко Валентин Васильович – проректор з гуманітарних питань та виховної роботи Дніпропетровського національного університету, доктор історичних наук, професор, член редколегії «Граней»

Голуб Анатолій Іванович – професор кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету, доктор історичних наук

Останнім часом в Україні посилюється інтерес як краєзнавців, так і професійних істориків до проблеми боротьби панівної в Радянському Союзі більшовицької партії з опозиційними політичними партіями і організаціями, а також ідейної дискредитації опозиції в лавах самих більшовиків у 1920-х роках. Серед українських фахівців, що активно досліджують цю проблему, варто відзначити київських істориків І. Біласа, С. Вілоконя, Ю. Шаповала, донецчанина О. Бута, дніпропетровських дослідників Д. Архирейського, І. Єлінова, Р. Терещенка, В. Ченцова та багатьох інших. Свої студії більшість із них здійснюють у процесі реалізації науково-дослідної програми «Реабілітовані історією», в ході якої науковці намагаються, за словами керівника програми академіка НАН України П. Тронька, «не просто глибоко осмислити і проаналізувати негативні явища в історії України, а й опрацювати пропозиції до керівних державних органів про увічнення світлої пам'яті невинно репресованих. Не менш цінно дослідити, ввести в науковий обіг, оприлюднити досі невідомі документи про наміри і діяння вищого політичного керівництва, органів вищого державного управління, колишніх спеціальних служб і тим самим відкрити можливість для наукового вивчення і узагальнення проблем, пов'язаних з зародженням і функціонуванням тоталітарної системи» [1, 5].

Одним із цікавих і ще маловивчених сюжетів є ліквідація каральними органами більшовиків своїх колишніх однопартійців – соціал-демократів (меншовиків), які, як і більшовики-ленінці, тривалий час входили до складу Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП), а після її розколу зберегли за собою традиційну назву партії, тоді як ленінці стали називати свою партію РСДРП(б), а згодом – РКП(б).

Добре відомо, що ще з часу роботи II Всеросійського з'їзду Рад у жовтні 1917-го меншовики піддавали різкій критиці внутрішню політику правлячої більшовицької партії, вимагали розширення виборчого права на виборах до Рад

для всіх трудящих, наголошували на забезпеченні гарантій вільної усної і друкованої пропаганди своїх ідей. Пізніше, у добу «воєнного комунізму», меншовики, виходячи зі своїх програмних уявлень про перехід до соціалізму, пропонували не боротися з товарно-грошовими відносинами, а використовувати їх для формування цілісного механізму багатокладної економіки. «...Не монополізуйте торгівлі жодним предметом харчування, навіть хлібом, – писав лідеру РКП(б) В. Леніну 11 січня 1919 р. відомий російський історик, член ЦК РСДРП М. Рожков. – Постачайте, що можете, але дозвольте цілком вільну торгівлю, по-диктаторському накажіть усім місцевим Радам зняти усі заборони ввозу і вивозу, ліквідуйте усі загороджувальні загоны... Не можна у XX столітті перетворювати країну на конгломерат середньовічних замкнених місцевих ринків» [2, 340].

У черговий раз відхиливши пропозиції меншовиків перейти від командно-адміністративних методів управління народним господарством до економічних і відмовитися від утопічних уявлень щодо безпосереднього переходу до соціалізму, більшовицькі власті спровокували гостру внутріполітичну кризу, яка спалахнула на початку весни 1921 р. В її основі лежало масове стихійне незадоволення продовженням політики «воєнного комунізму», яка після перемоги над білогвардійцями та іноземними інтервентами, в очах трудящих мас, передусім селянства, повністю себе вичерпала.

Після переходу більшовиків до здійснення нової економічної політики, започаткованої рішеннями X з'їзду РКП(б), в радянських республіках почали здійснюватися ті заходи, про необхідність яких впродовж кількох останніх років говорили меншовики і есери. Поступово, крок за кроком, більшовицьке керівництво втілювало у життя есерові-меншовицькі ідеї створення цілісної багатокладної економіки, яка, по суті, не була ні капіталістичною, ні соціалістичною у чистому вигляді, а мала вигляд певного «змішаного» типу, який піддавався впливу пла-

нового передбачення (регулювання) і ринкового стимулювання. Керівництво РКП(б) нарешті усвідомило, що «товарно-грошові відносини і ринок – такі ж правомірні інструменти управління економікою, як і державне адміністрування, якому вони все ж таки віддавали перевагу» [2, 343–344].

Слід відзначити, що як у роки громадянської війни, так і в часи переходу до непу правляча партія нав'язувала меншовикам своєрідну політичну гру: з одного боку, меншовики, за словами В.Ченцова, «легально мали власні партійні установи, висували своїх кандидатів на виборах до місцевих Рад, зустрічались із зарубіжними делегаціями, проводили мітинги» [3, 293] і навіть брали участь у роботі всеросійських з'їздів Рад та професійних спілок, а з іншого – їм повсякчас давали зрозуміти, що вони, як і інші «дрібнобуржуазні» партії, є «уламками старого світу» і тому не мають права на життя в соціалістичній радянській державі. Зрештою, вже у 1920 р. проти членів РСДРП розпочалися систематичні репресії, які розгорнулися і в радянській Україні, де меншовики користувалися неабияким авторитетом серед робітництва, зберігаючи перевагу в керівництві багатьох профспілкових організаціях Києва, Катеринослава, Полтави, Волині та Донбасу [4, 11]. «Найбільшою і найзначнішою антикомуністичною організацією на Катеринославщині, – зазначалося, зокрема, у звіті про роботу у 1920 – жовтні 1921 р. губернської Надзвичайної комісії, – слід уважати місцеву організацію меншовиків (РСДРП), яка нараховує близько 125-ти членів, та, окрім того, має повітові організації, які хоча й нечисленні, але загалом нараховують ще близько 50 членів. Таким чином, уся організація в губернському масштабі нараховує близько 175 членів. Вплив меншовиків спостерігається, головним чином, у профспілках друкарів, металістів, харчовиків і частково у деревообробників та ін. Один час меншовики мали свою більшість у правліннях вищеназваних профспілок, і навіть головою спілки металістів був меншовик [5, 77].

Безперечно, такий стан справ не влаштував більшовиків, оскільки за їх переконаннями, профспілки не повинні були знаходитися під впливом опозиції. Тому власті провели низку акцій, що мали дискредитувати меншовиків. Так, у лютому 1920 р. відбувся судовий процес над секретарем спілки металістів Донбасу Лазаревим, у тому ж місяці, внаслідок переслідувань і погроз, припинила свій вихід газета «Наш голос» – орган Головного комітету РСДРП в Україні, невдовзі було розгромлено променшовицький профспілковий центр на Полтавщині, заарештовано харківського кооперативного діяча-меншовика Б.Одера. Влітку 1920 р. за грата потрапили активні діячі РСДРП у Катеринославі, Києві, Кременчуці, Одесі та інших містах [6, 252].

Унаслідок арештів у 1920 р. меншовицькі організації в українських містах зазнали чималих втрат, проте повністю розгромити їх властям не вдалося. Організації РСДРП, у яких на початку 1921 р. перебувало 1288 чоловік, збереглися у багатьох губернських і промислових центрах України, в тому числі і в Катеринославі. За оцінкою керівництва катеринославської «надзвичайки», «меншовики поводили себе досить нахабно, виступали на усіх зборах громадського характеру, де зазвичай нападали на політику Радвлади і компартії. Злій критиці з боку меншовиків піддавалася наша продовольча і економічна політика, «диктатура» компартії і централізм. Меншовики у своїх наказах, які вони виносили на усіх зборах для своїх делегатів, вимагали слідом за зміною нашої економполітики, свободи слова, друку для усіх соціалістичних партій, ратували за єдиний соціалістичний фронт тощо» [5, 77].

Скориставшись повстанням моряків у Кронштадті (березень 1921 р.), керівництво РКП(б) звинуватило меншовиків у підбуренні повстанців і розпочало відкритий терор проти соціал-демократів. Масові арешти меншовиків були проведені по всій Україні. Зокрема, у Катеринославі 13 березня 1921 р. чекісти заарештували 113 із 175 членів РСДРП, які мешкали в губернії. Як наголошувалося в матеріалах місцевої «надзвичайки», ця операція, незважаючи на свою широкомасштабність, «була виконана добре. Був вилучений (як правило, цим евфемізмом чекісти заміняли слово «арештований»). – Авт.) увесь місцевий комітет на чолі з лідерами й ідейними керівниками місцевих організацій – Худокормовим і Хаїмовим – усі відомі члени місцевої організації і багато рядових членів... Усі затримані меншовики, за винятком неактивних, були відправлені до Харкова, менш активні, після ліквідації Кронштадтського заклоту, були відпущені [5, 75].

І хоча частина робітників Катеринославщини під впливом меншовицької агітації спробувала була на знак протесту проти арештів місцевих соціал-демократів організувати загальний страйк, цього зробити не вдалося, оскільки чекісти, заздалегідь попереджені про його підготовку своїми інформаторами, вжили належних заходів до його відвернення.

Незважаючи на те, що Головний комітет РСДРП в Україні ще 10 березня 1921 р. розповсюдив заяву, в якій спростовував усі звинувачення у причетності меншовицької партії до подій в Кронштадті, більшовики не припинили репресій. Були заарештовані члени організацій РСДРП у Бахмуті, Юзівці та Кадіївці [3, 297]. Більше того, незабаром усі українські губкоми правлячої партії одержали підписаний секретарем ЦК КП(б)У Ф.Коном таємний циркуляр, у якому меншовики кваліфікувалися як антантівські шпигуни, а тому кожний комуніст по-

винен був всіляко сприяти каральним органам у викритті цих «масових ворогів» [7].

Слід відзначити, що відлуння масових репресій, які повсюди розгорнулися проти меншовиків після кронштадтських подій, почули і делегати IV Всеросійського з'їзду профспілок (травень 1921 р.). «Ми, – вітаючи з'їзд, заявив представник РСДРП Штульман, – знаходимося у надзвичайно важкому становищі. Ми на з'їзді навіть не можемо бути фракцією. Ми себе називаємо групою, оскільки нас всього 8-9 чоловік. Усі інші наші товариші, найстаріші працівники профруху: Гарді, Чистов, Єзов та ін., тепер, у цей переломний політичний момент сидять у в'язницях. І тепер я кажу: ми з надзвичайним сумом приходимо на цей з'їзд. Ми хотіли б взяти найближчу участь у вирішенні питань, які стоять перед з'їздом, і могли б їх вирішити на основі тієї позиції, яку тепер приймає правляча партія і на якій ми стояли увесь час... І ось на цьому з'їзді ми позбавлені такої можливості» [8, 14].

4 червня 1921 р. політбюро ЦК РКП(б), обговоривши питання про роботу меншовиків у робітничому середовищі, зобов'язало Надзвичайні комісії в центрі і на місцях «посилити боротьбу проти меншовиків з огляду на посилення їх контрреволюційної діяльності» [9, 515]. Головну увагу вони повинні були звертати на проведення каральних акцій проти тих членів РСДРП, які продовжували працювати в професійних спілках, кооперативних та молодіжних організаціях. Причому, чекісти мали поєднувати масові каральні акції з пропагандистськими кампаніями, спрямованими на дискредитацію соціал-демократів. Внаслідок цього меншовики не мали змоги налагодити серйозну цілеспрямовану роботу серед робітничих мас. Як відзначали, приміром, чекісти Катеринослава, «життя організацій (меншовиків. – Авт.) майже повністю завмерло».

Що ж примушувало більшовиків, які після переходу до непу, здавалося б, у внутрішній політиці взяли на озброєння основні ідеї і положення РСДРП, ще з більшою, ніж раніше, запеклістю переслідувати своїх колишніх соратників по боротьбі? Відповідь на це запитання знаходимо в документах надзвичайних органів радянської влади. Так, у документах катеринославської «надзвичайки» наголошувалося, що меншовики, в цілому вітаючи запровадження непу, рекомендували комуністам «не зупинятися на півдорозі й іти якомога далі у цьому напрямку», «урівняти в правах робітників і селян, негайно провести демократизацію ладу, надати свободу слова і друку без опіки з боку комуністів, що, на думку соціал-демократів, дало б змогу домовитися з капіталістичними державами і поновити з ними торгові відносини. За словами чекістів, «меншовики наполягають на децентралізації промисловості і наданні права

повної свободи торгових операцій із вільним вивозом; потім вони проповідують незалежність профспілок, розкріпачення праці тощо. В усіх виступах меншовики намагаються довести, що зміна політики Радвлади викликана слабкістю, яку відчувають комуністи, і стараються підкреслити ідеологічні поразки, яких зазнали комуністи» [5, 78].

Зрозуміло, що більшовики, напевно, могли щось пробачити своїм політичним противникам, можливо, навіть багато що, але тільки не заяви про слабкість їх власної позиції, а тим більше позиції ідеологічної.

До речі, особливістю проведення репресивної політики в Україні як проти меншовиків, так і проти всіх незадоволених діями більшовицьких властей було те, що воно тісно пов'язувалося із затримкою практичного втілення у життя непу, оскільки з певністю можна говорити про його запровадження в республіці лише з 1923 р., а до цього, всупереч рішенням X з'їзду РКП(б) і декретам ВЦВК, в Україні фактично продовжували діяти принципи «воєнного комунізму». По суті, реальний перехід України на непівські рейки майже збігся у часі з кінцем голодного лихоліття, важливою причиною якого окрім суто природних катаклізмів (посуха, неврожай) були антиселянські репресивні заходи більшовицького режиму.

Враховуючи повільний перехід правлячої партії до непу в Україні, меншовики, які працювали напівлегально, розгорнули інтенсивну агітаційну роботу в профспілках та на виробництві. Зокрема, Головний комітет РСДРП випустив велику кількість друкованих матеріалів (резольцій, відозв, листівок), у назвах яких віддзеркалювався їх зміст: «Підсумки Жовтневої революції», «Кого треба судити або до чергового погрому», «Під загрозою нових репресій», а Харківський комітет видав два числа часопису «Соціал-демократ». У більшості цих друкованих документів меншовики пропагували свою головну ідею, яка, за словами їх лідера Ф.Дана, полягала у необхідності пристосування радянської політичної надбудови до нового (непівсько-го) економічного базису [3, 299].

Зростання політичної активності меншовицьких організацій, особливо на початку 1922 р., обумовило посилення уваги до них з боку органів ДПУ. У березні того ж року пройшли арешти меншовиків по всій радянській Україні. Лише у Катеринославі було заарештовано 24 членів РСДРП, 21 з яких незабаром вислали далеко за межі України.

Нова хвиля репресій властей проти соціал-демократів викликала серед них обурення і гнів. Причому, розповідаючи про ці беззаконня у своїх зверненнях до трудящого люду, меншовики намагалися розкрити причини переслідувань їх більшовицьким режимом, розтлумачити сутність цих причин широким масам робітницт-

ва. Ось що, приміром, говорилося у відозві Катеринославського комітету РСДРП, оприлюдненій 1 квітня 1922 р.: «**В чому причина мерзеної розправи?** Соціал-демократи завжди стояли і будуть стояти на сторожі інтересів катеринославського робітничого класу, ніколи не кидали робітникам обдурюючи обіцянки про негайне в цю ж мить народження у відсталій країні соціалізму. Вони завжди твердили про необхідність знищити гризню і чвари у власних лавах, про будівництво міцних робітничих профспілок і самостійної робітничої кооперації, в якій би не було партійного засилля, призначенства і холопської залежності від бюрократичних органів держави. Соціал-демократи стоять за владу робітників і селян, вважаючи загибеллю для країни продовження терористичної партійної диктатури, вони вимагають політичної свободи, знищення безправ'я, без чого робітнича справа не може перемогти. Політична свобода для робітничого класу потрібна як повітря. Нагальний інтерес полягає в тому, щоб примусити комуністів піти на поступки в цьому питанні, як вони зробили в галузі економічній. Без політичної свободи республіка загине. Без неї робітничий клас – позбавлений можливості захищати свої інтереси, як клас найманої праці. Без неї робітничий клас і селянство будуть знову поневолені. Соціал-демократія вчить своїм прикладом робітничий клас, як невгамовною боротьбою і наполегливими вимогами здобувати політичну свободу» [10, 80–81]. Як бачимо, меншовики чітко і незаперечно давали зрозуміти катеринославським робітникам, що причини переслідувань соціал-демократів криються в їх критичі антидемократичного політичного режиму в країні.

Арешти значної кількості активістів РСДРП в Україні впродовж 1921 р. не призвели до повної ліквідації нелегальних меншовицьких організацій і груп. Більше того, органи ДПУ повідомляли більшовицьку верхівку, що меншовики у 1922 р. «значно зарухались і вже накреслили план завоювання кооперативного апарату» [3, 300].

Така інформація не могла не занепокоїти комуністів, яких особливо хвилювало зростання популярності меншовиків серед трудящих великих промислових центрів України. Зокрема, у Харкові і Катеринославі меншовиків підтримували робітники швейної, шкіряної і поліграфічної промисловості, серед яких широко розповсюджувалися листівки і відозви РСДРП. Ще більше активізувалися соціал-демократи після того як у жовтні 1922 р. Всеросійська нарада РСДРП запропонувала партійним осередкам на місцях взяти на озброєння тактику «розкладання» радянського ладу [11, 40].

З огляду на зростаючу активність меншовиків у профспілкових та кооперативних організаціях ЦК РКП(б) восени 1922 р. рекомендував

партійним органам на місцях створювати в них так звані «бюро сприяння органам ДПУ на місцях», які раніше вже були започатковані в радянських установах. Про завдання «бюро сприяння» красномовно свідчить таємна телеграма ЦК РКП(б), адресована Катеринославському губкому більшовиків 10 жовтня 1922 р. «З метою посилення боротьби з есерами і меншовиками, – говорилося в ній, – в органах народного комісаріату праці, в кооперативах і господарських органах ЦК РКП пропонує:

1. При вищевказаних установах створити спеціальні бюро сприяння органам ДПУ на місцях, в завдання яких повинно входити взяття на облік есерів і меншовиків.

2. Спостереження за ними в установах за вказівкою органів ДПУ.

3. Видача довідок і сприяння органам ДПУ.

4. Надання органам ДПУ потрібної інформації» [10, 84].

Суворий контроль за діяльністю катеринославських меншовиків, перлюстрація їх поштової кореспонденції, виявлення зв'язків і уподобань, доповнені періодичними арештами членів РСДРП, які здійснювалися каральними органами більшовицької диктатури, а також внутріпартійні чвари обумовили зниження активності і поступовий занепад соціал-демократичних організацій Катеринославщини. У листопаді 1922 р. пленум Катеринославського губкому РКП(б) констатував розгром меншовицької організації в краї [3, 302].

Намагаючись уникнути нових репресій, меншовики Катеринослава й інших промислових міст краю відійшли від активної партійної роботи, хоча й не перейшли на позиції правлячої партії. У листопаді 1923 р. уцілілі від репресій катеринославські меншовики звернулися з відозвою до робітництва, в якій наголосили, що оскільки «більшовицька влада, неспроможна боротись терором, засланнями і воскресінням найгірших методів царської охоранки з посиленням впливу соціал-демократів на робітничі маси, тепер удається до нечуваної політичної авантюри – інсценуванню з'їзду колишніх меншовиків», російська соціал-демократія «з презирством відкидає огидну спробу комуністів обдурити робітничий клас» та закликає його до пильності, бо «Бюро колишніх меншовиків – допоміжний орган ДПУ», «лабораторія розшуку і шпигунства», а тому, «хто хоче залишитись революціонером, хто відчуває в собі пролетарську і людську гідність – той з презирством затаврує цю чергову більшовицьку провокацію» [10, 94–95].

Зрештою, наприкінці 1923 – на початку 1924 р. катеринославські меншовики, зазнавши нових репресій, припинили свою політичну діяльність, відклавши її до кращих часів.

Кращим виходом для репресованих меншовиків була добровільно-примусова політична

еміграція, яка, щоправда, торкнулася лише найбільш авторитетних із них. Інші ж, якщо вони офіційно не розкаялися і не виявили бажання

працювати в радянських установах, були приречені на заслання і наступне знищення в часи «великого терору».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Тронько П. Наш священний обов'язок // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1995. №1-2.
2. История политических партий России / Под ред. А.И. Зевелева. М., 1994.
3. Ченцов В.В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки. Тернопіль, 2000.
4. Кокін С.А., Мовчан О.М. Ліквідація більшовиками правосервівської і меншовицької опозиції в Україні. 1920-1924 рр. К., 1993.
5. Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. Днепропетровск, 1994.
6. На защите революции. К., 1971.
7. Державний архів Дніпропетровської області. Ф.1, оп.1, спр.13, арк.107.
8. Четвертый Всероссийский съезд Профессиональных союзов (17-25 мая 1921 г.). Стенограф. Отчет (Работа пленумов и секций). М., 1922.
9. В.И. Ленин и ВЧК. М., 1987.
10. Свідчення з минушини: Мовою документів. Дніпропетровськ, 2001.
11. Гришин П.П. Меншевики и Октябрьская революция. М., 1932.

С. І. СВИТЛЕНКО

УКРАЇНСЬКІ НАРОДОЛЮБЦІ КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ: ІВАН МАНЖУРА

Світленко Сергій Іванович – завідувач кафедри історії України Дніпропетровського національного університету, доктор історичних наук член редколегії альманаху «Грані»

У другій половині XIX ст. на Катеринославщині розпочався процес зародження українського національного руху, що виявлявся в діяльності українських народолюбців – прихильників вітчизняної націонал-демократії пореформеної доби. Однією з помітних постатей серед українських народолюбців Катеринославщини 70-80-х рр. XIX ст. був Іван Іванович Манжура (1851-1893 рр.).

Ця особистість привертала увагу дослідників, починаючи з кінця XIX – початку XX ст. [16; 18; 19; 24-27]. Щоправда, і в той, і в наступний періоди його діяльність розглядалася, здебільшого, з точки зору розвитку української етнографії, фольклористики та літератури [12; 14; 15; 17; 22]. Постає І.І.Манжури стала предметом розгляду в сучасній публіцистиці [7]. Водночас залишається актуальним аналіз діяльності цього українського народолюбця в контексті історії зародження українського національного руху в нашому краї. Цьому і служить представлена стаття.

Народився І.І.Манжура 1 листопада 1851 р. у Харкові в родині дрібного чиновника. Ще у п'ятирічному віці Ваня втратив мати і за умов, коли батько заливав горе горілкою, його вихованням зайнялася бабуся по матері, за походженням росіянка. Проте незабаром батько викрав у тещі сина і привів пішки до себе у Харків.

Дитячі та юнацькі роки Івана сповнені великих поневірянь і випробувань, адже він зростав фактично сиротою. Недогляд його хрещеної матері Деревицької спричинив те, що хлопець

потрапив до «арестантської» при поліції. Там він перебував доти, доки якийсь сторож із пожежників не взяв його за сина. Невдовзі хлопець захворів і опинився у шпиталі, де доля знов звела його з батьком [19, 341].

Одужавши, маленький Іван розпочав пошуки кращої долі й пішки пройшов сотні кілометрів. Згодом він опинився в Белгороді Курської губернії, де малою взяла до себе княгиня Волконська. Від неї хлопець потрапив до місцевого попа Григорія Курдюмова «в науку». Втім батько розшукав сина і знов забрав його з собою. На цей раз Іванові вдалося втекти від рідного батька [19, 342].

Дорогою Іван Манжура зустрів свого вчителя – попа Г.Курдюмова. Спочатку юнак жив у свого наставника у Белгороді, а з часом був відданий до 2-ої Харківської гімназії на казенний кошт як сирота (батько вмер, коли Іванові було 13 років). Під час навчання він зарекомендував себе як здібний учень, який переходив із класу в клас з відзнаками. На жаль, Іванові не судилося закінчити гімназію через поведінку і грубощі начальству [3, 14].

За своєю зовнішністю Іван Манжура був кременним хлопцем із темно-русявим волоссям, ведмежою фігурою й розумними сірими очима. Він відзначався начитаністю, що надавало йому інтелігентності. Спілкуючись з багатьма вихідцями з народу, Іван ще у старших класах гімназії зацікавився українською народною пісенною спадщиною і розпочав записувати фольклорні зразки [3, 14].

Прагнення до освіти привело Івана Манжуру в лави вільнослухачів Харківського ветеринарного інституту. Проте в 1870 р. його було виключено зі студентів. О.Огоновський вказував, що це сталося через такі можливі чинники, як пляцтво, задиристу вдачу та навіть політичні мотиви [19, 342]. Певно, всі вони відігравали свою роль, проте вирішальне значення, на наш погляд, мали народницькі уподобання харківського студента.

Першоджерела дають підстави стверджувати, що на початку 1870-х рр. І.І.Манжура залучився до народницького руху в Харкові. Спогади народника В.О.Данилова свідчать про те, що вже у 1870-1871 рр. у центрі Слобожанщини діяв харківський народницький гурток, що об'єднував молодь з різних суспільних верств. Його організаційні засади зазнали впливу традицій козаччини. Це енергійне, живе, шумливе молодіжне утворення нагадувало справжнє «козацьке коло» або «Запорозьку Січ». У цьому осередку не обирали формальних керівників, а всі учасники були рівноправними однодумцями.

Жартома цю групу молоді називали «коміацією», тобто ані комуною, ані асоціацією. Її першими учасниками стали В.О.Данилов, М.П.Пештич, Строев, Макаревич. Незабаром до цього гурту приєднався І.І.Манжура та ін. Харківський народницький осередок підтримував зв'язок з петербурзькими народниками – «чайковцями», через яких прилучився до «книжкової справи»: розповсюдження популярних книжок для народу. Це стало однією з найважливіших форм діяльності раннього загальноросійського народництва. Харків'яни мали контакти з московськими студентами з Петровсько-Землеробської академії, місцевими семінаристами. Всього в полі зору гуртківців знаходилось 60-80 представників молоді [20, 68-69].

Участь студента Івана Манжури в русі загальноросійського народництва підтверджується й офіційними джерелами. Так, Всепідданий звіт міністра юстиції російському царю від 11 січня 1873 р. зафіксував харківський народницький гурток учнівської і студентської молоді, куди входили «гімназист Пештич, вихованці Харківського ветеринарного училища Макаревич, Сальяр, Манжура (виділення наше – С.С.), Данилов і студент Харківського університету», які проживали на одній квартирі, утворивши своєрідну «комуну». Далі міністр сповіщав, що гуртківці через посередництво приват-доцента Харківського університету Я.І.Ковальського отримували з Санкт-Петербурга популярні книжки для розповсюдження в народі [21, 5-6].

У зв'язку з цією діяльністю у III відділі Власної його імператорської величності канцелярії виникла справа «З приводу затвердженого Харківського товариства поширення в народі письменності», де, зокрема йшлося про Я.І.Ковальського – одного з ватажків харківського

студентства кінця 60-х – початку 70-х рр. XIX ст. У цьому зв'язку шеф III відділу П.А.Шувалов зазначав: «Я надаю цій справі великого значення» [5, 1-3, 6, 8].

У 1871 р. Іван Манжура переїхав на Катеринославщину і оселився в маєтності свого гімназичного товариша. Саме тоді 20-ти річний парубок зазирнув у справжні глибини народного життя, проживаючи то по простих хатах, то в куренях, то на пасіках. Не гаячи часу, Іван набирав чимало етнографічних матеріалів [19, 343].

Неординарна особа Івана Манжури зацікавила катеринославського поміщика Івана Григоровича Василенка, який вирізнявся своїми прогресивними поглядами, був відомим земським діячем, гласним катеринославського губерньського і олександрівського повітового земства. Цей землець надав Іванові думку і матеріальні засоби для мандрівок по Катеринославщині з метою збирання народних казок і пісень. Так впродовж двох років І.І.Манжура мандрував по селах у якості фольклориста [3, 14-15].

Вже у першій половині 1870-х рр. культурницька праця в народі зблизила Івана Манжуру з діячами українського національно-демократичного руху, легальним осередком якого став у 1873-1876 рр. Південно-Західний відділ Російського географічного товариства у Києві. Більшість етнографічних матеріалів, зібраних у той період І.І.Манжурою на Катеринославщині та Харківщині, передавалися катеринославським народолюбцем до вказаного наукового осередку.

Активний учасник Південно-Західного відділу і водночас провідний діяч Київської Старої громади М.П.Драгоманов, з яким листувався Іван Манжура, відзначав «багатство» колекції пісень та іншого етнографічного матеріалу, що надходили від катеринославського культурника. Після заборони царизмом Південно-Західного відділу Російського географічного товариства у Києві 1876 р. М.П.Драгоманов опублікував матеріали І.І.Манжури в «Малорусских народных преданиях» та «Исторических песнях украинского народа» [6, 270; 19, 344].

Є підстави вважати, що в середині 1870-х рр. І.І.Манжура був добре відомий діячам Київської Старої громади. Влітку 1876 р., напередодні свого від'їзду до Сербії добровольцем на сербсько-турецьку війну, катеринославський народолюбець прибув до київського громадівця В.Л.Беренштама. Останній в листі від 12-24 серпня 1876 р. до М.П.Драгоманова, який тоді вже став політичним емігрантом, з симпатією описував кременезного Івана Манжуру, вказуючи, що «він буде найбільш близьким моему сердцю» [2, 60]. У листі від 23 серпня того ж року інший відомий київський громадівець М.В.Лисенко також сповіщав М.П.Драгоманова про факт залучення Івана Манжури до лав добро-

вольців-українців, які вирушали на Балкани задля допомоги братам – південним слов'янам у боротьбі проти османського поневолення [2, 144-145].

З листа В.Л.Беренштама до М.П.Драгоманова від 24 жовтня 1876 р. відомо, що дорогою до балканського театру воєнних дій Іван Манжура заслужив глибоку повагу всіх добровольців, по-праву ставши загальним улюбленцем. Упродовж подорожі він роз'яснював своїм товаришам мету поїздки, читав та співав. Прибувши на Балкани, І.І.Манжура воякував піхотинцем, вирізнявся неабиякою хоробрістю і здобув велику повагу та любов у своїй роті [2, 72]. Його військова доблесть була відзначена сербською медаллю за відвагу [6, 650].

Утім незабаром між І.І.Манжурою й одним з офіцерів стався неприємний конфлікт, унаслідок якого український доброволець був жорстко побитий [2, 72]. Згодом він одужав і перебував у Сербії, доки не отримав поранення в руку [19, 344].

Повернувшись із Сербії, Іван Манжура знову проживав у поміщицьких маєтках на Катеринославщині. Близько чотирьох років він мешкав у с. Олексіївці, у дідиці О.П.Синьогуба, з яким зійшовся на ґрунті народолюбних устремлень [17, 28]. Відчуваючи себе «вільним художником», Іван Манжура збирав пісні й казки, колекції комах і гербарії рослин. Олексій Петрович зробив спробу влаштувати його шкільним учителем, а згодом наглядачем поштової станції. Іван міг бути делікатним і розумним співрозмовником, цікавим оповідачем, особливо в галузі фольклору. Його ентомологічні та ботанічні екскурсії викликали велику зацікавленість у сільських дітлахів. Утім за відсутності належної сили волі Іванові не судилося розвинути свої здібності в педагогічному напрямку [3, 17].

Працюючи на ниві українського культурництва, І.І.Манжура найбільший талант проявив у сфері вітчизняної етнографії. У другій половині 1870-х – впродовж 1880-х рр. народолюбець продовжив широкі пошуки матеріалів з української народної творчості. Чимало цінних першоджерел, знайдених І.І.Манжурою, було передано ним до Харківського історико-філологічного товариства. Їх більша частина – усі казки, анекдоти, сонники та словник – були видані у другому і шостому томах збірника товариства як «Сборник сказок» і «Сборник малорусских песен». Науково-культурницька праця І.І.Манжури в галузі етнографії була визнана. Катеринославський дослідник народної фольклорної спадщини став почесним членом Московського і Харківського історико-філологічних товариств [3, 23; 26].

Особливу роль у житті І.І.Манжури відіграв видатний український мовознавець, фольклорист і літературознавець, учасник українського

національного руху О.О.Потебня, який був одружений на рідній тітці Івана. У 1870-х рр. будинок харківського науковця служив пристановищем для студента Івана Манжури [3, 23]. Переїхавши на Катеринославщину, він підтримував листування з О.О.Потебнею впродовж 1880-х рр. [8, 22/43 а, 25/44 – 36/53].

О.О.Потебня та ще один харківський професор М.Ф.Сумцов надавали І.І.Манжури не тільки моральну, а й матеріальну допомогу [13, 1462]. М.Ф.Сумцов уважно стежив за етнографічними дослідженнями катеринославського народолюбця, які публікувалися на сторінках «Киевской Старини», «Экономического обозрения», «Живой Страны», «Днепра», «Степи». Харківський вчений вважав ці досить дрібні матеріали та замітки І.І.Манжури «вельми цінними в етнографічному відношенні». Більша частина цих статей була проаналізована М.Ф.Сумцовим у його праці «Современная малорусская этнография».

Науковець вбачав переваги Івана Івановича як етнографа в точності записів, умінні звертати увагу і викликати інтерес раніше непоміченими сторонами народного життя, у відмінному знанні народної мови. Його етнографічні записи, на думку харківського професора, відзначалися достовірністю. Вибір етнографічного матеріалу, його систематизація повною мірою виявляли живу й освічену особистість катеринославського народолюбця [26, 6]. Сильні сторони І.І.Манжури як етнографа значною мірою зумовлювалися його народолюбними уподобаннями, органічним зв'язком з українським народом.

Навесні 1884 р. Іван Манжура переїхав до Катеринослава. В губернському місті він розпочав співпрацю в газеті редактора-видавця А.К.Беляєва «Катеринославский Листок» [3, 19]. Започаткована в 1882 р., ця перша приватна газета на Придніпров'ї через рік змінила назву на «Днепр». Катеринославська газета швидко стала найкращою з провінційних видань, проте вже у 1885 р. припинила своє існування «внаслідок недозволеного напрямку» [4, 5].

І.І.Манжура зробив помітний внесок у піднесення цього видання, публікуючи на його шпальтах змістовні статті з української етнографії. Близькими за духом до нього були такі співробітники газети, як член окружного суду Г.А.Залюбовський, старший нотаріус О.І.Єгоров, місцевий етнограф Я.П.Новицький. Саме ці особистості склали основу творчого колективу авторів. До того ж видання мало низку кореспондентів, якими виступали учителі сільських шкіл [3, 19].

З липня 1885 р. відомий катеринославський літератор П.В.Биков розпочав видавати приватну газету «Степь». Редактором щотижневика став О.І.Єгоров. Іван Манжура прилучився до активної участі в новій катеринославській га-

зеті, яка виходила у світ майже півтора роки. Поряд з ним «Степь» об'єднала таких прогресивно мислячих співробітників, як І.Я.Акінф'єв, М.В.Биков, Г.А.Залюбовський та Я.П.Новицький. Як і в газеті «Днепр», у щотижневику «Степь» працювали місцеві кореспонденти – народні учителі, фельдшери [3, 21].

Хоча редактор «Степи» О.І.Єгоров й відхрещувався від «українофільства», газета висвітлювала місцеве громадське, культурне та літературне життя, тобто все те, що було пов'язано з українськими національно-культурними інтересами. Останній номер «Степи» вийшов з друку 22 червня 1886 р., і видання припинилося «за відсутності передплатників» [4, 5-6]. Немає сумніву, що цей факт не викликав негативних емоцій у місцевих можновладців.

З 1886 р. І.І.Манжура поселився на хуторі подружжя Бикових, що розташовувався на лівому березі Дніпра, поблизу Катеринослава. Іван Іванович був захопаний у природу й народну творчість, особливо полюбляв обговорювати різні варіанти народних казок, намагався наспівувати мелодії народних пісень. На думку М.В.Бикова, І.І.Манжура належав за своїми політичними думками до радикалів. Однак, судячи з його діяльності, цей радикалізм був декларативним [3, 21].

Наприкінці 1880-х рр. І.І.Манжура не припиняв свої фольклорно-етнографічні дослідження життя українського народу. У 1888 р. народолобець підготував невеликий збірник «Казки, приказки та таке інше з народних уст у вірші склав Іван Манжура» [9]. Ця праця не вийшла у світ його за життя. Втім у 1890 р. в Харкові було видано цікаву етнографічну розвідку «Сказки, пословицы и т. п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губ. И.И.Манжурой». У цій праці вміщено велику народну спадщину Придніпров'я, в тому числі 234 казки, прислів'я, заговори, молитви, загадки, слова, які збиралися в Олександрівському, Новомосковському та інших повітах Катеринославської губернії [23].

Любов І.І.Манжури до рідної землі виявлялася в його історико-краєзнавчих дослідках. У зв'язку зі 100-річчям заснування Катеринослава, з 9 квітня до 31 травня 1887 р. в губернському центрі виходив у світ «Екатеринославский Юбилейный Листок». І.І.Манжура став активним дописувачем цього змістовного видання, підготувавши цілу низку цікавих історико-краєзнавчих розвідок. Так, у № 2 від 12 квітня була опублікована його «Картина введения екатерининских порядков в запорожском крае», в № 4 від 16 квітня – «Первые наследники запорожских земель», в № 10 від 28 квітня – «К вопросу о происхождении слова «Половица», в № 12 від 3 травня – «Змиев вал в с. Мануйловке», в № 14 від 7 травня – «Невенчанная балка» [16, 249-250].

З середини 1880-х рр. народолобість поглядів І.І.Манжури виказувалася в його прозовій та поетичній літературній діяльності. У 1885 р. катеринославський народолобець під псевдонімом Іван Калічка розпочав написання популярних книжок для народу й видав у світ переробку народної казки «Як чорт шматочок хліба одслужував», а в наступному році здійснив переробку ще однієї народної казки – «Лиха година». Згадані праці І.І.Манжура надіслав харківському професору М.Ф.Сумцову [19, 344].

Душевні роздуми І.І.Манжури про долю рідної землі, свого народу, що тривали за умов особистої невлаштованості, постійної боротьби з безгрошів'ям, нестатками, дали неповторний феномен його народолобної поезії. У 1889 р. І.І.Манжура опублікував за сприянням професора О.О.Потебні перший свій поетичний збірник «Степові думи і співи». Царська цензура вдалася до тенденційних скорочень у виданні [15, 4]. Це було цілком закономірно через чітко окреслену українолюбну й народолобну спрямованість поезії Івана Манжури, який з гордістю стверджував:

Я син твій, нене Україно,

Народу парост я твого... [15, 119]

У поетичній творчості І.І.Манжури тісно переплетено автобіографічне, особисте і громадське, народне. Поет-народолобець реалістично показав атмосферу моральної й політичної задухи в тодішньому суспільстві, створив цілу галерею живих народних образів, майстерно розкрив себе як знавець народної душі, заманіфестував свою прихильність до волеюбних традицій «славного Запорозжя», до «волі святої» України і рідного українського народу [15, 30, 47, 50, 76, 94, 115, 125, 128, 129, 135-136, 138-140].

У своїх віршах Іван Манжура виявився гідним послідовником великого попередника – Тараса Шевченка, якого образно показав «мучеником сином», крашим сином України [15, 134]. Поетичну спадщину катеринославського поета високо оцінював такий авторитетний науковець, як О.О.Потебня, а професор М.Ф.Сумцов вказував, що «після Шевченка Манжура найкращий поет України» [19, 345].

У січні 1888 р. І.І.Манжура залишив садибу Бикових і переселився в село Мануйлівку, яке теж розкинулося на лівому березі Дніпра, неподалік Катеринослава. На новому місці проживання він пережив чимало пригод. Проживаючи на селі, народолобець навіть розпочинав дрібну торгівлю книжковими виданнями [3, 35]. У 1888-1890 рр. Іван Манжура підготував поетичну збірку «Над Дніпром. Думи та співи» [10; 11]. Але ця частина літературної творчості катеринославського поета за його життя не була надрукована.

У 1891 р. І.І.Манжура переселився до Катеринослава і став мешкати у флігелі О.І.Єгорова

ва, який надав безпритульному народолюбцю захисток. Коло його катеринославських знайомств було широким – від міського простолюддя до інтелігентної верстви суспільства [1]. Важкі умови життя, душевна криза та хвороби прискорили смерть І.І.Манжури, що сталася в Катеринославі 3 травня 1893 р. [3, 36].

Іван Манжура був одним з тих перших українських народолюбців, які тривалий час проживали на Катеринославщині пореформеної

доби. Будучи демократом за своїми поглядами, він підтримував зв'язки з відомими діячами вітчизняного національного руху Києва та Харкова. Широка творча діяльність катеринославського народолюбця в галузях української етнографії, фольклористики та літератури стала яскравим виявом українського культурництва, патріотичного прагнення служити рідній Україні, своєму народу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. А. М. Памяти Ив. Ив. Манжуры // Екатеринославские губернские ведомости. – 1893. – №№ 124 –125.
2. Архів Михайла Драгоманова. – Т.1: Листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим (1870–1895 рр.). – Варшава: Праці Укр. Наук. Ін-ту, 1937. – 443 с.
3. Быков Ник. Ив. Ив. Манжура, украинский этнограф и поэт (1851–1893) // Летопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии. – Вып. IV. Изд. под ред. А. Синявского. –Екатеринослав: Тип. Губ. Земства, 1908. – С. 13–37.
4. Газети і журнали Катеринославщини (1838–1916): Наук.-допоміж. бібліограф. покажчик / Склад. Т. М. Ковальська, О. І. Сидоренко, Н. М. Титова. – Д.: Дніпропетров. обл. наук. б-ка, 1993. – 45 с.
5. Державний архів Російської Федерації. – Ф. 109, 3 експ., 1873 р., спр. 241.
6. Драгоманов М.П. Вибране («...мії задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Мішук; Приміт. Р. С. Мішук, В. С. Шандри. – К.: Либідь, 1991. – 688 с.
7. Заремба Володимир. Його кликала пісня // Вористен. – 2002. –Лютий. – № 2 (128). – С. 8.
8. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Відділ рукописних фондів і текстології. – Ф. XVI (І. І. Манжури).
9. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. – Ф. XVI (І. І. Манжури), спр. 11, арк. 1–14.
10. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. – Ф. XVI (І. І. Манжури), спр. 13, арк. 1–14.
11. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. – Ф. XVI (І. І. Манжури), спр. 14, арк. 1– 25.
12. Лещенко П.Я. Фольклорно-етнографічна діяльність І. І. Манжури // Наук. записки Рівен. пед. ін-ту. Т. 5. – Рівне, 1961. – С. 253–282.
13. Манжура // Енцикл. українознавства / Гол. ред. проф., д-р В-р Кубійович. Т. 4. – Л.: НТШ у Львові, 1994. – С.1461–1462.
14. Манжура Іван. Поезії / Вступ. ст. І.Айзенштока. – Х.: Держ. Вид-во України, 1930. – 277 с.
15. Він же. Твори / [Упорядк., крит.-біогр. нарис та приміт. М. Д. Вернштейна]. – К.: Дніпро, 1972. – 335 с.
16. Машуков В. К биографии И. И. Манжуры // Летопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии. – Вып. 7. Изд. под ред. А. Синявского. – Екатеринослав: Тип. Губ. Земства, 1911. –С. 249–250.
17. Мочульський М. Іван Манжура, український поет і етнограф. В сімдесят п'яті роковини його народин (Крит.-біогр. нарис) // Україна. – 1926. – Кн. 5 (19). – С. 23–59.
18. Мочульський М. На спомин Ів. Манжури // Літ.-наук. вісник. –1907. – Кн. 4. – С. 31 – 35.
19. Огоновський Омелян. Історія літератури руської [української]. Частина 1. (XI–XVIII вік). – Л., 1887. – Частина IV. – Л., 1894 / Фотопередрук з післясловом Олекси Горбача. –Мюнхен, 1992. – 347 с.
20. Російська державна бібліотека. – Ф. 369. 383. 8.
21. Російський державний історичний архів. – Ф. 1405, оп. 521, спр. 390, арк. 5–6.
22. Сайко М. Соціальна лірика Івана Манжури // Наук. записки Ніжинс. держ. пед. ін-ту ім. Гоголя. – Т.1. – Чернігів, 1940. –С. 126–160.
23. Сказки, пословицы и т. п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губ. И. И. Манжурой. – Х.: Тип. К. Счасни, 1890. –194 с.
24. Сумцов Н.И. И. Манжура как поэт и этнограф // Из украинской старины. – Х., 1905. – С. 114–137.
25. Он же. Современная малорусская этнография: И. И. Манжура // Киевская Старина. –Т. 38. – 1892. – № 9. – С. 333–349.
26. Сумцов Н.Ф. Об этнографическом изучении Екатеринославской губернии // Сб. ст. Екатеринославского науч. об-ва по изучению края / Издан к XIII археологическому съезду в г. Екатеринославе. – Екатеринослав, 1905. – С. 1–10.
27. Он же. Памяти Манжуры // Киевская Старина. – Т. 43. – 1893. – № 10. – С. 80–90.

В.В.ЧЕНЦОВ, І.М.ЄЛІНОВ

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ І ВЛАДА НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ.

ДЕЯКІ ШТРИХИ ДО ВЗАЄМИН.

(1937–1938 РОКИ)

(продовження, початок №2(10).2000)

Ченцов Віктор Васильович – начальник факультету післядипломної освіти Академії митної служби України (Дніпропетровськ), доктор історичних наук

Єлінов Іван Михайлович – завідувачий музею Національної гірничої академії України

Справжній жах охопив людей у 1937 р., після лютого-березневого пленуму ЦК ВКП(б), відповідно до рішення якого партійні організації на місцях і кожний комуніст були зобов'язані створити енкавеесівцям «умови для максимальної активізації своєї безпосередньої роботи» [1, 42; 2, ф.2, оп.1, спр.12]. Після пленуму терор набув приголомшуючого характеру. Головну мету своєї діяльності НКВС бачив тепер у знаходженні і знищенні якомога більшої кількості «ворогів народу».

На початку весни 1937 р. в УНКВС сфабрикували справу «фашистської організації професури». До її складу «включили» відомих представників геологічної науки: професора маркшейдерського мистецтва Петра Костянтиновича Соболевського та завідувачого державним маркшейдерським контролем Федора Ілліча Видріна (м. Москва), професорів Івана Михайловича Бахуріна та Миколу Георгійовича Келля (м. Ленінград), професора Федора Васильовича Галахова (м. Томськ) і багатьох ін. [2, спр. П-7225, арк. 59; 3, 126–129].

З України в цю організацію потрапили співробітники геологорозвідувального тресту В.І.Висоцький, Ю.Г.Дубяга, П.І.Савенко, О.І.Галаха, С.П.Родіонов (м. Київ) та Геологічного інституту АН УРСР І.А.Лепікаш, Ф.О.Лисенко, Ф.М.Полонський, П.І.Василенко (м. Київ), Центрального маркшейдерського бюро О.А.Кульбах, М.В.Коротков (м. Харків), професор геології Сталінського індустріального інституту В.І.Белов (м. Сталіно, тепер Донецьк. – Авт.) та ін.

Керівниками «української фашистської організації професури» були визнані (і розстріляні) віце-президент АН УРСР, директор інституту геології АН УРСР, академік Микола Ігнатович Світальський і директор Київської геофізичної і Полтавської гравіметричної обсерваторій, професор Петро Кирилович Нечипоренко. За версією енкавеесівців П.К.Нечипоренко за завданням М.І.Світальського в 1933 р. сформував осередок «фашистів» у Дніпропетровську [2, спр. П-269194, П-411928].

8 березня 1937 р. оперативники НКВС учинили обшук на квартирі 57-річного професора Івана Прокоповича Бухиника, який святкував свій день народження. Уродженець м. Нікополя, син заможного селянина (куркуля) І.П.Бухи-

ник до Жовтневої революції служив у міській управі, навчався в Німеччині і в Катеринославському гірничому, а з 1915 р. і до дня арешту, пройшов шлях від лаборанта до професора маркшейдерського мистецтва і завідувачого кафедрою рідного інституту.

До вересня 1937 р. на І.П.Бухиника в УНКВС приготували обвинувальний висновок, згідно з яким була «викрита» і ліквідована шпигунська терористична організація, яка поставила собі за мету повалення радянської влади за допомогою Німеччини і установа фашистського режиму в країні. Керівником дніпропетровської організації визнали І.П.Бухиника, якому ставили в провину шкідницьку діяльність з метою викликати аварії та обвали в шахтах, зменшити видобуток вугілля. Шпигунська робота «контрреволюціонера» виражалася в передачі П.К.Нечипоренку таємних відомостей, які нібито призначалися німецькому консульству [2, спр. П-7225, арк.132].

Одночасно з І.П.Бухиником був заарештований його одноліток і колега Антін Євгенович Гутт, як член цієї ж організації, якому інкримінували надання «шкідницьких консультацій», приховування від радянської влади відомостей про розташування цінних пластів вугілля в Донбасі. Не обмежуючись висунутими звинуваченнями, працівники НКВС приписували професорам створення терористичної групи, основним керівником і виконавцем якої визначили завідувачого кафедрою ДГІ, доцента Бориса Павловича Горського, якому слідчі пригадали, що наслідком його шкідницької діяльності на посаді окружного маркшейдера була загибель двох інженерів під час аварії на шахті «Червоний Жовтень» у 1936 р. [2, Спр.П-4112].

11 червня був виданий ордер на арешт доктора фізико-математичних наук, професора Андрія Едуардовича Малиновського. Виходець із спадкових («потомствених») дворян, А.Е.Малиновський був у складі уряду УНР, викладав у Київському та Кам'янець-Подільському університетах. Після переїзду в 1923 р. до Катеринослава познайомився з П.К.Нечипоренком. Цей факт, а ще близькі стосунки з німецьким підданним Ромбергом, з яким спільно працювали в Катеринославському фізико-технічному інституті, було підставою для «викривання» професора в передачі «шпигунських зведень фа-

шистській Німеччині». Під останнім співробітники НКВС мали на увазі відкриття вченого в області впливу ультракоротких хвиль на процеси горіння, дослідження умов запалювання рудниково-го газу та вплив електричного поля на процеси горіння. І хоч на закритому засіданні Військової колегії Верховного Суду 17 вересня 1937 р. А.Е.Малиновський категорично заперечував обвинувачення в шпигунстві і єдино прохав надати йому можливість скоріше приступити до наукової роботи, суд був невблаганним. 18 вересня вирок до вищої міри покарання був виконаний [2, спр.П-8009, арк.64].

На декілька днів раніше у в'язниці НКВС розстріляли І.П.Бухиника, А.Є.Гутта, Б.П.Горського та Г.Є.Євреїнова [2, спр.П-41158, П-13641].

Георгій Євгенович Євреїнов народився 16 листопада 1880 р. у родині потомствених дворян м. Кострома. Після закінчення повного курсу Катеринославського вищого гірничого училища був призначений на посаду асистента кафедри електротехніки. Влітку 1910 р. відряджався до Швеції для вивчення розвідування руд методом інженера Петерсона. За успіхи в роботі в 1912 р. був нагороджений орденом Станіслава III ступеня йому присвоєно звання гірничого інженера 1-го розряду. У 1921 р. Г.Є.Євреїнов став доктором технічних наук і професором, мав солідні наукові праці: «Теорія електроприводу», «Електричне освітлення», «Нариси з гірничої електротехніки» та ін.

Заслугою вченого його учні вважали створення нового напрямку в гірничій науці – «гірничча електромеханіка», оформлення нового фаху в вузах – «гірничий інженер-електромеханік», підготовку для цього фаху ряду навчальних посібників. До його наукової школи належать відомі вчені: В.Б.Уманський, Р.М.Лейбов, П.П.Піроцький, С.А.Волотковський, Я.Я.Іванченко, Р.Я.Наєров, М.О.Куваєв та ін. [2, спр.П-13641, арк.131].

Знання, ініціатива, енергія професора Г.Є.Євреїнова принесли йому широку відомість в гірничих та електротехнічних колах. Як консультант з впровадження прогресивної техніки в гірничій справі він залучався на будівництво московського метро, на підприємства Донбасу та Кривбасу.

У Дніпропетровському гірничому інституті Г.Є.Євреїнов заснував кафедру гірничої електротехніки і багато років її очолював. Як людина, був відомий своєю вільною думкою і тому давно знаходився під наглядом органів безпеки. Так, ще в 20-х роках співробітники Дніпропетровського ДПУ, збираючи зведення на «антисоветски настроенный элемент», доповідали центру: «Вища шовіністична інтелігенція – професура, жалкуючи селянство із-за важких ударів, які падають на них з боку Радвлади знаходили втіху в тому, що політика Радвлади тероризує селянство і тим остаточно дискреди-

тує себе в його очах, що є вдячним моментом для ідеологічного впливу на українські маси, щоб відірвати їх від Радвлади і тоді вибухами за допомогою інтервенції повалити Радвладу і організувати українську самостійну республіку. Яскравим фактом такого настрою є бесіда професора Яворницького з професорами Пархоменком і Євреїновим» [4, ф. 1393, оп.1, спр.10, арк.310].

У 1937 р. накопичену інформацію пустили в хід. 11 червня на квартиру Г.Є.Євреїнова нагрянули співробітники НКВС. Йому було пред'явлено звинувачення в приналежності до контрреволюційної фашистської організації професури в Україні та здійснюванні активної контрреволюційної шкідницької діяльності. Слідчі НКВС бачили кримінал навіть у соціальному походженні професора. Його батько був полковником царської армії. Інкримінували Г.Є.Євреїнову і відрядження до Німеччини в 1927 р., де він мав зустрічі з колишнім студентом КПГ німецьким підданним Вольдемаром Кіфером, який тепер був співробітником фірми «Сименс». Зустрічі з В.Кіфером інтерпретувалися як шпигунська діяльність на користь іноземної держави. Не залишили без уваги і той факт, що син Г.Є.Євреїнова Євген емігрував із радянської Росії і був викладачем у Чехословаччині. Побачення з сином та його друзями слідчі подали як зв'язок з активними діячами білоемігрантської терористичної організації «Російська загально-військова Спілка» (РЗВС – рос. РОВС. – Авт.) [2, спр.П-13641, арк.165; 5, 130-132].

14 вересня члени виізної Військової колегії Верховного Суду СРСР слухали справу учасника «ліквідованої фашистської шпигунської терористичної організації» Г.Є.Євреїнова і визнали його винним у передаванні розвідувальним органам Німеччини «дислокації усіх потужних електроустановок» які живлять енергією рудники та шахти Донбасу і Кривбасу, відомостей про економічний стан Донбасу, про стан видобутку вугілля, а також у перекиданні в СРСР терористів з РЗВСу. Колегія засудила Г.Є.Євреїнова до вищої міри покарання і 15 вересня він був розстріляний [2, спр.П-13641, арк.117].

Справа, по якій проходили Г.Є.Євреїнов та інші в'язні в 5-му відділі дніпропетровського УНКВС, іменувалася «гниль». Щоденно звітуючись перед Києвом про «успіхи» слідчої роботи, енкавеесівці повідомляли, які признання їм вдалося здобути від заарештованих. Так, за версією УНКВС «батьком» цієї контрреволюційної організації був Я.І.Грдіна – професор прикладної механіки гірничого інституту. Він начебто завербував Г.Є.Євреїнова ще в 1923 р. До жалю співробітників НКВС професора Грдіну неможливо було заарештувати – він помер ще на початку червня 1931 р. Називалися й інші учасники «підплілля»: професори Гамеля і Гуськов (В.А. – Гуськов – професор гірничого мистецтва ДГІ),

викладачі іноземних мов Галіцина-Денисенко і Костіна [2, ф.1, оп.1, спр.12, арк.36].

На кінець вересня 1937 р. зі складу вигаданої організації в «тюрподе» НКВС в живих зостався С.С.Гембицький. Москвич за народженням, Сергій Самійлович вступив до Московського університету, з якого був виключений за участь в антиурядовій демонстрації і висланий зі столиці. Доля закинула його до Катеринославу, де в 1905 р. він обирався членом страйкового комітету Катерининської залізниці. Після закінчення вищого гірничого училища в 1912 р. С.С.Гембицький залишився в ньому для наукової роботи. У 1925 р. йому присвоєно звання професора. За 25 років ним надруковано близько 20 наукових праць, у т.ч. «Популярний курс загальної геології для середньої школи», «Гідрогеологія міста Кривий Ріг» та ін. Професор завідував кафедрою гідрогеології, зробив цілий ряд описів шахтних протоків Донецького вугільного басейну та гідрогеологічних умов різних районів. Як консультант С.С.Гембицький залучався і на Дніпробуд.

19 червня прокуратура Дніпропетровської області санкціонувала арешт ученого як учасника контрреволюційної фашистської організації. Співробітники НКВС неодноразово продовжували строк утримання С.С.Гембицького під вартою, тому що він «вперто не зізнавався в пред'явленому йому обвинуваченні». Перший протокол допиту був оформлений лише в січні 1938 р. Як пізніше професор писав у скаргах, вигадані зізнання він підписав «під сильним тиском слідчого». Погрози застосування фізичних заходів, репресії по відношенню до членів родини змусили С.С.Гембицького «писати під диктування слідчого». Він зізнався, що його шкідницька діяльність зводилася до недостатньої підготовки викладацьких кадрів, випуску неповноцінних фахівців, недооцінки ролі соціалістичного змагання. Однак, після суду професор відмовився від усіх своїх показань і заявив, що на попередньому слідстві до нього застосовувалися незаконні методи слідства.

С.С.Гембицькому «пощастило». Особлива нарада при НКВС СРСР 28 березня 1938 р. засудила його до ув'язнення в виправно-трудовому таборі строком на 8 років. Відбуваючи покарання, професор працював на нафтопромислі при таборі Чібью в Комі АРСР, де і помер 18 травня 1943 р. [2, спр.П-8259, арк. 99, 125].

У 1937 р. репресивний апарат СРСР був зорієнтований на масове застосування каральних заходів. Для прискорення процесу засудження заарештованих наказом НКВС від 30 липня 1934 р. створювалися республіканські, крайові та обласні «трійки» до складу яких входили наркоми внутрішніх справ, начальники крайових і обласних управлінь НКВС, перші секретарі ЦК компартій союзних республік, крайових і обласних комітетів ВКП(б), прокурори. Встановлювався

порядок, по якому заарештовані поділялися на дві категорії. До першої відносилися «найбільш ворожі» з числа колишніх куркулів, членів антирадянських партій, білогвардійців, чиновників царської Росії та інші особи, до яких застосовувалися виняткові міри покарання. До другої – решта, що підлягала ув'язненню в таборах і в'язницях на строк від 8 до 10 років [6].

У відповідності до наказів НКВС від 1 серпня і 20 вересня 1937 р. у зв'язку з проведенням масових операцій списки осіб, що підлягали репресіям, розглядалися «двійками» у складі наркомів внутрішніх справ для республік, начальниками УНКВС разом з відповідним прокурором республіки, краю чи області [7, 61].

Крім того, існував порядок розглядання справ без виклику обвинуваченого і свідків до суду. Його виконувала «надзвичайна двійка», що складалася із Голови Верховного Суду СРСР і Генерального прокурора СРСР. Склалася порочна практика укладання органами НКВС списків осіб, справи яких підлягали розгляданню Військовою колегією і яким заздалегідь визначалася міра покарання. Ці списки часто направлялися для санкціонування запропонованих мір особисто Й. В. Сталінін [8, 39].

Офіційна статистика свідчить, що в 1937 р. в Україні було репресовано 159 573 чоловіки, до того ж більша частка засуджених, більше 140 тисяч, припадала на другу половину року.

1 серпня 1937 р. НКВС СРСР встановив для НКВС УРСР ліміт на арешт і виселення 28800 чоловік з числа «контрреволюційних елементів». По першій категорії передбачалося знищити 8000, а по другій – засудити 20 тисяч чоловік. Проте за ініціативою республіканських чекістів ці цифри були збільшені до кінця року в декілька разів [1, 21-22].

Після липневого 1937 р. пленуму ЦК ВКП(б), який зобов'язав обкоми партії продовжувати роботу по розгрому троцькістських, правих і націоналістичних шпигунів, по Україні прокотилася чергова хвиля масових арештів. Слідом за першим секретарем партії М.М.Хатаєвичем у «тюрподе» УНКВС опинилися керуючі кадри Дніпропетровщини С.Я.Левітін, М.Л.Лейбензон, П.К.Ветров, Н.І.Матвеев, І.А.Гаврилов, І.Ф.Федяев та ін. Вісім із дев'яти членів президії облвиконкому були оголошені «ворогами народу». Людей примушували зізнаватися в тому, що вони були учасниками «блоку правої троцькістської опозиції» [2, спр.П-7041, П-5052, П-14390].

Узявшись за співробітників навчальних закладів енкавеесівці «викрили вузівську гілку Дніпропетровської троцькістської організації». Поряд із ректором університету М.Г.Куїсом, професором фізики ДДУ А.С.Ревою, директором Фізико-технічного інституту Б.М.Фінкельштейном у в'язниці опинився і директор гірничого інституту Павло Іванович Герасимов [2, спр.П-4675, П-8099, П-7555; 9, 72-80, 100-108].

П.І.Герасимов народився 15 січня 1903 р. в м. Шигри Курської області, але його дитячі і юнацькі роки пройшли в Донбасі. З 1918 р. він – боець одного з загонів Макіївської Червоної гвардії, учасник громадянської війни, з 1920 р. – на комсомольській роботі. У 1923 р. за комсомольською путівкою Павло Герасимов іде навчатися на робітничому факультеті Катеринославського гірничого інституту. У 1930 р. одержав диплом гірничого інженера, а в 1935 р. був призначений на посаду директора своєї Alma Mater. Колеги називали П.І.Герасимова людиною чесною, принциповою, «твердим адміністратором». Але «за притуплення пильності до ворогів народу» Жовтневий райком КП(б)У виключає його з лав партії і обком КП(б)У стверджує це рішення. П.І.Герасимов не брав до уваги «сигнали» про критичні висловлювання вчених відносно радянської дійсності. Навпаки, він заохочував ініціативу дослідників, висував їх на керівні посади. За це він і поплатився. Інформація «сигнальників», яких П.І.Герасимов називав «бузотерами і неробами», дійшла до відповідних інстанцій. Формулювання партійного протоколу: «...сприяв створенню атмосфери сліпої довіри до ворогів народу» – була для робітників УНКВС достатньою і 28 жовтня вони зробили на квартирі П.І.Герасимова обшук і заарештували його [2, спр. П-5228, арк.5], а вже 13 листопада 1937 р. надійшов наказ Лазара Кагановича про усунення П.І.Герасимова з посади директора ДГІ.

За версією УНКВС П.І.Герасимов був учасником «контрреволюційної троцькістсько-терористичної організації», до якої його завербував секретар Жовтневого РК КП(б)У М.А.Ільїн. Організація готувала терористичні акти проти керівників партії та уряду, а її кінцевою метою було відсторонення ЦК від керівництва країною і повернення Л.Д.Троцького до СРСР. Давши згоду працювати в організації, П.І.Герасимов залучив до її складу ряд своїх співробітників і очолив троцькістську групу в інституті [2, спр. 5181]. В УНКВС не утруднювали себе доказами вини П.І.Герасимова. Його допитували тільки один раз. До справи приєднали свідчення інших в'язнів і винесли її на розгляд виїзної сесії Військової колегії Верховного Суду СРСР. У присутності військових христів П.І.Герасимов відмовився від своїх показань і категорично відхилив всілякі звинувачення. Однак за вироком суду від 13 січня 1938 р. другого дня він був розстріляний у Києві [2, спр. 5181, арк.72].

Одночасно з П.І.Герасимовим у в'язниці Дніпропетровського УНКВС знаходився професор Олександр Якович Микей. Уродженець Москви, О.Я.Микей закінчив у 1926 р. ДГІ і був залишений при ньому для наукової і викладацької роботи. Потім він перейшов до університету, де очолив кафедру геології геофаку, але з 1934 р. знов працював у ДГІ за сумісництвом.

Автор 50 наукових праць та вузівського підручника, він користувався авторитетом як серед студентів, так і серед колег.

Заарештувавши у травні 1937 р., працівники УНКВС визначили О.Я.Микей у члени так званого «паритетного центру», або інакше «контрреволюційної троцькістсько-меншовицької шкідницько-терористичної організації». Начебто в 1933 р. на з'їзді хіміків у Харкові О.Я.Микей завербував у цю організацію академік С.Ю.Семковський (розстріляний у НКВС).

Разом з О.Я.Микеем по справі «паритетного центру» проходили професори Н.Л.Олександров, В.М.Фідровський, Л.І.Фельдман та інші (всі репресовані. – Авт.) [2, спр.П-7224, П-7147, П-7655, П-8206; 10, 166-167].

У провину О.Я.Микей поставили обізнаність у терористичних задумах організації, проведення шкідницької роботи на ідеологічному фронті, вербування нових терористів, імен і прізвищ яких він не міг згадати.

Справу О.Я.Микей було заслухано на зачищеному судовому засіданні, без участі обвинувача і захисника, без виклику свідків, у порядку постанови ЦВК СРСР від 01.12.34. Олександр Якович винним себе не визнав і заявив, що дав показання слідчим тому, що на нього «вплинули виключно моторошні обставини в камері (там в'язні намагалися покінчити життя самогубством). Коли О.Я.Микей зачитали свідчення інших обвинувачених, він нерозуміюче сказав, що навіть не знав про існування якої-небудь антирадянської організації і не може пояснити показань, які стверджують протилежне. В останньому слові професор прохав «дати йому можливість працювати в яких завгодно умовах». О.Я.Микей засудили на 10 років ув'язнення з поразкою в політичних правах на 5 років і з конфіскацією всього його особистого майна.

Повністю відсидівши 10 років у таборах Коліми, Микей став інвалідом (паралітична поразка лівої половини тулуба, ампутація пальців унаслідок обмороження). Він повернувся до Дніпропетровська і неодноразово піднімав питання про реабілітацію. Фабрикування обвинувачення відносно професора очевидна. О.Я.Микей не був знайомий з академіком С.Ю.Семковським і на з'їзді хіміків у Харкові не був, бо він геолог, а не хімік [2, спр.П-14643, арк.81].

Теперішній перегляд справ репресованих професорів і інших співробітників вищих навчальних закладів може викликати думку, що в інститутах майже не знали про це, або болісні «справи» «торкнулися лише рідних». Ні, це не так. Вони торкнулися кожного. Байдуких не було. Кому було боляче, той мусив приховати біль, бо показувати його було небезпечно.

Але були й такі, що майже раділи вилученню з колективу частки його членів. На зборах і засіданнях про репресованих говорили не раз, але лише ганьбили. Так один з керівників у до-

повіді «Про науково-дослідницьку тематику на 1938 р.» на засіданні Вченої ради ДГІ 9 травня 1938 р. промовляв: «Згадаємо якими методами йшло шкідництво в інституті. Тут і пряме шкідництво, і зрив найважливіших завдань партії і уряду (Бухиник, Гутт, Гембицький), тут і перешкода живому зростанню радянської науки (Євреїнов, Малиновський), тут і спроби душити все молоде, талановите і свіже (Бухиник, Гутт, Євреїнов, Малиновський), пропаганда гнилих антинаукових теорій (Бухиник, Євреїнов), плазування перед буржуазною наукою (Малиновський, Бухиник), насадження бюрократизму, чиношанування, підлабузництва (Герасимов). Усі ці дії ворогів народу в інституті стали можливими тому, що там де вони породжувалися, на тих кафедрах, де орудували вороги народу, були міцні традиції старого академічного світу, була відсутньою самокритика, існувала групівщина, господарював культ «корифеїв», «вождів», квітнули поверховість, зазнайство, самозакоханість, чиношанування та інші огидні риси старого світу...» [4, ф. Р-319, оп.1, спр.9, арк.75].

У другій половині 1937 р. в областях республіки НКВС проводив масові операції: проти національних меншостей (німців, латишів, іранців, румун, греків, японців та ін.), «правотроцькістських шпигунів», «антирадянського есерівського підпілля», «церковно-сектантських контрреволюційних кадрів», «антирадянського сіоністського активу», мешовиків, членів «українського національного підпілля», «молодіжної контрреволюційної троцькістсько-терористичної організації» і т.п. [2, спр. П-13899, П-6445, П-20180, П-7365, П-7530, П-7362, П-7361, П-4988; ф.1, оп.2, спр.12, арк.50-52, 73-75].

Як учасники троцькістських організацій були засуджені інженер-економіст М.О.Станкевич, директор Новомосковського педтехнікуму В.О.Ястржембський, завкафедрою Криворізького педінституту А.С.Джидар'ян, головний інженер канатного заводу В.І.Билинін, викладач будівельного інституту М.О.Каминський, співробітники газет Б.В.Новосильський, Л.О.Волков [2, спр. П-7125, П-7144, П-7220, П-6036, П-6677, П-4790, П-5058, П-21091, П-19886, П-19820, П-4854, П-4470, П-21156, П-20800, П-20842].

«Фашистами» стали вчителі німецької мови Р.В.Шуман, К.Ф.Целлер, С.А.Мінська, Д.Г.Юдкевич, Р.А.Глейх. «Агентами іноземних розвідок» у НКВС зробили агронома М.П.Остапенка, інженера Г.І.Давидюка, викладача А.П.Пястуновича, студента В.В.Ліньова. За звинуваченням у проведенні контрреволюційної діяльності, антирадянської агітації і пропаганди ухвалені вирoki економісту В.Е.Гейну, студенту Р.М.Дмитрієву-Дмуховському, викладачам музики Л.П.Капустянському і Я.П.Варфолоюку, піаністу М.І.Столбуну, вчителям В.С.Буряченку, Т.Д.Окатоми, М.Г.Фурсову, Д.Т.Луженецькому, В.А.Козьміну, А.Г.Ланчковському [2, ф.2, оп.1, спр.15, арк.100, 122].

У вересні 1937 р. здійснювалася операція по розгрому антирадянської діяльності польської розвідки і диверсійно-повстанської діяльності «Польської організації військової» [2, спр. П-24429]. Вже до 1 листопада в Україні внаслідок цієї операції були засуджені до розстрілу 4885 чоловік.

15 грудня був заарештований поляк, студент Яків Антонович Пігоцький. До 1922 р. він жив з батьками в Гродненському повіті Польщі. У 1923 р. нелегально перейшов кордон СРСР, офіційно одержав паспорт і радянське підданство, вступив до комсомолу. В ДПУ був на спецобліку як перебіжчик. У його карній справі є лише один протокол допиту, в ході якого слідчий зробив із студента шпигуна польської розвідки, що збирав секретні зведення, завербував декілька чоловік, в т.ч. студента Яновського. Останній, звичайно, теж поляк-перебіжчик. Пігоцького розстріляли 11 січня 1938 р. [2, спр. П-4677, П-2023, П-5164, П-6873]. За приналежність до «ПОВ» були знищені вчителі школи с.Чумаки О.І.Крисевич, інженери А.І.Долинський, Д.М.Похилько, економіст С.Й.Шацилло, лікар Г.П.Зеленчук, редактор польської газети К.Р.Ленський [2, ф.1, оп.1, спр.14, арк. 107, 121].

Усього в другій половині 1937 р. в області репресовано 16421 чоловік, у т.ч. 477 службовців.

Репресії в Україні проходили з акцентом на «націоналістичний ухил». Так, у 1937 р. республіканський НКВС «викрив» не просто «правотроцькістський блок», а «націоналістичну фашистську організацію».

Виконуючи доручення серпневого пленуму ЦК КП(б)У розправитися з «бандою націоналістів», співробітники НКВС заарештовували усіх, хто додержувався т.зв. «націоналістичних» поглядів. В області під цю категорію підпали завідувач облівідділом Наросвіти С.Н.Крупко, директор дніпропетровської СШ № 42 Ф.Л.Тютюнник, учитель робітфаку К.А.Качан, старший науковий співробітник Науково-дослідного інституту зернового господарства І.С.Заїка, директор початкової школи с. Хутірське Петриківського району П.В.Непокритий, директор дніпропетровської СШ №71 П.А.Невидний, директор оркестру С.Л.Харчевников, христ В.О.-Доброшинський, викладачі вузів і шкіл О.К.Захвалінський, Й.І.Гриневиц, М.Л.Надіон, Л.Г.Накашидзе, Я.Л.Бежка, Ф.Г.Накашидзе [2, спр. П-7192, П-6445, П-6971, П-7087, П-2117, П-21142].

«Ворогами народу» були оголошені директори музею Чигиринський, Олександров, Ладженська, Оніщенко, Коломієць, завфондами Садовою. У НКВС їх примусили зізнатися у зв'язках з «українським націонал-фашистом» Д.І.Яворницьким. Багато хто з оточення академіка були заарештовані: послідовники, учні, однодумці. Наприклад, професор Франк, який по-

дарував академіку свою монографію «наклепницького характеру», в якій досліджував вплив на психіку голоду 1921 р. (з фотографіями, що відбивали канібалізм); 35-річний професор медінституту Ю.А.Петровський, що в НКВС іменувався «поширювачем провокаційних чуток», в червні 1937 р. розповів Яворницькому про арешт професорів Євреїнова і Фінкельштейна, виражаючи невдоволення тим, що «Радянська влада круто розправляється з професурою, не рахуючись зовсім із заслугами і званнями [2, спр.П-20180, П-18733, П-6838, П-4728, П-22674, П-1364І, П-7782; 11, 191-207].

НКВС підбирався і до самого Д.І.Яворницького, який фігурував у документах «як натхненник українського націоналістичного підпілля» [2, спр.П-13899; 12].

Улітку 1937 р. в Москві проходив судовий процес, який світова преса охрестила «справою військових». Після розстрілу в червні відомих воєначальників Червоної Армії арешти військових пройшли по всій країні. В Київському та Харківському військових округах практично був репресований увесь начальницький склад. За період з 1 червня по 1 грудня 1937 року на Дніпропетровщині, як члени «військово-фашистського, диверсійного і терористичного підпілля», були заарештовані 390 чоловік, у т.ч. командир 7-го стрілецького корпусу Ф.Ф.Рогальов, військовий комісар Р.Е.Кавалерс, начальник штабу В.С.Євгенєв та ін [2, спр. П-5І62, П-І2372; 12, 23-24].

Репресії охопили і офіцерів, які викладали військову підготовку в вузах. 13 січня 1938 р. капітан держбезпеки Флейшман затвердив постанову про замкнення під варту військового керівника ДПІ полковника О.Д.Семенова. Олександр Дмитрович повертався з відраження, а вдома на нього чекали співробітники держбезпеки. Через два дні в управлінні НКВС був складений перший протокол допиту обвинуваченого – «учасника антирадянської військово-троцькістської організації», яка нібито існувала в РСЧА і готувала повалення радянської влади та прихід до влади троцькістського блоку [2, спр.П-7131, т.1, арк.8].

В основу обвинувачення слідчі НКВС поклали деякі факти з біографії полковника. О.Д.Семенов народився 18 травня 1891 р. в м. Сичовка Смоленської губернії, в родині дворян. Зі студентської лави Ризького політехнічного інституту в 1914 р. він потрапив на фронт. Жовтневу революцію зустрів в чині штабс-капітана і перейшов на службу до Червоної армії.

За участь у боях громадянської війни був нагороджений орденом Бойового Червоного Прапора. В Червоній армії займав різні посади, а передостання – помічник начальника артилерії 7-го стрілецького корпусу. В 1931 р. його призначили військовим керівником гірничого інституту. Особистий друг і соратник М.О.Щор-

са, Семенов за дорученням уряду написав повість-сценарій для кінофільму «Щорс» [2, спр.П-7131, т.2, арк.2].

Підтасовуючи факти, енкавееєсівці підняли з архіву справу 1931 р. на начальника штабу 25-ої дивізії, засудженого на 10 років виправно-трудоих таборів (ВТТ, рос. – ИТЛ) по сфабрикованій справі антирадянської організації «офіцерська спілка». Згадуваний у протоколах допитів як член «спілки» О.Д.Семенов навіть не піддавався дисциплінарній відповідальності і продовжував служити в армії. Все ж у 1938 р. йому інкримінували цей факт. Однак, цього здавалося недостатньо. Нібито вдруге Семенов був залучений в антирадянську військово-троцькістську організацію в 1936 р. начальником школи «Червоних старшин» комбригом Н.І.Лабіним у кабінеті командуючого Харківським військовим округом І.М.Дубового (обидва репресовані. – Авт.) [2, спр. 41880].

Стандартне обвинувачення в підготовці збройного повстання з метою насильницького повалення радянської влади та реставрації капіталізму в СРСР, створенні диверсійних і терористичних груп для вбивства керівників партії та уряду співробітники НКВС у залежності від професійної зайнятості ув'язнених доповнювали іншими злочинами. Так, О.Д.Семенову ставили в провину шкідницьку діяльність по зриву командирського навчання викладацького складу, по неповноцінній бойовій та політичній підготовці студентів гірничого інституту. Для більшої переконливості був складений акт експертів, які зробили висновок про повне незнання студентами предметів військових дисциплін.

Безумовно, співробітники НКВС намагалися «роздути» справу. Серед учасників військово-фашистської змови опинилися військові викладачі гірничого інституту Арсеній Григорович Алексєєв, Павло Євламійович Ковальов, Микола Тимофійович Лисенко, Микола Федорович Онуфрійчук, майор Лавров, капітани Дмитриченко та Степанов, військові керівники майор В.А.–Готліб (університет) і капітан А.П.Готовський (ДМетІ) [2, спр.П-13978, П-7737, П-9713].

Практично всі вони вихідці із заможних прошарків, у минулому російські офіцери, які перейшли на службу до Червоної армії. Це дозволило співробітникам держбезпеки заносити до протоколів наступні зізнання: «Ми не були радянськими людьми. Пролетарська революція позбавили нас становища, офіцерського звання, привілеїв, матеріальних благ і не дивлячись на те, що ми по декілька років прослужили в лавах Червоної армії почуття ворожості і злоби до радянської влади час від часу проривалося назовні. Економічні труднощі всередині країни, незадоволення селян, складні обставини у взаємовідносинах Радянського Союзу з капіталістичними країнами, які загострюються, вселяли, або точніше укріплювали в нас невіру в сили

Радянської влади і штовхали на шлях більш активної боротьби. Ми були впевнені в неминучості інтервенції капіталістичних країн, неминучості поразки політичного режиму в СРСР» [2, спр.П-7131, т.1, арк.137].

Подібні показання, які вперто здобувалися в НКВС за допомогою фізичної сили, повинні були підтвердити реальність існуючої змови серед армійських офіцерів.

Проте, напередодні суду змучені допитами в'язні камери №20 домовилися спростувати вигадані відомості. Обвинувачені в військово-фашистській змові Ф.П.Климов, О.Д.Семенов переконали інших сокамерників у необхідності відмовитися від показань в ім'я долі дітей. Ф.П.Климов говорив: «...Існуючий лад тримається на арештах і не можна допустити, щоб нас використовували для їх продовження». О.Д.Семенов наполягав: «винні в репресіях не тільки працівники НКВС, але і члени партії, які перетворили партійні квитки на хлібні картки» [2, спр.П-15309].

Про задум в'язнів стало відомо слідчим. Побиття стало більш жорстоким. Намагаючись примусити офіцерів відмовитися від спроб «спровокувати суд і звести наклеп на слідство», пробували О.Д.Семенова примусити зізнатися в шпигунстві на користь польської розвідки. Полковник мужньо наполягав на своєму: «Боротьби зі слідством я не веду. Шпигунською роботою не займався». Зусилля енкавеєсівців до успіху не привели. На засіданні Військової колегії Верховного Суду СРСР 2 вересня 1938 р. О.Д.Семенов заявив, що наклепав на невинних людей, дав показання з метою полегшити свою участь. Він не вважав себе винним і чекав від суду справедливого вироку, тому що і його обмовили. За вироком виїзної сесії суду О.Д.-Семенова позбавили звання «полковник» і розстріляли 3 вересня [2, спр.П-7131, т.1, арк.230]. Відмовилися від своїх показань і загинули в катівні НКВС А.Г.Алексеев, М.Ф.Онуфрійчук. Репресовані й інші учасники вигаданої змови [2, спр.П-7267, П-7317].

Десятиріччями рідним зниклих в «тюрподах» НКВС повідомляли, що їх близькі живі, відбувають покарання без права листування. Доведені невідомістю до відчаю люди зверталися в різні інстанції: «Переконливо прошу повідомити всю правду, яка вона не є. Чи живий і де знаходиться...» [2, спр.П-7131, т.2, арк.52].

Гірка правда була в безпідставності репресій. Не існувало ніякої військово-фашистської змови, абсурдні були й інші обвинувачення. Наприклад, багатороків підряд ДГІ займав перше місце в гарнізоні по бойовій підготовці студентів, що само по собі свідчило про високу якість викладання військових дисциплін.

За застосування до ув'язнених тривалих допитів, стійок, побиття пізніше засудили працівників Дніпропетровського УНКВС Кривця,

Коркіна, Флейшмана, які керували слідством у справі О.Д.Семенова та інших учасників так званої змови в армії.

Усього з березня 1937 по 1 лютого 1938 р. під час перебування Ю.Ф.Кривця, нагородженого орденом Леніна в грудні 1937 р., начальником управління НКВС Дніпропетровської області за різні контрреволюційні злочини було заарештовано 21106 чоловік, з них до вищої міри покарання приречені 9191 особа, і тільки 47 звільнені з-під варті. Більшість із підданих арешту стали жертвами свавілля і беззаконня, фальсифікації слідчих дій, застосування фізичних заходів. У дніпропетровській в'язниці за розпорядженням керівництва УНКВС були споруджені камери-«відстійники», куди підслідних набивали по 40-50 чоловік (при нормі 2-3 чоловіка). У таких камерах сидіти не дозволялося і в'язні, не витримуючи страшних мук, погоджувалися підписати будь-які показання [2, спр.31064, 64858, т. 3, арк.172; т.5, арк.16; 14, спр.П-14952, т.1, арк.356; П-14967, арк.125].

1938 рік не приніс пом'якшення каральної політики радянської влади в Україні. В лютому 1938 р. до Києва прибув М.І.Єжов представити нового наркома НКВС України А.І.Успенського. На оперативній нараді співробітників НКВС Єжов дав вказівку розстріляти тисяч тридцять ворогів. Представники обласних НКВС склали додаткові «ліміти» на подальше знищення людей [15]. У березні була проведена широкомасштабна акція проти «військово-повстанської РОВСівської організації», яка охопила значну кількість громадян, які по документах НКВС уважалися, як «махновці, петлюрівці, колишні політбандити, офіцери і білогвардійці, есери російські та українські, укапісти, боротьбисти, меншовики, церковники, спецпереселенці, куркулі і націоналістично настроєна молодь». Операція і слідство по справах повинні були завершитися протягом місяця.

Закінчені справи направлялися для слухання спецтрибуналами тільки по першій категорії. Пізніше заарештований начальник УНКВС П.А.-Коркін на допиті свідчив: «За час своєї роботи в Дніпропетровську з березня 1938 р. по січень 1939 р. я заарештував в області 9-10 тисяч чоловік...» [2, ф.1, оп.1, спр.16, арк.22; 14, спр.П-14952, арк.118].

До в'язниці НКВС потрапили викладач математики автогенного (зварювального) технікуму М.Ф.Федоров, завкафедрою ДІІТу Л.П.Лебедев, економіст І.Д.Вирва, інженери М.І.Лященко, С.Ю.Бабенко, А.Я.Краснокутський, Г.М.Кислов, М.К.Прозоров, В.П.Ніколаєв, Д.Г.Щербак, М.Т.Румшевич, юрист І.М.Костюк, художники О.Є.Федоров і П.Є.Всеволодський, ентомолог І.М.Фундук, учителі середніх шкіл О.А.Воскобойник, А.А.Капустян, Г.П.Меркулов, В.Л.Зорін-Рижков, І.Д.Євсевський, П.М.Волкотруб, В.Є.Ситнік, І.А.Камишний, А.М.Тонконог,

Т.П.Рудик, Ф.Я.Варабаш, П.І.Артемов, Ф.Ф.Бергер, О.О.Степанова-Лиманська, лікарі Г.І.Сібачин, Я.О.Авраменко, студент Г.З.Христенко... [2, спр. П-5827, П-5034, П-4069, П-4774, П-4798, П-5827, П-5057, П-4797, П-7086, П-9914, П-7111, П-5831, П-5694, П-5237, П-4669, П-21149, П-4017, П-2150].

До антирадянської меншовицької організації УНКВС включило студента Олександра Олексійовича Червоненка, який зумів приховати під час вступу до вузу те, що в 1924 р. за участь в меншовицьких зборах у Москві рішенням Особливої наради при колегії ДПУ був висланий на три роки до Тобольського округу. Цього було цілком достатньо для обвинувачення Червоненка в контрреволюційній діяльності і ув'язнення його ще на 6 років до ИТЛ (ВТТ) [2, спр.П-4232].

Співробітникам НКВС керівництво постійно нагадувало, що головне їх завдання – «активна і нещадна боротьба з підлими покидьками людства – правотроцькістським підпіллям...». У першій половині 1938 р. НКВС «ліквідував» 11 обласних правотроцькістських центрів, 136 районних організацій. У катівні НКВС кинули майже 3 тисячі «кадрових учасників» правотроцькістських організацій [1, 27]. До карної відповідальності притягнули інженера-будівельника О.А.Ілляшенка, інженера-технолога П.К.Коцюбу, викладача історії М.І.Лаврушка і багатьох інших [2, спр.П-3827, П-4744, П-4495].

До середини року було заарештовано 24233 учасника «блоку українських демократичних партій», які представляли «широке підпілля українського націоналістичного центру», близько 10 тисяч членів «есеро-РОВСівського підпілля», 498 учасників меншовицьких організацій, коло 1300 членів сіоністського підпілля [2, ф.1, оп.2, спр.15, арк.1, 2, 161; ф.16, оп.25, спр.31, арк.53]. Серед «сіоністів» були вчителі С.В.Рисин, М.А.Малінов, адвокат А.Я.Березовський. Як учасниця монархічної організації була заарештована перекладачка Є.В.Щеголева. Розстріляли «агентів французької розвідки» викладача математики С.Ф.Васильєва, директора дніпропетровської СШ №67 О.М.Федорова, юрисконсульта А.А.Плаксу, філолога В.І.Чепурного. До агентів германської розвідки зарахували учителів О.С.Майєра, ГЛ.Клейна, К.С.Седягу, А.Ш.Ванадзіна, агронома Б.Е.Трепке, інженера Е.К.Крикента [2, спр.П-4762, П-5183, П-4805]. Визнали винними у співробітництві з розвідорганами Польщі – економіста С.З.Хаскеса, вчителя С.А.Зайончковського, студента ДДУ І.Д.Герчука; Румунії – учителя Ф.Г.Ворениця; Естонії – гірничого майстра А.В.Кирса; Латвії – інженера Р.А.Калейса, учителя І.Ф.Вевера, викладача Криворізького гірничого технікуму Р.І.Леві [2, спр.П-5289, П-5132, П-7108].

Дніпропетровське УНКВС протягом 6 місяців 1938 р. репресувало за приналежність до троцькістів і правих – 542, військової змови –

96, української націоналістичної контрреволюції – 3979, польської контррозвідки – 1521, німецької контррозвідки – 2576, білої контрреволюції – 579 чоловік [2, ф.1, оп.1, спр.14, арк.120]. До вищої міри покарання засуджені Військовою колегією – 309, військовим трибуналом, спецколегією і Особливою нарадою НКВС СРСР – 8, НКВС СРСР по операціях – 2290, спецтрійкою УНКВС – 3800 осіб.

УНКВС «викрило» 42 контрреволюційних організації з загальною кількістю учасників – 8696 [2, ф.1, оп.1, спр.14, арк.55,121]. Тільки за приналежність до «української контрреволюційної, повстанської, «націоналістичної організації», «військово-повстанської організації УНР» були розстріляні гірничий технік О.Г.Нижифоров, лікарі Д.С.Колесник, В.П.Ролдугін, учителі шкіл Л.М.Бабенко, А.С.Надригайло, А.П.Солом'яний, С.М.Бабенко, Г.А.Лісачук, К.Я.Закладний, М.Й.Канівець, Я.М.Бугай, П.І.Жовтяк, З.А.Максименко, Д.К.Бивалий, Б.М.Пархоменко, П.Ф.Піддубний, М.І.Холопов, Г.А.Горілий, А.А.Колпаков, А.А.Носко, І.І.Бордашов, Д.Т.Гук, викладач педтехнікуму м. Новомосковська Ф.Г.Федюченко, доценти Криворізького педінституту В.І.Аврамов, Д.П.Волюбах, інженер-педагог з підвищення кваліфікації вчителів І.Є.Дніпровський-Комар, директори шкіл П.Г.Швець і А.Н.Орлов [2, спр.П-4775, П-4897, П-5150, П-4018, П-4766, П-4022, П-5290, П-5237].

Відповідно до наказу №00486 Наркома внутрішніх справ СРСР М.І.Єжова після арешту «зрадників батьківщини», «право-троцькістських шпигунів» ув'язнювали і їх дружин [2, ф.2, оп.1, спр.12, арк.51]. Так, у 1937 р. Дніпропетровське УНКВС тримало за ґратами рідних репресованих інженера С.М.Генкіну, лікарів О.П.Євстигнеєву, Г.Я.Мондрус-Горелік, Р.І.Смоктій-Гольдберг, М.І.Пересада-Лабкрис, актрис С.Ю.Соколову, С.Х.Сдинжк-Аркадьєву, вчителів К.І.Крикунову, О.І.Крупко, С.К.Головіну, А.А.Куїс, Я.А.Єфимчук, П.А.Вікторовську М.П.Карельських, біолога-бактеріолога С.С.Ханіс-Рогинську, редактора газети «Звезда» Т.М.Фрідман, співробітника ДМетІ С.В.Леках, доцента історії Комуністичного вузу С.М.Ривкіну, аспірантку ДДУ Л.С.Ющенко, студентку ДІІТу А.М.Барсук. Особлива нарада при НКВС СРСР як правило засуджувала дружин на 5–8 років ИТЛ [2, спр.П-7179, П-3822, П-5408, П-4957, П-4765, П-4012, П-3785, П-4566, П-4855, П-4764, П-5252, П-5075, П-6972, П-4139, П-5102, П-4227, П-4425, П-4248, П-4016, П-6040, П-3810].

У 1938 році така доля спіткала вчителів Л.О.Тищенко, Г.П.Волянську, Л.О.Сікорську, Ю.Г.Ломп, Ф.Г.Варяницю, Н.Д.Недавно, О.М.Голубину, П.П.Губаренко, С.М.Єременко-Олійник, І.О.Криворучко, М.Г.Гончарову, М.А.Тиссен, лікарів Ф.М.Бернову, З.Є.Масленникову-Шатохіну, М.Г.Алфьорову, С.І.Фішман, Є.С.Савіцьку,

О.М.Чоломбисько, Ц.І.Казарповську, бібліотекаря М.Ф.Григорьеву, викладача Харківського інституту іноземних мов О.О.Степанову [2, спр.П-4285, П-4577, П-4745. П-4314, П-4554, П-4549, П-5324, П-5372, П-5251, П-6981, П-6967, П-3047, П-4625, П-4310, П-4305, П-4478, П-4460, П-4576].

У цьому сумному ряді і дружина А.Е.Малиновського – Зінаїда Клементіївна. Вона була заарештована 9 вересня 1937 р. у квартирі №27 будинку №1 по вул. Кірова (будинок на подвір'ї ДПІ. – Авт.). У цьому будинку жили професори гірничого інституту, який З.К.Малиновська закінчила в 1929 р., а потім працювала в ньому асистентом кафедри електротехніки. Перебуваючи у в'язниці НКВС, вона не знала, що десь неподалік, у камері, останні дні свого життя страждає її чоловік. На допиті Зінаїда Клементіївна категорично заперечувала яку-небудь контрреволюційну діяльність свого чоловіка, проте це ніяк не вплинуло на долю подружжя Малиновських. За рішенням Особливої наради вона була засуджена на 8 років ИТЛ, як член сім'ї зрадника батьківщини [2, спр.П-4561].

Жорстоке ставлення до рідних містилося не тільки в безпосередніх репресіях. Людей тримали в невіданні відносно долі близьких. Рідні по кілька діб знаходилися в чергах біля комендатур УНКВС з надією одержати хоч яку-небудь відповідь. Властям це надокучило і в лютому 1938 р. з'явився наказ, який категорично забороняв направляти рідних засуджених по I та II категоріях у НКВС, а при їх зверненні відповідати, що той, хто їх цікавить, засуджений на 8-10 років і направлений для відбиття покарання в далекі табори [2, ф.2, оп.1, спр.16, арк.15,16]. Адже I категорія – це розстріл.

Членів родин репресованих, що залишалися на волі, позбавляли навіть необхідного, бо майно засуджених по I категорії конфісковувалося. Близьких брали на облік у НКВС, застосовували до них різні міри дискримінації. На все життя вони залишалися людьми другого сорту [2, ф.2, оп.1, спр.12, арк.66].

Сумні підрахунки показують, якщо за шість місяців 1938 р. УНКВС заарештувало 11835 чоловік, засудило по I та II категоріях 6996 і розстріляло 6407, то виходить, що кожну добу енкавеевці кидали у в'язниці і засуджували 38-39, розстрілювали 35-36 чоловік, тобто працювали з великою напругою.

За національним складом більше всього репресовано українців – 5760 чоловік, німців – 2648, поляків – 912, росіян – 702, болгар –

508, білорусів – 431, євреїв – 278. З мешканців сіл репресії вихопили 7558 чоловік, городян – 4277, в т.ч. 347 співробітників учбових закладів [2, ф.1, оп.1, спр.14, арк.40-43, 67-68; 16, 146].

У другій половині 1938 р. в Україні поновили свою діяльність «трійки», хоча до 13 липня вони вичерпали свій «ліміт», засудивши 36000. Однак, у в'язницях залишалось ще 22272 заарештованих і НКВС України прохав центр дозволити засудити по I категорії ще 35 тисяч чоловік [2, ф.1, оп.1, спр.14, арк.54, 55]. Незважаючи на перевантаження в'язниці, Дніпропетровське УНКВС в липні збільшило це перевантаження ще на 2392 в'язня. Щоденно «трійка» розглядала справ на 100-150 чоловік. Намагаючись відзначитися в боротьбі з «ворогами народу», начальник УНКВС Коркін 8 серпня запросив додатковий ліміт на 2500 чоловік [2, ф.1, оп.1, спр.14, арк.93]. А в серпні було заарештовано ще 1300 «контрреволюціонерів» [2, ф.1, оп.1, спр.14, арк.104-125].

Цього разу в'язнями УНКВС опинилися колишній «меншовик» – доцент ДХТІ А.Я.Скідельський, колишній «білий» – викладач технікуму С.О.Ринський, колишній прапорщик царської армії – професор історії народів СРСР А.М.Горб, «шкідники» – студенти біофаку ДДУ Яків Цимбалій і Микола Галаур, «укапіст» – викладач ДМетІ С.Д.Мостовой, який вважав, що «Україна – колонія Москви» [2, спр.П-22589, П-24221, П-7125, П-2253]. У цьому сумному списку і професор ДМетІ І.Каган, і співробітник ДМІ А.Ющенко, і заступник директора Інституту металів Н.Монахов, викладач української літератури В.Колос, доцент ДМетІ І.Мейеров та ін. [2, спр.П-12541, П-8009].

У 1939 р. НКВС «підбирав» тих, кого не встигли засудити раніше. У 1940 р., в порівнянні з 1939 р., кількість заарештованих збільшується за геометричною прогресією і досягає 44303 чоловік (в 1939 р. лише 2458 чоловік) [1, 44]. Музиканта М.Л.Гоха засудили за «націоналістичні розмови», художника А.Г.Казесса – за «контрреволюційну агітацію», вчителів І.М.Хруша і Г.С.Кононова – за приналежність до «українського підпілля», студентку медінституту М.П.Полякову – як члена анархістської організації. Особлива нарада при НКВС СРСР засудила на 3 роки ИТЛ інженера В.Я.Тевса, на 8 років лікаря А.Г.Штерна, на 10 років агронома М.Г.Одринського, обвинуваченого у шкідництві [2, спр.П-4480, П-7143, П-3804].

(Далі буде...)

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Реабілітовані історією. К., 1992.
2. ДА СБУ.
3. Елинов И.М., Ченцов В.В. Дело «фашистской организации профессуры» // Интеллигенция: суть, историчні долі, перспективи. Дн-вськ, 1996.

4. ДАДО.
5. Гордеев А.Ф., Ченцов В.В. Г.Е.Евреинов: судьба ученого // Интеллигенция: суть, историчні доли, перспективи. Дн-вськ, 1996.
6. Вісті з України. 1995. 1 березня.
7. Известия ЦК КПСС. 1989. №10.
8. Реабилитация. Политические процессы 30-50-х гг. М., 1991.
9. Повернення з небуття. Документи і матеріали про жертви сталінського свавілля у Дніпропетровському університеті. Дн-вськ, 1995.
10. Ченцов В.В. Репресии в стенах Днепрпетровского университета // Історія науки і техніки: проблеми дослідження, викладання, гуманізації освіти. Дн-вськ, 1994.
11. Ченцов В. «Натхненник української націоналістичної контрреволюції // Хроніка 2000. Вип. 16. 1996.
12. Ченцов В. «Учасник українського націоналістичного підпілля»//Бористен. 1996. №№ 8, 9.
13. Гваненко В., Ченцов В. «Глибоко військова людина»// Бористен. 1996. №10.
14. Правда Украины. 1989. 14 мая.
15. Ченцов В.В. Репресии в 1930-е годы на Днепрпетровщине // З минувшини Подніпров'я. Дн-вськ, 1995.

Н. С. ПОЛИВЕЦ

ЕКАТЕРИНОСЛАВ, ВЕСНА-ЛЕТО 1917 ГОДА: ПЕРЕПЛЕТЕНИЕ ВЛАСТЕЙ И БОРЬБА ПОЛИТИЧЕСКИХ СИЛ

Поливец Николай Степанович – профессор Днепрпетровского государственного финансово-экономического института, кандидат исторических наук

Вечером, 3 марта 1917 года ярко освещенный зал земского собрания бурлил. Здесь собралась самая разношерстная публика: председатель земской управы фон Гесберг, делегация фабрикантов и заводчиков во главе с директором завода Гантке Билецким, представители комитета служащих управы во главе с Осиповым, офицерства, мещан, врачей, кристов и других кругов буржуазной городской общности. Собранным необходимо было определить свое отношение к событиям 27 февраля в Петрограде, когда, в результате революционного натиска рабочих и солдат, рухнула, правившая более 300 лет, династия Романовых, об этом в городе узнали только 2 марта.

Известие всколыхнуло город. Центр заполнился демонстрантами. Всюду проходили митинги, собрания. Полицейские, ошалевшие от таких новостей, безмолвно наблюдали за происходящим. Революционные события ширились и разрастались, и, как в каждой революции, необходимо было решить главный вопрос – о власти. Пренная власть уже была смещена, причем в Екатеринославе – бескровно. Буржуазия и средние слои решили взять инициативу в свои руки. Рабочие и солдаты имели на этот счет свой взгляд.

За годы буржуазной индустриализации Екатеринославская губерния превратилась в главную топливно-металлургическую базу Российской империи. Численность ее населения составляла к 1917 году более 3,5 млн. человек, из которых 535 тысяч проживало в городах, здесь насчитывалось 11 городов и местечек. Крупными городами после Екатеринослава,

были Каменское (соврем. – Днепродзержинск), Павлоград, Кривой Рог, Никополь [6, 76].

Одной из особенностей Екатеринославщины было то, что удельный вес рабочих ко всему населению был гораздо выше, чем в других губерниях. Другой особенностью было также то, что она была эпицентром деятельности иностранных предпринимателей. На заводе Южно-Русского Днепровского общества в Каменском, пущенном в 1899 году, хозяйничали польские, бельгийские и французские капиталисты. Никополь-Мариупольское горно-металлургическое товарищество, основанное американскими и немецкими капиталистами, контролировало добычу всей марганцевой руды Покровских рудников [21, л.31]. На 1914 год иностранным капиталистам принадлежало на Украине 70% добычи угля и 90% – выплавки чугуна, 12 наибольших акционерных компаний сосредоточили в своих руках 85% добычи железной руды [11, 98]. В Екатеринославе все крупные промышленные предприятия принадлежали иностранному капиталу. Франко-бельгийскому обществу трубопрокатных заводов братьев Шодуар – трубопрокатные заводы Шодуар «А», «Б» и «С», Нижнеднепровский трубопрокатный завод – немцу Гантке, трубойелезопробкатный был собственностью Ланге, сталелитейный был в руках немецких предпринимателей Эзау и К°. Исключение составляли Александровский Южно-Русский завод Брянского акционерного общества, основанный в 1887 году и Вагонные мастерские Екатеринбургской железной дороги, открытые в 1896 году.

Иностранный капитал оставлял местным предпринимателям на Екатеринославщине

только мелкие производства, подобно чугунолитейному заводу Худякова и механическому заводу Коршевских в Никополе, пороховому заводу Якубовича в Синельниково, кузнечному и гончарному заводам Фокина и Сотникова в Томаковке, пивоваренному заводу в Екатеринославе и т.д.

Более весомо отечественные предприниматели были представлены в торговле и коммерции, однако необходимо отметить, что в национальном отношении они представляли весьма пеструю картину: русские, украинцы, евреи, армяне, греки и представители других народов. Среди отечественных предпринимателей Екатеринославщины выделялись такие яркие личности, как А.Поль, А.Верховцев, А.Горяинов, оставившие довольно заметный след в истории края.

Отечественный капитал оказывал определенное влияние на экономику Екатеринославщины, но главные приоритеты принадлежали не ему. Инъекции иностранного капитала были весьма положительны для ее экономики, но большая часть прибылей вывозилась за рубеж, иностранные предприниматели, завоевав рынок, вытеснили с него местных промышленников. Национальная украинская буржуазия на Екатеринославщине, в отличие от других регионов Украины, была экономически слаба, ее политический вес весьма низок.

В губернском центре – Екатеринославе, крупнейшем городе Украины, к 1917 году проживало 300 тысяч жителей, среди которых только 50 тысяч [15, 153]. Поэтому, с начала XX века, как и во всей губернии, были весьма сильные позиции партий социалистической ориентации: большевиков, меньшевиков, эсеров. Позиции основных буржуазных партий – кадетов и октябристов – здесь были не так сильны, как, скажем, в центре России. И вовсе минимальным было влияние национальных партий, которые к 1917 году уступали буржуазным, и мелкобуржуазным и по численности, и по роли в политической жизни.

Буржуазия была наиболее подготовлена для того, чтобы взять власть. Она контролировала большую часть экономики, имела кадры, обладала опытом управления. В то же время она вовсе не желала революции, не видя в ней ничего, кроме «взрыва агрессии». Позицию буржуазии Екатеринослава выразил председатель земской управы фон Гесберг, обратившись к появившемуся на собрании губернатору Чернявскому с тем, чтобы «просить его превосходительство о создании комитета общественных деятелей с участием представителей разрешенных рабочих организаций при их превосходительстве» [18, 108]. Это вызвало протест «рабочей группы». После длительных дискуссий избран орган, которому передавалась вся

власть в губернии – Временный исполнительный комитет общественных и рабочих организаций [2, 26].

Относительно не так давно, не более 12–15 лет назад, в советской историографии бытовало твердое, почти аксиоматическое мнение о том, что подобные «исполкомы», возникшие во всех губерниях после февраля 1917 года, а также уездах и волостях, были чисто буржуазными органами. Однако при ближайшем рассмотрении, все далеко и отнюдь не однозначно. «Комитеты общественной безопасности», «Комитеты общественных организаций», «Комитеты народной власти» и т.п., за которыми вскоре закрепилось единое название – Общественные исполнительные комитеты, – это органы, в которых были представлены все слои населения. По своей массовости и универсальности, с ними не мог сравниться ни один общественно-политический институт, даже Советы, которые сначала появились в городах и рабочих поселках. В количественном отношении они также вряд ли уступали Советам. В своем быстротечном развитии они прошли три периода: крутой подъем весной, резкий спад к июню и медленное отмирание в июле–августе 1917 года.

Екатеринославский «Временный исполнительный комитет общественных и рабочих организаций» не составлял исключения. Он не был чисто буржуазным органом власти, наряду с буржуазией в нем были представлены средние городские слои, городская буржуазия, рабочие, солдаты. Его необходимо рассматривать как зародыш буржуазно-демократического общественного института, который «просмотрели» как Временное правительство, так и большевики. Временное правительство сделало ставку на Думу и земства, большевики – на Советы.

Председателем Екатеринославского Временного исполнительного комитета общественных и рабочих организаций стал фон Гесберг, который, как представитель «демократии», в первые дни революции носил красную гвоздику в петлице, при этом не снимал и голубую полоску – царскую награду [1, 9].

Упразднив губернаторов, Временное правительство в качестве представителей власти на местах назначило губернских и уездных комиссаров. 6 марта фон Гесберг получил телеграмму о назначении его губернским комиссаром. Городским комиссаром стал директор завода Гантке Билецкий. Комиссары Временного правительства были назначены во все уезды губернии, где также образовались Временные исполнительные комитеты. Оплотом буржуазии на местах стали Думы и земства, в том числе и на Екатеринославщине.

Когда 2 марта, к вечеру, стало известно, что в Петрограде создан Совет, собрание рабочих трубного завода по инициативе большевиков и

меньшевиків призвало створити Совет робочих депутатів [4]. 3 і 4 березня на всіх заводах пройшли вибори в Совет. Перше пленарне засідання Катеринославського Совету відбулося 4 березня в 17.00 в приміщенні наукового товариства на Чечеловці. Те, хто брав участь в ньому, згадують, що, незважаючи на великий революційний підйом трудящих, пленум Совету проходив в напруженій обстановці. На вулицях з'явилася велика кількість «підозрливих суб'єктів», які почали поширювати чутки про те, що в місті готують погром. Совет був змушений з своєї середовища виділити ряд депутатів для охорони самого будівлі і збереження порядку в місті. На засіданні присутствовало 115 депутатів, обраних ввечері. Але вибори всі продовжувалися, вони проходили і в наступні дні [2, 26].

Пленум проходив в торжественній обстановці. Совет привітали солдати місцевого гарнізону і представники робочих Юзовки. Протокольною запискою засідання Катеринославського Совету не збереглося. Однак деякі документи свідчать про те, що на пленумі, головним чином, обговорювалися організаційні питання. Було обрано президіум Совету, до якого увійшли як представники партій, так і беспартійні. Головою Совету був обраний робітник, меньшевик-інтернаціоналіст П. Орлов, його заступником – есер Л. Шаляхін. Трохи пізніше більшовиками секретарем Совету обрано С. Гопнер [13, 136].

Ще в 30-і роки, завдяки безпосередньому впливові І. В. Сталіна, в частині «Краткого курсу історії ВКП(б)», сформувалося думання, що більшість депутатських місць в Катеринославському Советі захопили меньшевики і есери. Однак істина складається в тому, що переважна більшість депутатів були беспартійними. Ця тенденція була властива не тільки їм, а всім Советам. Керівництво в Советі опинилося в руках меньшевиків і есерів, тому, що вони перевершили більшовиків по числу депутатських місць [17, 32]. Міжпартійна боротьба в Советі між більшовиками і представниками, так званими мелкобуржуазних партій почалася з перших днів і продовжувалася до більшовізації, до кінця листопада 1917 року.

Після Совету робочих депутатів 9 березня в Катеринославі утворився Совет солдатських депутатів. Після тривалих колізій в травні відбулося їх об'єднання в єдиний Совет робочих і солдатських депутатів.

З самого початку проявилася двоїста природа Совету. Це була самобитна, широка форма організації і політичного керівництва масами. І в той же час – представитільний інститут нового типу, орган революційно-демократическої диктатури, черпа-

ючий свою повноважність не в законі, а в самій ініціативі вставшого народу.

З перших же кроків Катеринославський Совет проявив себе як влада. По його ініціативі арештовано 700 околоточних надзирателів, чинов поліції і охорони. Охорону і порядок здійснювали в місті солдатські патрулі. Як повноважним органом влади в Катеринославі Совет не став, як і Совети інших міст губернії [2, 34].

В середині березня в Катеринославі і губернії склалося багатовладдя. Офіційно повноважність здійснювали комісари Временного уряду при підтримці на Думи і земства, але не завжди їм вдавалося. На повноважність претендували, і безосновательно, Совет робочих депутатів і Временний виконком громадських організацій, виражавши інтереси широких шарів населення і займавши проміжне положення між Советом і органами буржуазної влади. В силу великої кількості факторів, причин і обставин він був обречений на відхід з політичної арени, що і відбулося, але не в березні, а пізніше.

Утворилося кілька різнозаряджених політичних полюсів, в яких були сконцентровані різні класові інтереси, таке становище не могло бути тривалим, стійким і довготривалим. Якась-то одна з властей повинна була утримувати верх. Боротьба між ними була неминуча. Столкновения почалися ще в березеньські дні 1917 року.

Ще одна політична сила тільки означалася, але ніяк себе не проявила. Це Центральна Рада і її органи на місцях, в тому числі і в Катеринославі. Їх претензії на владу вони заявили значно пізніше.

В Катеринославі в березні-квітні 1917 року політичне життя було ключем. Кипіли політичні страсти, шло процес консолідації політичних сил. Основних в місті, не рахуючи комісарів Временного уряду, було два: Временний виконком громадських організацій і Совет робочих депутатів. Обидва претендували на владу. В періоди революційних потрясінь влада належить тому, у кого більше сил, засобів і впливу. Реальна сила була у Совету, але він не став єдиним органом влади. Чому? Якщо є сила, то повинна бути і влада.

Причин цьому кілька. Перша – Совет до кінця березня тільки організаційно оформився, в процесі всього місяця продовжувалися вибори, проходили довибори. Шло процес, який зараз ми називаємо «живим творчеством широких народних мас», які створювали свої представитільні демократическі органи влади. Вперше в історії во многих містах, в тому числі і в Катеринославі, проходили загальні, рівні і прямі вибори при відкритому голосуванні. Єдиних норм представит-

тельства не существовало, но прослеживалась тенденция привлечь как можно больше рабочих к политической деятельности. Если на первом пленарном заседании присутствовало 115 депутатов, то к концу марта уже 250, а ко времени перевыборов, состоявшихся в мае – 480 депутатов. В марте–апреле количественный состав Совета постоянно изменялся в сторону увеличения. Структурно Совет оформился, как уже отмечалось выше, только к концу марта [14, 80].

Вторая причина. Практически, будучи властью, Совет себя таковою... не считал. Парадокс революции. Вопрос о власти Совета в марте и апреле не стоял. «Политическая физиономия» Совета весьма не определена и размыта. В основном беспартийном Совете сформировался блок «революционной демократии», куда вошли меньшевики, эсеры, украинские эсеры и эсдеки, представители еврейских Бунда и Паолей Цион. Ему противостояла незначительная фракция большевиков и им сочувствующих. Тактика блока «революционной демократии» сводилась к поддержке Временного правительства и его органов на местах и контроля над ним со стороны Советов. Как самостоятельный орган власти Совет не рассматривался.

Третья причина. Большевики и их сторонники, отказываясь признавать Временное правительство и его органы на местах, ясного представления о роли и месте Совета не имели. Более того, на первой легальной конференции большевиков Екатеринослава (5 марта) была принята резолюция, в которой, в частности, отмечалось, что «Совет рабочих депутатов может быть представителем рабочего класса в органах общественного самоуправления» [12, 37]. Еще один парадокс.

Большевики и блок «революционной демократии» несмотря на различия в политических взглядах прямо и косвенно признали Временный исполком. Таким образом, только сейчас, рухнул один из политических мифов, внедрявшийся в сознание масс с конца 20-х годов, о том, что, якобы эсеры, меньшевики и прочие «соглашатели» не только признали «буржуазные комитеты», но стремились подчинить Советы этим «комитетам». И те, и другие, с разных позиций, но поддерживали авторитетом Совета Временный исполком.

Руководители Временного исполнительного комитета общественных организаций, прекрасно осознавая, что без поддержки Совета они долго не продержатся, предложили представителям Совета войти в исполком. Это, несомненно, подняло бы его авторитет. 6 марта состоялось заседание Екатеринославского Временного исполнительного комитета, в котором приняли участие председатель Совета рабочих депутатов меньшевик П. Орлов и секретарь Со-

вета эсер Л. Шаляхин, прямо заявившие, что Совет в лице его представителей входит во Временный исполком. Было принято решение о том, что Совет назначит из своей среды часть комиссаров, выделенных исполкомом, в качестве исполнительных органов власти. Комиссаром Екатерининской железной дороги стал Л. Шаляхин, а товарищем (заместителем) председателя Временного исполкома был избран П. Орлов [5].

Казалось бы, найден политический компромисс между Временным исполкомом и Советом. Вхождение представителей Совета в исполком придало ему характер революционного буржуазно-демократического органа. Но он был слишком пестрым по своему классовому и социальному составу, слишком различными были экономические, политические и социальные цели его членов. В нем изначально были заложены антагонистические противоречия. Он бы мог стать органом власти, если бы его значительная буржуазная часть была заменена представителями демократических слоев. Этого не произошло. Временное правительство сделало ставку на губернских и уездных комиссаров на местах, а также на такие чисто буржуазные ценовые организации как Думы и земства. Они-то и являлись органами Временного правительства на местах.

Уже к концу марта – началу апреля авторитет Временного исполкома общественных организаций резко снизился. Трудящиеся слои города обращались в Совет, у буржуазии были свои органы. Между Советом и Временным исполкомом в марте–апреле особых трений не наблюдалось. А вот между Советом и буржуазными органами противоречия начинают постепенно накаляться. Способствовала этому сама буржуазия. В Екатеринославе находилось объединение под названием «Общество заводчиков и фабрикантов», созданное еще в 1914 году. В него входили капиталисты Луганска, Юзовки, Бахмута, Александровска – всего Донбасса. Председателем общества в апреле стал директор Брянского завода Н. Н. Гогоцкий, вице-председателем – директор завода Гантке А. В. Белявский. В марте 1917 года общество стало издавать свою газету «Вестник Екатеринославского общества заводчиков и фабрикантов», в которой непрерывно призывало к сплочению и объединению буржуазии, открыто выступало за продолжение войны, против революции, против рабочего движения [2, 35].

Положение рабочих в марте продолжало ухудшаться. Буржуазия отказывалась ввести 8-часовой рабочий день, улучшить условия труда, решить вопрос снабжения города продовольствием. Высокими были рыночные цены. Недовольство трудящихся масс также нарастало. Губернский комиссар писал министру внутренних дел Временного правительства:

«Ввиду крайней взвинченности цен на все товары, среди населения Екатеринославской губернии, в особенности города Екатеринослава и прилегающих к нему заводских поселков, возникло недовольство, грозившее привести к открытым эксцессам» [20, л.7].

12 марта в Екатеринославе состоялась массовая демонстрация, в которой приняло участие около 75 тысяч человек, в честь провозглашенного дня революции. Среди множества лозунгов наиболее популярными были: введение 8-часового рабочего дня и передача земли крестьянам. Вышли на демонстрацию и представители буржуазии с красными бантами и лозунгами поддержки Временного правительства, но как только к демонстрации примкнули, смешавшись с рабочими, солдаты запасных полков, «краснобанточные» буржуа поспешно ретировались.

В этот же день состоялось бурное заседание расширенного Исполкома Совета рабочих депутатов с участием представителей завкомов и полковых комитетов. Если, по первому вопросу – о введении 8-часового рабочего дня, после долгих дискуссий, блоку «революционной демократии», который считал его постановку во время войны не своевременным, удалось провести свою резолюцию (97 за введение, 98 – против). То, по второму была принята большинством голосов резолюция о передаче земли крестьянам, которую поддержали не только рабочие, но и солдаты. Историческое событие! Совет принял властное решение. Но в марте-апреле он не всегда и не часто выступал как орган власти [1, 13]. Буржуазия города и его организации, вместе с органами Временного правительства на местах развернули бурную агитацию в поддержку «займа свободы», означавшего ни что иное, как продолжение Временным правительством империалистической войны.

Однако, несмотря на маневры буржуазии и части «революционной демократии» в Совете, кампания провалилась.

Большим авторитетом на заводах и фабриках Екатеринослава пользовались фабрично-заводские комитеты (фабзавкомы). В апреле на ряде металлургических предприятий Екатеринослава был установлен 8-часовой рабочий день. В Каменском, на Днепровском металлургическом заводе также был установлен 8-часовой рабочий день. Тем самым фабзавкомы ломали сопротивление органов власти Временного правительства на местах и как бы подстегивали к этому Советы, которые, как показало обсуждение вопроса о 8-часовом рабочем дне, и в Екатеринославе и в Каменском, действовали нерешительно.

Политику Совета определял его партийный и социальный состав. В самом Совете уже началась борьба двух тенденций: левой – большевиков и им сочувствующих, и правой – пес-

трого по составу блока «революционной демократии». Центра не было. Не было уравновешивающей силы. И от того, какая тенденция преобладала, в тот или иной конкретный момент, зависела политика Советов. Но необходимо признать, как это часто бывает в жизни, иногда крайности сходились – как по вопросу о земле и в дальнейшем по многим другим, в основном, вопросам экономического характера.

В марте-апреле массам трудно было отличить, например, большевиков от меньшевиков, а тем более, когда речь шла о весьма сложных для них политических вопросах. Да и выбирали они в Совет не большевиков, меньшевиков, эсеров и представителей других партий, а в подавляющем большинстве случаев, конкретных лиц. А если говорить о партийном составе, то меньшевики выгодно отличались от представителей других партий, в том числе и от большевиков, интеллигентностью, образованностью, умением говорить и убеждать. Это всегда нравилось тогдашним массам. Меньшевики, как отмечал в своих воспоминаниях видный деятель большевистской партии В.К.Аверин, всегда пользовались большим влиянием среди рабочих Екатеринослава [17, 72].

Только в ходе революционного процесса массы инстинктивно потянутся к тем, кто будет больше защищать их интересы. В марте-апреле и правые, и левые в Совете начали пусть робко, пусть противоречиво, пусть непоследовательно отстаивать интересы рабочих, ремесленников и других слоев города. Резкие противоречия между ними обозначатся к лету 1917 года, когда Совет заявил о себе громко как власть. А пока трудно было определить, найдется ли власть у Временного правительства и его органов на местах, в руках Советов или Временного исполкома.

Шекспир писал: «...Жизнь – театр, и люди в нем актеры». На политической же сцене Екатеринослава солировали, по сути, Советы и органы Временного правительства, каждый, исполняя свою партию, метил на первые роли. За кулисами этого действия, сжигаемый внутренними амбициями, стораая от нетерпения, находился третий. Самым сокровенным его желанием было спихнуть со сцены дуэт, и начать солировать. Но этому третьему – Центральной Раде – приходилось выжидать. Выходить из-за кулис она не могла. Пока еще не могла. Рано.

Май в Екатеринославе начался бурно. Блок «революционной демократии» в Совете Екатеринослава принял резолюцию о том, чтобы в воскресенье, 1 мая (18 апреля), рабочие отработали с отчислением заработных средств фонду обороны. Большевики обратились с воззванием к рабочим выйти 1 Мая на демонстрацию. Утром рабочие двинулись от Брянского завода и Днепровского моста вдоль Екатерининского

проспекта к Соборной площади, где состоялся многотысячный митинг. Представители блока «революционной демократии» заняли центральную трибуну. Но большая часть демонстрантов повернула к импровизированной трибуне большевиков. Большинством голосов была принята большевистская резолюция, свидетельствующая о возрастании их влияния в массах.

27 мая на митинг, посвященный созыву I Всероссийского съезда Советов, собралось 5 тысяч рабочих и солдат Екатеринослава. Участники митинга заявили о необходимости сосредоточить всю власть в руках Совета [1, 19]. Этому предшествовали события, резко изменившие ход революции и имевшие огромное значение для всей страны. 3 апреля в Россию из эмиграции возвратился В.И. Ленин. И уже 4 апреля он провозгласил свои знаменитые Апрельские тезисы, в которых нацеливал партию большевиков на перерастание буржуазно-демократической революции в социалистическую мирным путем. Для осуществления данного курса тактика большевиков должна была состоять в следующем: никакой поддержки Временному правительству, прекращение империалистической войны, борьба за массы. Был выдвинут лозунг «Вся власть Советам!», который означал ликвидацию двоевластия и установление власти Советов, создание на базе Советов рабочих, солдатских, крестьянских, матросских и батрацких депутатов нового государственного аппарата, целиком отвечающего интересам народа. Ленин представил свои идеи как руководство к действию. Многие были просто ошеломлены идеями, высказанными Лениным большевикам-делегатам Всероссийской конференции Советов.

Программа Ленина была встречена в большевистских кругах весьма инертно. Резкой критике подверглись тезисы со стороны меньшевиков. Несмотря на такое неблагоприятное начало, Ленину удалось привлечь на свою сторону значительную часть членов партии в поразительно короткое время. Ключевую роль, несомненно, сыграло его интеллектуальное превосходство. К тому же, со времени февральской революции, ряды большевиков раздулись от пылких новобранцев, которые почти ничего не знали о марксизме и объединялись огромным стремлением к немедленному началу революционных действий. Более того, из тюрем, ссылки и эмиграции вернулись многие ветераны, настроенные радикально.

Временное правительство своими необходимыми действиями также сыграло на руку Ленину и его сторонникам. 18 апреля была опубликована нота министра иностранных дел П. Миллюкова о продолжении империалистической войны и соблюдении Россией своих обязательств перед союзниками. В стране разразился правительственный кризис, в Петрогра-

де состоялись вооруженные демонстрации под лозунгами «Долой Миллюкова!», «Долой Временное правительство!», которые прекратились только 21 апреля, когда Петроградский Совет объявил о запрете проведения демонстраций. В результате этих событий П. Миллюков ушел в отставку, и было образовано первое коалиционное правительство, в состав которого вошло шесть социалистов и девять «капиталистов». Авторитет Совета возрос. Подавляющее большинство членов партии уже было на стороне Ленина в вопросе о войне и Временном правительстве.

На VII (Апрельской) Всероссийской конференции РСДРП (б), которая проходила в Петрограде 24-29 апреля 1917 года, позиция Ленина получила большинство. Резолюции Апрельской конференции являли собой программу подготовки к социалистической революции мирным путем, основное внимание в них уделялось развертыванию кампании за поддержку масс и завоевание большевиками ведущей роли в Советах. В то же время значительное внимание уделялось организации боевых формирований для захвата власти.

Трудно согласиться с теми авторами, которые считают, что большевики, опираясь на пролетариат, составляющий десятую часть населения, решениями Апрельской конференции вступали в конфликт с большинством населения и подталкивали Россию к гражданской войне [11, 75; 19, 15].

Большевики и их лидер лучше других партий, политических группировок и организаций разобрались в ситуации в стране и настроениях основных масс населения. Поэтому выдавать Советы марта-октября 1917 года за чисто классовые организации меньшинства населения, по меньшей мере, не корректно, ибо это не только не соответствует исторической действительности, более того – искажает ее. Советы к тому времени стали повсеместным явлением, а самое главное – в селе и на фронте.

В мае-июне маятник истории качнулся в сторону большевиков. Начиная уже с первых чисел мая, рабочие Екатеринослава, особенно крупных заводов, стали выставлять требования о передаче власти в руки Советов. На практике это привело к тому, что Временный исполком общественных организаций, претендовавший на власть, уже в мае потерял политическое влияние. Не сумев стать революционно-демократическим органом, своеобразным центром объединения всех демократических слоев Екатеринослава, противовесом между консерватизмом Временного правительства и радикализмом Совета, он сошел с политической сцены.

Если в марте-апреле Совет мирился с существованием Временного исполкома и даже поддерживал его, то в мае он ему был уже не

нужен. Совет сам претендовал на власть в городе. Органы буржуазной власти также сочли его ненужным, считая, что он слишком «радикален» и претендует на власть, оспаривая ее у органов Временного правительства на местах.

К концу мая, с уходом с политической арены Временного исполкома общественных организаций, в Екатеринославе сложилось двоевластие. Переплетение властей закончилось, обозначились два полюса власти – Советы и органы Временного правительства на местах, борьба между которыми была делом решенным. Значительную силу в Екатеринославе обрели губернский комиссар Временного правительства, Городская дума, управа, за которые цепко держались буржуазные партии. К лету 1917 года в Екатеринославе наблюдалось усиленное сокращение производства. На крупнейшем – Брянском заводе из семи доменных печей работало только 3, из семи мартеновских печей – 4. Выплавка чугуна сократилась на 50 %, почти полностью было сокращено производство проката [16, 26].

Аналогичное положение было на других заводах и предприятиях. Многие заводы работали на половину, а то и менее, своей мощности. Газета «Звезда» об этом писала в мае 1917 г.: «В прессовом отделении завода Рузского (ныне завода сельхозмашин) зарплата самая низкая: в неделю работают один день подрядно, а остальные, или из-за недостачи угля, или из-за поломки машин – поденно, за 15–20 коп. в час. Такие же дела и в механическом цехе» [7]. В городе с каждым днем росла армия безработных, нищета и нужда все больше и больше брали за горло рабочих. На рынке процветала спекуляция, росли цены на продукты и товары первой необходимости, в 2–3 раза возросла квартплата.

Местная власть не принимала никаких конкретных мер. Дума, управа, губернский комиссар действовали в этих вопросах как Временное правительство: создавали всяческие комиссии, которые часто заседали, но никаких мер для борьбы с разрухой, голодом, саботажем не принимали.

В мае 1917 г. недовольство рабочих нарастало. Уже 6 мая началась забастовка печатников товарищества Айгорна. Она была поддержана рабочими других предприятий. В июне забастовочное движение усиливается. 19 июня бастовали работники лесопильных заводов. Пять недель длилась забастовка служащих рыбо-гастрономической промышленности [8]. Положение трудящихся с каждым днем ухудшалось. Завкомы принимали меры в борьбе с голодом, безработицей, оказывали материальную помощь, проводили борьбу с саботажем предпринимателей. Но изменить ситуацию они не могли. Сама жизнь подталкивала трудящихся к мысли о переходе власти в руки Советов.

Необходимо отметить, что многие Советы Екатеринославской губернии, особенно поселковые и рудничные (значительная часть Донбасса входила в состав Екатеринославской губернии) действовали весьма решительно и вплотную подходили к установлению единовластия. Екатеринославский Совет, будучи губернским Советом, мог взять власть в свои руки мирным путем, так как опирался на доверие широких народных масс, но не делал этого в силу крайней противоречивости действий возглавлявшего его блока «революционной демократии».

Деятельность Совета была непоследовательной. Как органу широких народных масс ему приходилось считаться с их настроениями и, в ряде случаев, действовать весьма решительно, выступая как орган власти. Это, в частности, проявилось в деятельности созданной 30 апреля хозяйственно-экономической секции. В начале мая секция реорганизовала продовольственный комитет, запретила вывоз товаров из города, приступила к их переписи и упорядочению цен. В конце мая при секции была создана комиссия по борьбе со спекуляцией и дороговизной, которая действовала очень энергично. В течение 3 дней было выявлено 556 пудов кожи, 2 тыс. пар сапог, много женской и детской обуви, много мыла, парфюмерии, целые склады мануфактуры и готовой одежды [20, л.17]. С такими действиями вынужден был считаться и комиссар Временного правительства и другие органы Временного правительства в Екатеринославе.

Серьезный конфликт возник между губернским комиссаром и Екатеринославским Советом. Поводом послужило решение Совета о запрете вывоза из города больших запасов припрятанных промтоваров. Губернскому комиссару К.Гесбергу, несмотря на сопротивление представителей местной власти, пришлось подтвердить решение Совета и подать в отставку [21, 31].

Но далеко не всегда Совет был таким последовательным и решительным. Во многих случаях он занимал позицию поддержки предпринимателей и буржуазии. Это касалось вопросов введения 8-го рабочего дня, повышения зарплаты, улучшения условий труда и жилищных условий, борьбы с саботажем и разрухой, установления контроля над производством и рядом других.

Находящийся у руководства Совета блок «революционной демократии», обязан был, также, считаться и с тем, что его представители входят во Временное правительство и занимают министерские посты. Следовательно, он был вынужден претворять политику Временного правительства на местах, к этому обязывали партийные и корпоративные интересы.

В мае-июне двойственность и половинчатость деятельности Совета стала очевидной. В

самом Совете резко обострились конфликты между большевиками, их сторонниками и представителями блока «революционной демократии» практически по всем вопросам. Но больше всего по одному, но самому главному – вопросу о власти. Большевики требовали передачи всей власти в городе и губернии в руки Совета, т.е. установления единовластия. Блок «революционной демократии» всеми силами стремился не допустить этого, не признавая Совет в качестве органа власти. Объективно социально-экономическая и политическая ситуация работала на большевиков, которые развернули ширококомасштабную кампанию по перевыборам Совета.

Под воздействием событий рабочие таких больших заводов как «Брянский», «Трубный С», «Сириус» и других поставили вопрос об отзыве из Совета меньшевиков, эсеров и им сочувствующих. Требование перевыборов стало всеобщим. В конце июня большевистская фракция потребовала у руководства Совета назначить срок перевыборов [3, 148].

Оттягивать перевыборы уже было невозможно, их назначили на 3 июля. Но события 3–5 июля в Петрограде временно отодвинули проведение перевыборов. На ряде предприятий и учреждений состоялись частичные перевыборы, в результате которых количественно увеличилась и усилилась большевистская фракция в Совете, несколько пошатнулись позиции блока «революционной демократии». По примеру питерских рабочих пролетариат Екатеринослава начал создание своих вооруженных сил – Красной гвардии. На Брянском и других заводах создавались отряды Красной гвардии. 28 мая состоялось первое общегородское собрание красногвардейцев, на котором был избран Временный исполком.

4 июня состоялись вторые городские собрания представителей Красной гвардии, в которых приняло участие 200 человек. Был избран командный состав во главе с Т.Л.Бондаревым и утверждён Устав Красной гвардии [8].

Основную задачу большевики и представители других социалистических партий видели в защите новых революционных органов власти – Советов рабочих и солдатских депутатов. Поэтому решено было провести Устав Красной гвардии через Совет рабочих и солдатских депутатов, несмотря на то, что Екатеринославский Совет отказался взять на себя руководство ею.

В ряды Красной гвардии, согласно ее Уставу, принимались только рабочие, представители социалистических партий и члены профсоюзов с соответствующими рекомендациями. Следовательно, это были отряды рабочего класса, а не одной большевистской партии [12, 76]. Отряды Красной гвардии быстро росли и пользовались большим авторитетом и поддер-

жкой рабочих. Она существовала легально и после июльских событий 1917 г.

Об обострении борьбы в Совете между большевиками, их сторонниками и блоком «революционной демократии» свидетельствовали события конца июня. На 18 июня было назначено проведение демонстрации рабочих, солдат, всех трудящихся в поддержку революционному Петрограду. Однако, используя свое большинство в Совете, блок «революционной демократии» отменил ее. Несмотря на неоднократные требования революционных масс и Екатеринославского комитета РСДРП (б), руководство Совета несколько раз ее переносило. После ожесточенных и бурных дискуссий в Совете и вне его, настоятельных требований рабочих и солдат и под их давлением, Совет вынес решение о проведении демонстрации.

Многолюдная демонстрация состоялась 2 июля 1917 г., она была наибольшей из всех проходивших до того. Мирная демонстрация прошла организованно и с большим подъемом. В демонстрации приняли участие рабочие Брянского, трубных заводов и заводов Заднепровья, трудящиеся средних и мелких предприятий, учреждений города. В полном боевом порядке на демонстрацию вышли солдаты запасных полков гарнизона, рабочая Красная гвардия. Основным лозунгом демонстрантов был «Вся власть Советам рабочих, солдатских и крестьянских депутатов!» [4, Т.1., 328].

Демонстрация заметно подорвала влияние в Советах блока «революционной демократии», а также показала местной контрреволюции и ее партиям силу организованных масс трудящихся. В майско-июньские дни в Екатеринославе началась открытая борьба за власть между Советом и органами Временного правительства на местах. Однако состояние двоевластия сохранилось, ни одной власти не удалось удержать верх.

Все эти события происходили одновременно с дальнейшим углублением национально-демократической революции. 10 июня Центральная Рада торжественно провозгласила своим I Универсалом автономию Украины. 15 июня было создано правительство Украины – Генеральный секретариат во главе с известным писателем, общественным и политическим деятелем В.Винниченко. Однако уже II Универсалом, датированным 3 июля 1917 г. Центральная Рада отказалась от самочинного введения автономии и соглашалась ждать ее утверждения Всероссийским Учредительным собранием.

Проходившие в Киеве события практически не нашли никакого отзвука в Екатеринославе. Да и не только в Екатеринославе, а на всем значительном пространстве Юга Украины, Приднепровья, Донбасса и Слобожанщины, где были сосредоточены основные промышленные центры Украины – Одесса, Херсон, Харьков,

Екатеринослав, Николаев, Макеевка, Юзовка и другие.

Национально-демократические и социально-революционные течения здесь не сливались в единый поток. Центральная Рада в этих районах не имела ни социальной, ни политической опоры и авторитетом не пользовалась, наиболь-

шим влиянием здесь пользовались Советы, а среди партий – большевики и их сторонники. Третья сила – Центральная Рада – никак в Екатеринославе и на Екатеринославщине ничем себя не проявила, да и не могла проявить. Пока не могла...

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Боршевський В.Я. Робітники Катеринослава в дні Жовтня. Дн-вськ, 1961. 155 с.
2. Боршевский В.Я. Рабочий класс и Советы Донецко-Криворожского бассейна в Октябрьской революции. Дн-вск, 1962. Т.1. 172 с.
3. Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март-ноябрь 1917 г.): Сб. док-тов и мат-лов. К., 1957. 980 с.
4. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине: Сб. док-тов и мат-лов: В 3 т. К., 1957.
5. Бюллетень Екатеринославского Временного исполнительного комитета общественных и рабочих организаций. 4 марта 1917 г. №1.
6. Бюллетень Екатеринославского Временного исполнительного комитета общественных и рабочих организаций. 5 марта 1917 г. №2.
7. Бюллетень Екатеринославского исполнительного комитета общественных и рабочих организаций. 8 марта 1917 г. №5.
8. Приднепровье. Ежегодник и памятная книжка Екатеринославской губернии на 1914 год. Екатеринослав, 1914. 386 с.
9. Звезда. 6 мая 1917 г.
10. Звезда. 6 июня, 1917 г.
11. Кульчицкий С.В. Центральна Рада. Утворення УНР // Український історичний журнал. 1992. №5. С.71-88.
12. Летопись революции. 1927. №5. С. 39-47
13. Лось Ф.Е. Формирование рабочего класса Украины и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX в. (конец XIX в. – 1904 г.) К., 1955. 457 с.
14. Полівець М.С. Представницькі органи народоладдя: перші кроки (березень-липень 1917 р.). Дн-вськ, 1998. 263 с.
15. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні: У 2 т. К., 1967. Т.2. 482 с.
16. Пролетарская революция. 1927. №11 (70). С. 24-37.
17. Пятая годовщина Октябрьской революции. 1917-1922: Сб. док-тов и воспоминаний. Екатеринослав, 1922. 246 с.
18. Революцией призванные: Воспоминания екатеринославских рабочих 1883-1917 гг. Дн-вск, 1978. 198 с.
19. Турченко Ф.Г. Новітня історія України. Частина перша (1917-1945). К., 1994. 334 с.
20. ЦГАОР, ф.406, оп.2, д.8, л.7.
21. ЦГИА СССР, ф. 23, оп. 24, д. 332, л. 31.

ІСТОРІЯ

В. В. АБРАМОВА

ВАРВАРСЬКА ДИПЛОМАТІЯ ЕПОХИ ЕЛЛІНІЗМУ

Абрамова Вікторія Володимирівна – аспірант кафедри всесвітньої історії Запорізького державного університету

У період еллінізму відбулися істотні зміни характеру, місця і ролі дипломатії в міжнародних відносинах. По-перше, протягом III-II ст. до н.е. зросло значення дипломатичних методів у вирішенні міждержавних конфліктів. Результат війн у великій мірі залежав від відношення до воюючих сторін нейтральних країн і сусідніх варварських народів. Характерною рисою епохи еллінізму стало створення коаліцій. Учасниками практично всіх війн цього періоду були не окремі держави, а коаліції держав. Відповідно, перед елліністичними правителями в якості основної задачі їхньої зовнішньої політики поставало питання встановлення і підтримки широких союзницьких взаємовідносин. У зв'язку з цим діяльність дипломатичних служб виходить на перше місце в зовнішній політиці елліністичних держав.

Другою характерною рисою епохи еллінізму стало розширення географії міжнародної політики і, відповідно, сфери діяльності дипломатії античних держав. В орбіту уваги розвинутих центрів античної цивілізації потрапила велика кількість народів, що знаходились на більш низькому рівні розвитку і проживали на периферії цивілізованого світу. Варварські племена стають істотним чинником міжнародних відносин.

Питанням розвитку елліністичної дипломатії була приділена належна увага як у вітчизняній, так і в закордонній історіографії [11; 9; 15; 14], проте проблеми становлення варварської дипломатії і на сьогоднішній день залишаються білими плямами в історії. Формування основних методів дипломатії племінних народів Балканського півострову почалося ще в період класичної античності, із моменту початку розкладу первісного суспільства і появи перших елементів державності у іллірійців і фракійців у V ст. до н.е. Поштовхом цього стало розширення й активізація військово-політичних контактів варварських племен спочатку з грецькими державами, а пізніше з Македонією. Становлення основних принципів варварської дипломатії проходило під впливом елліністичного міжнародного

права, ця тенденція збереглася й в елліністичний період. Розвиток варварської дипломатії епохи еллінізму є органічним продовженням попередньої історії. В цій роботі ми зупинимось лише на декількох аспектах цієї проблеми, а саме, розглянемо такі дипломатичні інститути, як посольства і договори.

Посольства. Античні джерела донесли до нас численні повідомлення про посольства племінних народів до елліністичних правителів і навіпки. За своїми цілями ці посольства діляться на декілька типів:

1. Посольства з метою вирішення спірних питань і конфліктів. Прикладом цього є римське посольство до Тевти. Стурбований територіальним розширенням Ардіейського царства й активізацією іллірійського піратства на Адріатиці Сенат пред'явив цариці Тевті ультиматум, на який вона відповіла відмовою [25, II, 8, 6-13; 1, III, 7]. Аппіан говорить про посольство Тевти до римлян із вибаченнями за випадкове вбивство римського посла [1, III, 7]. Значний інтерес представляють і повідомлення Юстина про кельтські посольства. Під час кельтської навали на Балканський півострів на початку III ст. до н.е. Бельгій відправив до Птолемея Керавна посольство, пропонуючи мир за викуп [35, XXIV, 5, 1-4]. Пізніше таке ж посольство було відправлено до Антигона Гоната [35, XXV, 1, 3-10]. Можливо, подібна практика була типовою для кельтів. Нам здається, що головними цілями цих посольств були, все ж, розвідувальні: з'ясувати настрій супротивника, розташування його табору, на що звертає увагу і Юстин [35, XXIV, 5, 1; XXV, 1, 3]. Те, що дипломати нерідко виступали в ролі розвідників, було типовим для еллінізму [9, 52], і кельти в цьому не є винятком. До цієї ж категорії можна віднести посольства, що мають своєю ціллю мирне врегулювання по закінченні військових конфліктів [посольство Тевти в Рим для підписання миру після I Іллірійської війни – 25, II, 12, 3; 1, III, 7].

2. Посольства з метою виявлення свого доброзичливого відношення і дружніх намірів. До

цього типу ми відносимо посольство кельтів до Олександра Македонського [26, VII, 3, 8; 8, 70; 33, 82]. З появою Рима в Східному Середземномор'ї така практика була значно поширена серед елліністичних царів, грецьких міст [14, 206], застосовувалася і племенними народами. На початку II Македонської війни в римський табір явилися з пропозицією допомоги Плеврат, син Скердиледа і дарданець Батон, син Лонгара [17, XXXI, 28, 1-2; 38, 119-120; 19, 130]. В 172 р. до н.е. у Рим із пропозицією дружби прибули посольства медів, кепнотів і астів [17, XLII, 19, 6-7]. У 167 р. до н.е. Котіс, цар одрисів, відправив у Рим посольство для виправдання своїх союзницьких відносин із Персеєм [25, XXX, 18; 29, 52].

3. Посольства з метою укладення військово-політичних союзів. Як приклад слід зазначити переговори Філіпа V із бастарнами [17, XL, 57, 5-7] і Персея з Гентієм [17, XLII, 26, 2-3; XLIII, 20, 1-3; 25, XXIX, 3-4].

У період еллінізму були вироблені і строго дотримувалися зовнішні атрибути дипломатичного етикету. Серед них слід зазначити звичай давати бенкети на честь іноземних послів і обмінюватися подарунками [9, 50-51]. Цієї традиції дотримувалися й у відношенні послів варварських племен. Так, Антигон Гонат «із царською щедрістю запросив послів [кельтів] на неймовірно пишній бенкет» [35, XXV, 1, 4], а римляни радо прийняли й обдарували подарунками послів медів, кепнотів, астів і пізніше Котіса [17, XLII, 19, 6-7; 25, XXX, 18]. Можна думати, що цих церемоній дотримувалися і варварські правителі. Підставою для цього є опис прийому, наданого Дроміхетом Лисимаху, – яскравий приклад ранньоелліністичного дипломатичного етикету. Хоча Лисимах був полонений гетами під час військової компанії, що не дозволяє розглядати цей інцидент як посольство, із ним поводилися як із високим гостем, улаштували на його честь розкішний бенкет і відпустили з подарунками [Diod., XXI, 12 – 10, 198-199; 23, 121, 126; 12, 16; 5, 18].

Надзвичайно велике значення на переговорах надавалось красномовству [9, 49]. На жаль, повідомлення античних авторів про варварів дуже незначні. У нашому розпорядженні є лише згаданий опис зустрічі Дроміхета і Лисимаха, коли гетський цар красномовно вказав останньому на бідність свою і свого племені, разом із цим на свою незалежність і недоцільність воювати з такими племенами, але вигоду встановлення дружніх відносин [Diod., XXI, 12 – 10, 198-199; 26, VII, 3, 8; 5, 18; 3, 109].

Як і в класичний період, в епоху еллінізму послі користувалися недоторканністю. Вони рідко піддавалися небезпеці, і коли це відбувалося, то сприймалося громадськістю як щось екстраординарне [14, 205]. Цього правила дотримувалися і варварські правителі. В історії

кінця IV-II ст. до н.е. античні автори згадують лише єдиний випадок вбивства римських послів Тевтою, яка була ображена їхніми нешанобливими словами [25, II, 8, 12]. Але версія Аппіана здійсється нам більш переконливою, дозволяє думати, що це відбулося не внаслідок злого наміру, але по випадковості піратами, і іллірійська цариця відправила в Рим посольство зі своїми вибаченнями [1, III, 7; 18, 44].

Античні джерела фіксують окремі прояви варварської дипломатії лише в контексті відносин племенних народів з античними державами, в той час, як про контакти між племенами, зокрема, методи дипломатії на міжплеменному рівні, ми можемо судити лише на підставі непрямих свідчень. Так, Страбон повідомляє, що автаріати й ардієї дійшли згоди спільно по черзі використовувати солеварні в прикордонній області [26, VII, 5, 11]. Можна думати, що цьому передували тривалі переговори і пов'язаний із ними обмін посольствами. У середині III ст. до н.е. під час військової експедиції Антиоха II у Фракії, в армії царя знаходилися представники фракійської знаті Терес і Дроміхет [27, 10; 34, 4]. Хоча племенна належність останнього в історіографії точно не встановлена, нам вважається більш ймовірною точка зору про його гетське походження. Відповідно, його присутність при одрисському дворі можна розглядати як свідчення встановлення між гетським і одрисським об'єднаннями дипломатичних відносин.

Можливо, норми дипломатичного етикету в міжплеменних відносинах відрізнялися від античних стандартів, але їхні основні принципи (недоторканність послів, звичай влаштовувати бенкети й обдаровувати подарунками – яскравим свідченням останнього є Рогозинський скарб другої половини IV ст. до н.е., що містить дипломатичні дарунки одрисського правителя трибаллам [22, 73; 23, 27]) дотримувалися.

Договори. Результатом дипломатичних переговорів, як правило, було підписання договорів. В давнині, і епоха еллінізму не стала винятком, договори розглядалися як щось магічне, їхнє підписання було пов'язане з рядом суворих формальностей, вони скріплювалися клятвами, що закликали у свідки надприродні сили, і прокльонами, що падали на порушників договору [11, 39]. Подібні клятви були типові і для договорів за участю варварських правителів. Про це свідчать тексти Месембрійського декрету на честь Садала [4, 131] і Севтопольського напису [7, 202]. Можна виділити декілька типів договорів:

1. Союзні договори, найбільш поширений тип договорів в античності. Подібна практика застосовувалася варварськими народами ще з класичного періоду. В середині IV ст. до н.е. за посередництвом Афіні був підписаний договір про створення антимакедонської коаліції в особі пеонського царя Лілея, іллірійського правителя

Граба II і фракійця Кетрипора [13, 27-28; 32, 174-175; 37, 244]. В елліністичний період практика створення коаліцій, встановлення військових союзів із племенними народами набуває особливо великого значення. Можливо, найвідомішою союзною угодою елліністичного правителя з варварами став договір Никомеда Віфінського з галатами 278 р. до н.е. [22, 73], текст якого зберігся в Мемнона. «Никомеду і його нащадкам завжди бути дружньо схильними до варварів, а без волі Никомеда ніхто з них не повинний вступати в союз з ким би то не було, хто пошле до них послів; але бути друзями його друзям і ворогами його недругам; бути в союзі з візантійцями, якщо в цьому виявиться необхідність; а також із тіанійцями, гераклеотами, калхедонцями і деякими іншими, які управляють будь-якими народами. На цих умовах Никомед переводить в Азію масу галатів» [20, XIX, 2-3]. В обмін на надання території для поселення в Малій Азії і частину військової здобичі кельти гарантували Никомеду військову допомогу у війні із Зібетом. Можна назвсти і такі приклади союзних договорів за участю варварських правителів:

ль Участь гетів, скифів і одрисського царя Севта III в антимакедонському повстанні Західнопонтійських міст у 313 р. до н.е. [Diod., XIX, 73, 2-9 – 10, 197-198; 2, 216].

ль Союз Тевти з Епіром і Акарнанією проти ахейців і етолян [25, II, 6, 9-10; II, 10, 1]. Через тісні політичні контакти ардієїв часів Агрона з Деметрієм II дослідники говорять про формування в другій половині III ст. до н.е. антиетолійської коаліції Македонії, Іллірії, Епіра і Акарнанії [9, 143; 30, 68].

ль Участь іллірійських правителів Плеврата і Скердиледа, а можливо також дардан і фракійського племені медів, у підписанні римсько-етолійського союзного договору в 212 р. до н.е. [17, XXVI, 24, 9; 29, 94].

ль Участь дардан і іллірійців Плеврата в II Македонській війні на стороні Риму [17, XXXI, 28, 1-2; XXXI, 38, 7].

ль Напередодні третьої війни з Римом Македонія уклала союз з бастарнами [17, XXXIX, 35, 4; XL, 57, 5-7], скордисками [35, XXXII, 3, 5; 39, 237], Гентієм [17, XLII, 26, 2-3; XLIII, 20, 1-3], Котісом [17, XLII, 51, 10; 31, XXVIII, 3], а Рим, в свою чергу, – із правителями Автлебом [17, XLII, 67, 4], Арфетавром [17, XLII, 13, 6] і Абруполом [25, XXII, 8, 2-3; 17, XLII, 41, 10-11; 24, VII, 10, 6-7].

Можна думати, що практика союзницьких угод широко застосовувалася і на міжплеменному рівні. Відсутність свідчень про це в античних авторів змушує нас припускати наявність таких домовленостей на підставі повідомлень про спільні військово-політичні акції. Прикладом тому є напад астів, кенів, мадуатенів і корелів (корпилів?) на римське військо, яке поверталось з Малої Азії через Фракію в 188 р. до н.е. [17,

XXXVIII, 40, 7-9; XXXVIII, 49, 7-12; 29, 65]. Але, мабуть, більший інтерес у цьому питанні представляє напис початку III ст. до н.е., знайдений при розкопках Севтополіса в 1953 р. [7, 202], що являє собою угоду між фракійським династом Спартоком і нащадками одрисського царя Севта III. Цей пам'ятник є єдиним відомим нам офіційним письмовим договором між варварськими правителями. На підставі аналізу його змісту К.Димитров дійшов висновку про можливість існування у Фракії наприкінці IV ст. до н.е. союзу декількох фракійських династій типу симмахії, домінуюче положення в якому займав Севт III, він же очолював союзну армію [36, 104-105; 6, 17]. *Симмахія* являла собою військово-політичний союз декількох незалежних держав. Відмінністю її від простої союзної угоди була наявність більш тісних зв'язків і зобов'язань між її членами. Вищий орган влади – загальносоюзні збори – координував спільну зовнішню політику і військові дії. Учасники союзу сплачували внесок в спільну скарбницю, яку контролювала домінуюча держава [11, 37; 16, 304].

2. Мирні договори – результат численних війн III-II ст. до н.е. Їхньому підписанню передувало перемир'я, ціллю якого було обговорення умов договору. Ця практика була поширена серед елліністичних країн, і, очевидно, дотримувалася деякими варварськими державами. Полібій повідомляє про перемир'я між Епіром і Тевтою, за умовами якого іллірійці повертали за викуп вільнонароджених полонених і м.Феніку [25, II, 63, 5-6].

Одним із перших мирних договорів із варварами елліністичного періоду став договір Кассандра з автаріатами 310 р. до н.е. За його умовами македонський цар надавав автаріатам територію для розселення, а ті, у свою чергу, поставляли військові частини у випадку ведення Македонією військових дій [Diod., XX, 113, 3; Polyaeen, IV, 12, 1 – 8, 95; 35, XV, 2, 1; 38, 88-90].

До кінця III ст. до н.е. відноситься підписання римсько-іллірійських договорів. У 228 р. до н.е. мир із Тевтою передбачав виплату іллірійцями військової контрибуції, військові обмеження і скорочення території Ардієйського царства [25, II, 12, 3; 1, III, 7]. В 219 р. до н.е. підписано мир із Пінною, сином Агрона, умови якого Аппіан не згадує [1, III, 8]. В період еллінізму широке розповсюдження отримала практика підписання багатосторонніх договорів. Так, римсько-македонський договір 205 р. до н.е. був по суті своїй двостороннім, але його підписали також союзники воюючих держав, в тому числі, іллірійський цар Плеврат [17, XXIX, 12, 14; 14, 217]. Правило підписання мирного договору по закінченню військових дій між елліністичною державою і варварами дотримувалося далеко не завжди. Джерела неодноразово говорять про напади дардан на Македонію, але вони носили грабіж-

ницький характер і не мали своїм результатом мирне врегулювання. Це ж стосується сутичок Македонії з медами і сапейським царем Абруполом.

3. Політико-економічні договори між грецькими колоніями і місцевими варварськими правителями. Протягом III-II ст. до н.е. ряд еллінських полісів західного узбережжя Чорного моря укладають договори з місцевими правителями, які можна розглядати як договори про протекторат. Колонії одержували захист, право вільної торгівлі з внутрішніми областями і використання торгових шляхів. В обмін вони сплачували данину, надавали свої гавані для фракійських судів, карбували монети місцевих правителів. Яскравим прикладом такої угоди є декрет на честь Садала з Месембрії середини III ст. до н.е. [4, 131].

Таким чином, аналіз засобів і методів варварської дипломатії дозволяє зробити наступні висновки:

1. Відзначається значна розмаїтість устояних методів і засобів варварської дипломатії, що дозволяє говорити про неї як про самостійний аспект міжнародної політики епохи еллінізму.

2. Формуючий вплив на розвиток варварської дипломатії здійснило еллінське міжнародне право; згодом, з активізацією військово-політичної діяльності Рима на Балкани посилюється римський вплив, але, протягом усього елліністичного періоду еллінський характер варварської дипломатії переважає.

3. Дипломатична діяльність у відношенні елліністичних держав і в міжплемінних відносинах дещо різнилася, але її основні принципи були тотожні

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА.

1. Аппиан. События в Иллирии // Вестник древней истории (ВДИ). 1950. №4. С.217-274.
2. Виноградов Ю.Г. Военные конфликты на Понте при участии эллинистических греческих полисов через монопольные и территориальные претензии // Боспор и античный мир. Нижний Новгород, 1997. С.214-223.
3. Гусева М.И. Борьба фракийских племен против македонского господства в конце IV и начале III вв. до нашей эры // Ученые записки Ивановского Гос. Пед. Института, кви. 1957. Т.11. С.89-110.
4. Данов Хр. Към историята на Тракия и Западното Черноморие от втората половина на III век до средата на I век преди н.е. // ГСУФИФ. 1952. Т.47. Кн.2. С.105-166.
5. Делев П. За хронологията и географската локализация на гетските войни на Лизимах // Епохи. 1994. №4. С.17-28.
6. Димитров К. Антични монети от Севтополис // Севтополис. Т.2. София, 1984. С.7-136.
7. Димитров Д.П. Севтополь - фракийский город близ с.Копринка Казанлыкского района // ВДИ. 1957. №1. С.199-216.
8. Домарадски М. Келтите на Балканския полуостров. София, 1984.
9. Жигунин В.Д. Международные отношения эллинистических государств в 280-220 р. до н.е. Казань, 1980.
10. Извори за старата история и география на Тракия и Македония. София, 1949.
11. История дипломатии. Т.1. М., 1941.
12. Йорданов К. Гетите и Лизимах // Acta Associationis Internationalis Terra Antiqua Balkanica. 1990. №IV. С.13-20.
13. Йорданов К. Политическите отношения между Македония и тракийските държави (359-281 р. пр. Хр.). София, 1998.
14. Кашеев В.И. Эллинистический мир и Рим. М., 1993.
15. Кашеев В.И. Из истории межгосударственных отношений в эпоху эллинизма. М., 1997.
16. Латышев В.В. Очерк греческих древностей. Ч.1. СПб., 1888.
17. Ливий Тит. История Рима от основания города. Т.2-3. М., 1991-1993.
18. Малеваный А.М. Из истории борьбы народностей Балканского полуострова против Рима // Норция. Воронеж, 1971. Вып. 1. С.38-50.
19. Малеваный А.М. История иллирийцев и римской провинции Иллирик. Запорожье, 1997.
20. Мемнон. О Гераклею // ВДИ. 1951. №1. С.289-316.
21. Михайлов Г. Надписите на Рогозенското съкровище // Археология. 1987. №3. С.26-35.
22. Моисеева Т.А. Переселение кельтов в Малую Азию и договор Никомеда Вифинского с галатами // Норция. Воронеж, 1978. Вып. 2. С.71-82.
23. Никулицэ И.Т. Геты IV-III вв. до н.е. в Днестровско-Карпатских землях. Кишинев, 1977.
24. Павсаний. Описание Эллады. Т.1-2. М.-Л., 1940.
25. Полибий. Всеобщая история. Т.1-3. СПб., 1994-1995.
26. Страбон. География. Л., 1964.
27. Тачева М. Причины за икономическата и политическата криза в Древна Тракия през III в. пр. н.е. // ГСУФИФ. 1986. Т.75. С.5-12.
28. Теодосиев Н. Трибалите: някои проблеми на историческо им развитие // Исторически преглед. 1992. №1-2. С.70-84.
29. Тодоров И. Неизвестните тракийски владетели. В.Търново, 1998.
30. Трухина Н.Н. Политика Рима в Восточном Средиземноморье во второй половине III в. до н.е. (229-205 р. до н.е.) // Вестник Московского Университета. 1975. №2. С.66-74.
31. Флор. Две книги эпитом римской истории про все войны за семсот лет // Немировский А.И., Дашкова М.Ф. Луций Анней Флор историк древнего мира. Воронеж, 1977. С.41-162.
32. Фол Ал. Тракия и Балканите през ранноелинистическата епоха. София, 1975.
33. Щукин М. На рубеже эр. СПб., 1995.

34. Юркова Й. Политическата обстановка в Югоизточна Тракия около средата на III век пр. н.е. // Археология. 1982. №2. С.1-7.
35. Юстин. Эпитома сочинения Помпея Трога.
36. Dimitrov K. The Coinage of Spartocus and Some Problems in the Political Development of Thracia in the Beginning of the Hellenistic Age // Etudes Balkaniques. 1981. №3. P. 98-107.
37. Hammond N. G. L. The Kingdoms in Illyria circa 400-167 B. C. // The Annual of the British School at Athens. 1966. №1. P. 239-253.
38. Papazoglu F. Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba. Sarajevo, 1969.
39. Walbank F. W. Philip V of Macedon. Cambridge, 1940.

В. А. ПАРХОМЕНКО

ЗБРОЙНІ СИЛИ ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО ТА ДИРЕКТОРІЇ УНР НА ХЕРСОНЩИНІ У 1918–1919 РР.

Пархоменко Володимир Анатолійович – начальник наукового відділу Миколаївського державного педагогічного університету

Українським збройним силам періоду національно-демократичної революції 1917–21 рр. у зарубіжній [1; 2; 3; 4] та вітчизняній історіографії [5; 6], особливо в останній час відводиться належне місце. Але слабо висвітленими залишаються питання пов'язані з національними військовими формуваннями доби Гетьманату та Директорії на Херсонщині у 1918–19 рр.

На кінець квітня 1918 року Українська Центральна Рада та її уряд Рада Народних Міністрів перебували у глибокій кризі. Вони стрімко втрачали підтримку соціальних верств, на які спиралися у боротьбі за державність – селянства та української інтелігенції. Досягнення національної революції треба було закріплювати створенням необхідних атрибутів державності і перш за все регулярної армії. Але весною 1918 року фактична влада в Україні була в руках австро-німецького окупаційного командування. В таких умовах 29 квітня 1918 року стався державний переворот, унаслідок чого до влади прийшов П.П.Скоропадський.

У цей же день були оприлюднені нові гетьманські державно-правові акти: маніфест «Грамота до всього Українського Народу», в якому П.Скоропадський оголошував себе гетьманом України і скасовував всі розпорядження, видані УНР [7], та «Закон про тимчасовий устрій України», згідно яким П.П.Скоропадський отримував надзвичайно широкі повноваження. Серед останніх – виключне право видавати закони, призначати Кабінет міністрів, керувати зовнішньою політикою, бути верховним суддею та «верховним воеводою» української армії та флоту.

З перших місяців Військове Міністерство Гетьманату розпочало створення українських збройних сил. Наказом гетьмана від 9 травня 1918 року на посаду військового міністра було призначено генерала О.Ф.Рогозу [8, ф.1074,

оп.1, спр.2 а, арк. 11], офіційно він займав цю посаду до 13 грудня 1918 року.

Був реорганізований і Генеральний штаб. На посаду помічника начальника штабу було призначено полковника М.Є.Какуріна. Перше генерал-квартирмейство з підвідділами: оперативним, розвідувальним, зв'язку, топографічним і закордонним, очолив генерал Дроздовський (з осені 1918 року – генерал Сінклер) [5, 99]. Друге генерал-квартирмейство з підвідділами: мобілізаційним, організації війська та Головної шкільної управи – генерал Прохорович. Залізничний відділ, інспекція артилерії, військово-технічна інспекція та інспекція повітряних сил підлягали безпосередньо начальнику Генерального штабу [9, 135].

На Херсонщині першим кроком після гетьманського перевороту стали зміни у місцевій адміністрації. На посаду херсонського губернатора замість губерньського комісара Центральної Ради Няньчура призначено Пищевича.

У цей час на Півдні України продовжувалося формування 8-го армійського корпусу, до складу якого входили 4-а стрілецька та 15-а піша дивізії, а також 4-а і 15-а гарматні бригади. Після приходу до влади П.Скоропадського, командира 8-го корпусу Ф.О.Колодія було замінено, а на його місце призначено генерального хорунжого (генерал-майора) О.І.Везезовського [5, 90].

Наказом військового міністра О.Ф.Рогози від 3 червня 1918 року, ч.203, відбулася зміна назв та нумерації корпусів, дивізій, полків гетьманської армії. Нумерація полків змінювалася двічі (у дужках нами наведений номер полку з осені 1918 року). 57-й піхотний полк, що формувався у Херсоні став 21-м (16-м) Єлисаветградським полком [8, ф.1074, оп.1, спр.2 а, арк. 34]. Командував полком полковник Лихачов, пізніше, коли він очолив Херсонський гарнізон, командиром став полковник Морозов.

За штатами, затвердженими гетьманом П.Скоропадським 30 липня 1918 року, піхотний полк Української Держави, повинен був складатися з трьох куренів (12 піших і 3 кулеметних сотень) та налічувати: 73 старшини (офіцери), 4 лікарі, 7 урядовців, 1 священника, 1206 козаків (солдатів). А на озброєнні – 820 гвинтівок, 174 карабіна, 12 кулеметів та 39 пістолетів [8, ф.1074, оп.2, спр.17, арк. 92]. Озброєння українського піхотинця було зарубіжної системи, переважали російські гвинтівки Мосіна зразка 1891 року, застосовувалися також австрійські «Манліхери» зразка 1895 року та німецькі «Маузеры» зразка 1898 року.

Але в умовах австро-німецької окупації країни, військове міністерство Гетьманату мало можливість створювати, переважно, тільки офіцерські кадри піхотних полків. Крім сформованих штабів, організовувалися караульні та кулеметні команди, підрозділи зв'язку. Так створену при херсонському 16-му Єлісаветградському піхотному полку кулеметну сотню із 50 козаків і 4-х кулеметів, очолив полковник А.Голуб [1, 176].

В період Гетьманату на Півдні України розпочалося формування Корпусу морської оборони узбережжя Чорного моря. Система оборони узбережжя розподілялася на три відділи: I – від Дністровського лиману до Сичівки, II – охоплював район Очаків – Миколаїв і III – район Станіславов – Херсон – Перекоп. У контексті даної статті нас саме цікавить останній III відділ.

Управління III відділу перебувало у Херсоні. До складу артилерійських дільниць входили Тендрівська та Джарилгацька коси, на яких були розташовані 4 окремі артвзводи (кожний у складі двох 42х-лінійних гармат зразка 1877 року). Штаб 3-го полку морської піхоти був у Херсоні, а три курені дислокувалися на узбережжі у районі Херсон – Скадовськ – Перекоп. У Перекопі планувалося розмістити і 3-й ескадрон морської кавалерії, а два інші – на узбережжі від Станіслава до Перекопу для несіння караульної служби. Крім цього, у Херсоні були розташовані окремий інженерний взвод і мотоциклетний підрозділ. III відділ сухопутної оборони узбережжя Чорного моря обслуговували 2 радіостанції: у Перекопі та Херсоні [8, ф.1077, оп.1, спр.43, арк. 62] та один катер, що був приписаний до Херсону.

Цей проект був втілений у життя лише частково. Вся берегова інфраструктура, озброєння та обладнання дісталися Україні в спадщину від російської армії. Проблема полягала у комплектуванні особовим складом перелічених частин сухопутної оборони узбережжя Чорного моря. Тому були лише частково сформовані три курені морської піхоти неповного складу та деякі допоміжні підрозділи.

На Херсонщині також формувався корпус прикордонної охорони, частини якого планува-

лося розташувати на Півдні України уздовж кордону з Бессарабією та на Чорноморському узбережжі. У цьому напрямку гетьманським урядом було здійснено низку кроків. Структурно корпус розподілено на бригади прикордонних військ: Волинську, Подільську, Донецьку, Північну, Хоперську, Курську і на Херсонщині – Чорноморську [10, 7]. Всього передбачалося сформувати 120 загонів, а в цілому штати Окремого корпусу прикордонної охорони передбачали 701 старшину, 4274 кінних козаків, 10733 вартових і 1378 осіб допоміжного складу. Командиром корпусу призначався генерал Л.Байков, а начальником штабу – генерал Т.Протазанов. Планувалося, що прикордонні війська Херсонщини у складі Чорноморської бригади будуть мати 32 морські і 10 наземних загонів. Але процес створення корпусу не було завершено. Однією з причин був той факт, що його комплектування передбачалося за вільним наймом з платнею від 18 тисяч карбованців на рік (командир корпусу) і до 1440 крб. (рядовий прикордонник). Тому бажаючих обійняти останні посади було небагато. Як наслідок, некомплект рядового складу восени 1918 року за даними Л.Бородича становив 70-80% [10, 7].

Розуміючи, що процес формування армії в умовах німецької окупації країни буде довготривалим, український Генеральний штаб запропонував створювати охоронні повітові комендантські сотні, які б стали головною військовою опорою української влади на місцях. У наказі від 25 травня 1918 року, ч.173, помічник військового міністра О.Г.Лігнау наголошував, що «при наборі козаків звертати особливу увагу на моральну якість і повну відповідність майбутній службі» [8, ф.1074, оп.1, спр.2а, арк. 19]. При херсонському коменданті сформували 7 сотень, які розташувалися у Каховці, Олешках, Бериславі.

Належну увагу Військове міністерство надавало військово-санітарним справам, якими відало Головне санітарне управління Української Держави. У Херсоні це управління відкрило військовий лазарет на 200 ліжок [8, ф.1074, оп.1, спр.2а, арк. 13].

З розгортанням селянського повстанського руху гетьманський уряд все більше відчував потребу мати на місцях військово опору та соціальну підтримку на селі, а також підготовлений, надійний резерв для майбутньої української армії. Опору уряд бачив у козацтві, яке складалося з заможних верств селянства, на зразок «вільних козаків», які добре зарекомендували себе за часів Центральної Ради, а потім були роззброєні за наказом німецької окупаційної влади.

16 жовтня 1918 року Універсалом П.Скоропадського офіційно оголошувалося відновлення на Україні козацького стану. В кожній губернії планувалося утворити кіш з кошовим отаманом

на чолі, який підлягав безпосередньо самому гетьману. Кіш складався з кількох полків, до яких вступали козаки кількох повітів. У Херсонській губернії згідно наказу військового міністра О.Ф.Рогози від 24 жовтня 1918 року, ч.656, на посаду кошового отамана Херсонщини було призначено полковника Гоголь-Яновського [8, ф.1074, оп.2, спр.12, арк.11]. Але справа внаслідок листопадового антигетьманського повстання на цьому закінчилась. Створити надійну військову опору уряду на селі, яка в майбутньому стала б основним кадром української армії, П.П.Скоропадський так і не встиг.

Друга проблема, що розглядається в даній статті, пов'язана з перебуванням на Херсонщині республіканських військ УНР отамана М.О.Григор'єва.

М.О.Григор'єв (1888–27.07.1919) народився в селі Верблужці Херсонської губернії. В роки Першої світової війни – він штабс-капітан російської армії. У 1917 році взяв активну участь в українізації військових частин, сформував з добровольців український полк, за що від С.В.Петлюри, за даними Ю.Дмитренка [11, 18], отримав звання підполковника. За часів Гетьманату служив у армії Української Держави, але вже з літа за дорученням С.Петлюри готував збройне повстання проти гетьмана П.П.Скоропадського на Півдні України, сформувавши у своєму рідному селі Верблужці повстанський загін. У листопаді 1918 року він, об'єднавши під своїм командуванням численні повстанські загони, передав їх у розпорядження Директорії УНР, які з півночі Долинської просувалися на херсонському напрямку.

Після здобуття 12 грудня Миколаєва, загін григор'євців у складі 500 чоловік і двох гармат, наблизився до Херсону [12, 511]. У зв'язку з цим до Миколаєва, де знаходився штаб М.Григор'єва, прибула херсонська делегація у складі: начальника гарнізону полковника Ліхачова, від 16-го Єлисаветградського полку – хорунжого Магнусенка, російської дружини по охороні міста – штабс-капітана Судковського, Миської думи – І.М.Сазонова, херсонського земства – П.А.Тришевського [13, ф.5, оп.1, спр.155, арк.1], де і була 13 грудня укладена угода про передачу міста республіканським військам. Умови були такі: у Херсоні влада переходить до рук представників УНР, відновлюються демократичні Дума та Повітова управа, частини військ міста і повіту визнають владу Директорії, загони російської Добровольчої армії отримують можливість зі зброєю залишити Херсон [13, ф.5, оп.1, спр.155, арк.1]. У наказі М.О.Григор'єва від 13 грудня 1918 року начальником гарнізону Херсона призначався М.І.Кедровський, а розташований у місті 16-й Єлисаветградський піхотний полк продовжував формуватися «із елементу відданого УНР» [13, ф.5, оп.1, спр.156, арк.1]. 14 грудня республіканські війська зай-

няли Херсон. Через 2 дня у місто прибули нові формування: з Вознесенська прийшов ешелон української піхоти і кавалерії. При українському 16-му Єлисаветградському полку, розташованому у Херсоні, за дорученням губернського комісара Нянчура, полковник А.Голуб сформував кінну сотню у 150 шабель [1, 176]. Взагалі за даними Я.Тинченка, 16-й Єлисаветградський піхотний полк, що формувався у Херсоні, налічував 250 багнетів [5, 239].

У цей же час українським військам Григор'єва довелося вести боротьбу з частинами російської Добровольчої армії А.І.Денікіна. Це були загони генерала Г.М.Васильченка, колишнього командира 5-го українізованого Кавказького корпусу (грудень 1917 р.), а з квітня 1918 р. командира 8-го гетьманського корпусу, який формувався на Катеринославщині [5, 90]. У грудні 1918 р. Васильченко відмовився визнавати владу Директорії і повів офіцерські частини свого корпусу до Криму, підпорядкувавши його російській Добровольчій армії. Проїшовши з боями майже 500 км (так званий «Катеринославський похід»), білогвардійці Васильченка закріпилися на рубежу: Нікополь – Апостолово – Нововоронцовка – Берислав. Добровольча піхота з 6-ма гарматами і донська кавалерія оволоділи Нікополем, а потім і станцією Апостолово. Українські війська в ніч з 20 на 21 грудня повернули Апостолово і підійшли до Нікополя [14, ф.П1817, оп.2, спр.283, арк.109]. Одночасно білогвардійські частини були притиснуті до Дніпра у районі сіл Нововоронцовка – Кірсановка – Костромська. Для зміцнення становища М.О.Григор'єв у Херсон направив 400 українських солдатів з кулеметами, а з Херсона уверх по Дніпру для підтримки республіканських військ послав озброєний катер [14, ф.П1817, оп.2, спр.283, арк.109].

На початку січня 1919 року у південно-східних районах Херсонщини російські добровольчі частини знов активізували свої дії. 10 січня загін добровольців з двома гарматами зайняв Олешки, розташована там сотня республіканських військ з комендантом Олешок Шибаленко відійшла у напрямку на Херсон [15].

У січні 1919 року у зв'язку з наступом радянських військ, український уряд змушений був розпочати переговори з командуванням Антанти для отримання військової підтримки та визнання УНР. У Одесу Директорія направила заступника міністра закордонних справ А.Галіпа і військового міністра УНР генерального хорунжого О.Грекова. Але головним наслідком переговорів, стало те, що французькому командуванню вдалося добитися розширення окупаційної зони до лінії Тирасполь – Роздільна – Колосівка – Миколаїв – Херсон [16, 143].

Наприкінці січня 1919 року херсонський район був залишений військами М.Григор'єва. 29 січня між міським херсонським головою

Б.Ф.Вонч-Осмоловським, членами управи і комісаром гарнізону Плисом, та представниками Антанти – англійським віце-консулом Е.Каруано і командиром міноносця «Нереїд» Уайльді була підписана угода, згідно якій республіканські війська зі своїм майном і зброєю залишали Херсон «у напрямку, ними обраному» [16, 146].

У лютому 1919 року Українська Народна Республіка втратила Херсонщину внаслідок зради отамана М.О.Григор'єва. Після успіхів радянських військ (5 лютого вони здобули Київ), його загони перейшли на бік більшовиків і надійшли до складу I Задніпровської української радянської бригади.

Таким чином, у період Української Держави П.П.Скоропадського та Директорії УНР на Херсонщині відбувався процес створення українських збройних сил. При Гетьманаті у Херсоні формувался 16-й Єлисаветградський піхотний полк, частини корпусу прикордонної охорони, на узбережжі в районі Скадовськ-Херсон-Перекоп – підрозділи морської піхоти. У період Директорії Херсонщина в грудні 1918 р. опинилася під контролем республіканських військ отамана М.Григор'єва. Проте під тиском вимог Антанти, бойових дій із частинами російської добровольчої армії і врешті-решт зради М.Григор'єва, Херсонщина у лютому 1919 р. була втрачена Українською Народною Республікою.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Голуб А. Збройна визвольна боротьба на Херсонщині в заплілі ворога (1917-19 рр.) // За Державність. Матеріали до історії Війська Українського. – Торонто, 1966. – Збірник 11.
2. Мірчук П. Українська Державність 1917-20 рр. – Філадельфія, 1967. – 400 с.
3. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917-18 рр. (Про що історія мовчить). – Львів: Каменяр, 1994. – 571 с.
4. Удовиченко О.І. Україна у війні за державність: Історія організації і бойові дії Українських Збройних Сил 1917-21 рр. – К.: Україна, 1995. – 208 с.
5. Тинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття 1917-21 роки. – К.: Тиражувальний центр УРП, 1995. – 258 с.
6. Бородич Л.В. Спеціальні військові і охоронні підрозділи Центральної Ради, Гетьманату та Директорії // Історія України. – 1999. № 17. – с. 6-7.
7. Державний Вісник. – 1918. – 16 травня.
8. ЦДАВО України.
9. Історія українського війська. – Ч.3. Збройні сили сучасної доби. – Львів: Видання Івана Тиктора, 1936.
10. Бородич Л.В. Спеціальні військові і охоронні підрозділи Центральної Ради, Гетьманату та Директорії // Історія України. – 1999. – № 17. – С. 7-8.
11. Дмитренко Ю. Я отаман Григор'єв // Україна. – 1990. – № 11. – с.18-20.
12. Гражданская война на Украине 1918-20 гг. Сборник документов и материалов в 3-х т., 4-х кн. – Т.1., кн.1. – К.: Наукова думка, 1967. – 875 с.
13. ЦДАГО України.
14. ДАМО.
15. Трудовая газета. – 1919. – 11 января.
16. Победа Советской власти на Херсонщине (1917-20 гг.). Сборник документов и материалов. – Херсон: Обл. из-тво «Наддніпрянская правда, 1957. – 377 с.

Г. О. ЛЕБЕДЕВА

УКРАЇНСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА І РОСІЙСЬКІ МЕНШОВИКИ ТА ЕСЕРИ

Лебедева Ганна Олександрівна – асистент кафедри історії України та українознавства Дніпродзержинського державного технічного університету

Після перемоги Лютневої революції в Україні склалася принципово нова, дуже складна і суперечлива політична ситуація. Особливість її полягала в тому, що тут, на відміну від центру Російської держави, розвивалися поряд, доповнюючи і збагачуючи одна одну, дві революції. Одна – як складова частина загальноросійської соціально-політичної революції, друга – суто українська національно-демократична революція.

Соціальну революцію репрезентували, перш за все, Ради робітничих, солдатських та селянських депутатів, в яких хазяйнували поки що

російські соціалісти: меншовики та есери, а більшовики склали ще значну меншість. Національну революцію репрезентувала Українська Центральна Рада, в якій провідну роль грали українські соціалісти: соціал-демократи, есери та федералісти.

Нова політична ситуація вимагала тепер від кожної партії чіткого визначення стратегії і тактики, відповіді: куди йти далі і який шлях розвитку обрати для здійснення своїх програм і планів. Лютнева революція 1917 р. дала змогу легально діяти всім політичним партіям, зокрема й рос-

ійським меншовикам та есерам. В Україні російські соціалісти традиційно мали значний вплив на середні верстви міста, пролетаріат та селянство. Організації меншовиків та соціалістів-революціонерів в Україні були досить численними. Так, у Донецько-Криворізькому районі меншовицькі організації налічували майже 10000 чоловік, у Харкові – 2000, Макіївці – 2000, Олександрівську – 1500, Катеринославі – 800, Луганську – 540. В Південно-Західному районі біля 4000 чоловік, в тому разі у Києві – 2500. На Півдні України в об'єднаних організаціях налічувалось майже 2000 меншовиків, а всього по Україні понад 15000-16000 чоловік [1, 26]. Загальна чисельність есерів в Україні складала на цей час 67-70 тис. чоловік. Найбільш численними організації есерів були у Донецько-Криворізькому регіоні де налічувалось 36000 членів партії, в тому числі в Катеринославі – більше 4000, Харкові – 3000, Маріуполі 2000, Єнакієво – 2000, Горлівці – 2000, тощо. В Південно-Західному краї було біля 15000 есерів, у Києві – 3500, Полтаві – 1500, Кременчуці – 1200 чоловік. На Півдні України налічувалось близько 18000-20000 есерів, у тому разі в Одесі – 8000, Миколаєві – 6000 чоловік [1, 27]. Тому і подальша доля революції багато в чому залежала від того, на чий бік примкнуть російські соціалісти, під чиїми прапорами вони будуть битися за майбутнє робітників та селян України.

Після створення в Україні 3-4 березня 1917 р. Центральної Ради, яка взяла курс на демократизацію громадського життя й боротьбу за надання Україні національно-територіальної автономії в складі Російської федеративної республіки, російські соціалісти зараз же опинилися в дуже складному становищі. Вони тепер мусили невідкладно визначати свою політичну лінію не тільки по соціальним питанням, але й по національному питанню. До такого розвитку подій російські соціалісти були майже зовсім не готові. Тому вони припускали багато прикрих помилок, коливалися між одним та другим таборами, виявивши значну непослідовність і суперечливість.

Перші ж вимоги українського табору про надання Україні національно-територіальної автономії, які були чітко визначені в постановах та рішеннях Центральної Ради, особливо в її I Універсалі, були зустрінуті меншовиками та есерами дуже і дуже вороже. Так, про надання Україні національно-територіальної автономії у складі демократичної Російської федеративної республіки російський есер А.Ф.Керенський називав «неможливими» [2, 185]. Меншовики та есери заявляли, що в тяжких умовах війни та революції, коли необхідно зберегти державну та економічну єдність зі всією Росією, неможливо здійснити автономію України. Це питання, говорили вони, можуть вирішити тільки Загальноросійські Установчі Збори, які повинні зібрати

тільки після закінчення I Світової війни. Меншовики Києва, Харкова, Катеринослава, Одеси та інших міст закликали до рішучої боротьби проти «самочинного» здійснення автономії та обвинувачували українських соціал-демократів в зраді революції, в розколі єдиного табору «революційної демократії» [3; 4].

Але вже незабаром, коли Центральна Рада і Тимчасовий Уряд досягли порозуміння і компромісу, основні положення якого були відображені у II Універсалі, меншовики і есери дуже швидко змінили свою позицію. Вони не тільки підтримали Центральну Раду, але й увійшли до складу нового Генерального Секретаріату. Характерно, що в досягненні цієї угоди російські соціалісти зазначили особливі заслуги українських соціал-демократів, а останні підкреслювали роль російських меншовиків та бундівців. Газета українських соціал-демократів писала, що тепер українська демократія разом із російською будуть боротися за повне торжество революції [5].

Під час липневої політичної кризи в країні російські соціалістичні партії підтримували Центральну Раду, яку вони вважали найбільш демократичним державним утворенням в Україні.

Після більшовицького перевороту в Петрограді співвідношення політичних сил змінилося і в Україні. Різні політичні партії, кожний суспільно-політичний табір по різному діяли у ці дні. Так, більшовики підтримані лівими течіями російських та українських соціалістичних партій, спираючись на Ради робітничих, солдатських та селянських депутатів, прагнули встановити радянську владу в Україні. Українські соціалістичні партії, перш за все українські соціал-демократи та есери, які грали провідну роль у Центральній Раді, відстоювали власне право на державну владу, на створення української державності. Табір прибічників поваленого Тимчасового уряду, який склався зі всіх загально російських буржуазних і дрібнобуржуазних партій, намагався, спираючись на штаб Київського військового округу, зберегти стару владу. З цих трьох політичних сил більшовики виявилися найбільш рішучими і ініціативними в наступних битвах.

Повалення Тимчасового уряду прискорило політичну дезінтеграцію Росії, спричинивши утворення на її теренах регіональних урядів і проголошення автономних державних утворень. Не стояла осторонь і Україна. Київ поступово перетворювався на важливий політичний центр. Навколо нього гуртувалися як українські політичні сили, так і організації російських та єврейських революційно-демократичних партій. На засіданні «Малої Ради» меншовики, праві есери, бундівці настійливо вимагали від українських соціалістів висловити своє негативне ставлення до збройного повстання в Петрограді, що і було зроблено в резолюції Центральної Ради. Коли першого листопада Центральна

Рада оголосила себе владою в Україні, Бюро південного обласного комітету Бунду розіслало всім своїм організаціям в Україні телеграму, в якій говорилося про всебічну підтримку цієї влади. 1-3 листопада загальноміська конференція меншовиків Києва також заявила про підтримку влади Центральної Ради. Російські соціалісти вимагали замість влади більшовиків створити однорідне соціалістичне міністерство з представників всіх соціалістичних партій, а в Україні, говорили вони, такою владою є Центральна Рада [1, 48].

Отож, єдиний шлях, що відкривався перед Центральною Радою, – це піти за прагненнями національно свідомого українського населення і проголосити українську державу. Під тиском життєвої дійсності Центральна Рада пішла на рішучий крок. 7 листопада 1917 р. вона видала III Універсал, який проголосив створення Української Народної Республіки у федеративному зв'язку з Російською державою. Територію УНР Універсал визначав за етнічним принципом: тобто ті землі, де більшість населення складали українці, мали належати до УНР. Знаючи, як народ бажав закінчення війни, Центральна Рада заявила, що вживатиме всіх заходів, аби добитися цього. Крім того, Універсал декларував програму соціально-економічних і політичних реформ, націоналізацію землі, запровадження 8-годинного робочого дня, встановлення державного контролю над виробництвом, розширення місцевого самоврядування, забезпечення свободи слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканість особи і житла [6, 127-128; 7].

Разом із тим, документ усе ж не вдалося витримати в єдиному дусі. Так, проголосуючи створення УНР з метою захисту українського народу від петроградських заколотників, Центральна Рада водночас прагнула «дружнього великого будівництва нових державних форм, які дадуть великій і знеможеній Республіці Росії здоров'я, силу і нову будучність» [6, 127-128; 7].

Таким чином, зваливши на свої плечі основний тягар перетворення Росії на федеративну республіку, Українська Центральна Рада добровільно зобов'язувалася допомогти Росії створити федерацію рівних і вільних народів. Але, прагнучи об'єктивності, слід зазначити, що причиною драми Української Центральної Ради, яка розігралася в кінці 1917 – на початку 1918 р., було не проголошення III Універсалу, а політичні вимоги Центральної Ради з її ідеями автономії та федералізму. Вона так і не спромоглася вийти за межі окресленого нею ж кола політичної діяльності. В її стінах ніколи не обговорювалася можливість силової боротьби за владу й захищалися розмови про самостійну Україну. Діячі Центральної Ради не зовсім розуміли, що більшовицький переворот у Росії ґрунтовно змінив політичні обставини, коли сама думка про

федерацію ставала зайвою і треба було всіляко сконцентруватися на будівництві незалежної держави.

Слід відмітити, що трудящі України з радістю зустріли проголошення УНР і нетерпляче очікували швидкого здійснення радикальних реформ. Але Центральна Рада не поспішала виконувати свої обіцянки щодо ліквідації поміщицького землеволодіння, введення 8-ми годинного робочого дня, встановлення робочого контролю над виробництвом тощо. Більш того, коли селяни та робітники намагалися самочинно здійснити ці вимоги, то саме Центральна Рада забороняла це, розцінюючи ці кроки як грабіжництво. Рада не визнавала декретів і законів Раднарккому Росії, була проти їх здійснення в Україні. Вона незабаром почала блокуватися з політичними силами на Дону, Кубані тощо.

Така політика суттєво підірвала авторитет Центральної Ради і зменшила її вплив на маси. Тепер значна більшість народу почала виступати за встановлення в краї Радянської влади та створення дійсно народної держави. Центральній Раді треба було після проголошення української державності негайно здійснити пекучі соціально-економічні перетворення, як того вимагав народ. Цей крок остаточно закріпив би владу Центральної Ради. На жаль, Рада цього не зробила. Так Рада посилювала вплив більшовиків, які, вмівши використовувати її помилки, настирливо вимагали скорішого вирішення земельного та інших питань і, перш за все, встановлення влади Рад в Україні.

Слід також підкреслити, що в ці гарячі Жовтневі дні всі політичні партії, що діяли в Україні, розгорнули надзвичайно активну діяльність, яка відображена в чисельних постановах, рішеннях, деклараціях, резолюціях тощо. І це цілком зрозуміло. Тепер виникла нова політична ситуація, відповідно до якої потрібно було розробити нову стратегію і тактику, нову лінію політичної поведінки.

Під впливом Жовтневої революції відбувся розкол у лавах російських соціалістів. Якщо праві есери, меншовики, бундівці відчайдушно виступили в підтримку Центральної Ради, то ліві есери Києва, Одеси та багатьох інших міст підтримували більшовицькі резолюції про встановлення Радянської влади на місцях, входили у створені більшовиками ревкоми, підтримували по ряду питань більшовиків. Завершився також розкол і в лавах російських меншовиків. Рядові члени групи меншовиків-інтернаціоналістів поривали із своїми антирадянськими настроєними вожаками правих і створювали свої окремі організації, або приєднувалися до більшовиків.

Таким чином, якщо раніше від лютого до жовтня головним водорозділом між правими та лівими соціалістами були питання про ставлен-

ня до війни і миру, Тимчасового уряду, коаліції з буржуазією, то тепер, після Жовтневої революції таким пробним каменем стали питання про відношення до Центральної Ради, більшовиків, корінних соціальних перетворень в соціалістичному дусі. Російські соціалісти визначали своє відношення до Центральної Ради як до Всеукраїнської влади. Так, 3-6 грудня 1917 р. у Києві відбувся крайовий «Всеукраїнський з'їзд партії есерів». На з'їзді переважали праві есери, чий рішення і були прийняті. Так, з'їзд прийняв рішення про визнання в Україні тільки влади Центральної Ради, підтримку її політики і послав двох своїх представників до її складу. З'їзд обрав також крайовий комітет із 8-ми чоловік тільки правої орієнтації. Ліві есери відмовились йти в комітет тому, як казали вони, що в них вже є своя партія [8].

Водночас 3-5 грудня в Києві проходила також крайова нарада меншовиків України, на якій були посланці партії від усіх губернських організацій. Невелика численна перевага була на боці правих меншовиків, чий рішення з більшістю в один голос і були прийняті. В постанові підкреслювалося, що «український рух виявився насправді ворожим соціалістичній революції і зробив неможливим перемогу більшовиків в Україні». Виходячи із цього, меншовики заявили про цілковиту підтримку Центральної Ради, її Генерального Секретаріату, тобто уряду, і входження до нього своїх представників [1, 50-51].

Наприкінці грудня 1917 – на початку січня 1918 р. Радянська влада почала збройну боротьбу з Центральною Радою за поширення по всій Україні. Ось за таких обставин Центральна

Рада 9 (22) січня 1918 р. прийняла свій знаменний IV Універсал, в якому проголошувалася самостійність України, її відокремлення від Радянської Росії [6, 187-190]. Тому він мав велике історичне значення для подальшого розвитку української революції. Але тоді, в січні 1918 р., цей документ не міг бути реалізований, тому що майже вся Україна була вже Радянською і нікому було виконувати цю постанову.

Німецький наступ, що розпочався наприкінці лютого 1918 р., знов повернув до влади Центральну Раду. Але нова дуже складна політична ситуація, яка виникла: Брестський мир, самостійна Україна, її повна залежність від окупантів, знов зумовили зміну політики і тактики меншовиків та есерів. Відомо, що меншовики з самого початку своєї діяльності завжди виступали «за єдину і неділимую» Росію, а есери виступали за федерацію в Росії. Тому російським соціалістам взагалі були зайві ідеї створення Української Народної Республіки і, тим більш, проголошення незалежності, проти якої вони і виступали.

Російські соціалістичні партії дуже негативно віднеслися і до окупації німцями України. Хоч вони і заявили про те, що залишаються у складі Центральної Ради, але були найбільш опозиційними до політики уряду партіями. Самою ж ворожою до українців, хронічно опозиційною партією були російські есери.

Таким чином, як бачимо, в найбільш критичні для України дні меншовики та есери коливалися від підтримки до опозиції, не маючи з самого початку революції чіткої позиції по найбільш важливим питанням, чим значно послаблювали владу Центральної Ради.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Ветров Р.І. Політичні партії України на початку ХХ ст. (1900-1925) Дніпродзержинськ, 1997.
2. Керенський А.Ф. Россия на историческом повороте // Вопросы истории. 1991. №1.
3. Знамя труда (Орган Киевской организации меньшевиков). 1917. 14 июля.
4. Социал-демократ (Орган Харьковского комитета меньшевиков). 1917. 15 июня.
5. Робітничая газета (Орган ЦК УСДРП). 1917. 4 липня.
6. Українська Центральна Рада: документи і матеріали у двох томах. Т2. К., 1997.
7. Нова Рада. 1917. 8 листопада.
8. Киевская мысль. 1918. 13 января.

К. В. АНІСІМОВ

ДО ПИТАННЯ ПРО ОДНОСТРОЇ ТА ЗНАКИ ВИРІЗНЕННЯ АРМІЇ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1920 РР. ЗБРОЙНІ СИЛИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Анісімов Костянтин Вікторович – асистент кафедри соціально-політичних наук Кременчуцького державного політехнічного університету

Армії усіх національних українських урядів періоду революції 1917-1920 рр. у своєму розвитку пройшли один і той самий шлях. Спочатку вони створювалися на добровільних засадах, потім посилювалися мобілізованими з числа військовозобов'язаних. Формування вітчизняних

збройних сил означеного періоду впроваджувалося без будь-якого плану, стихійно, в залежності від наявності боєздатного контингенту та озброєння. Але вже у 1918 році практично всі підрозділи української, у даному випадку – гетьманської, армії мали більш-менш чітку органі-

заційну структуру, були зведені в дивізії, корпуси та армійські групи, а керівництво ними здійснювали штаби (булави) різних рівнів.

Головною метою нашої статті є віддзеркалення знакової системи форми одягу військових формувань наддніпрянської України періоду національної революції 1917–1920 рр. на тлі короткого нариса історії створення, організації, обмундирування, озброєння та екіпіровки збройних сил Гетьманату Павла Скоропадського.

Починаючи аналіз однострійних традицій української армії означеного періоду, зокрема етапу Української Держави (квітень–грудень 1918 р.), необхідно зазначити деякі важливі моменти, що впливали на стан розвитку військової культури у вітчизняних силових структурах даної епохи.

По-перше, командний склад збройних сил усіх українських національних урядів зазначеного часу в цілому відрізнявся досить високим рівнем професійної підготовки та мав досвід участі у Першій світовій війні. Переважну частину генералітету складали не колишні генерали російської імператорської армії, а старшини, підвищені за бойові здобутки під час громадянської війни. Виключення складали лише головнокомандуючі фронтами або арміями та деякі набліжені чини з їхнього оточення; усі вони у різний час закінчили Академію Генерального Штабу російської армії й мали достатній досвід керівництва військами.

У командному складі національних армій України 1917–1920 рр., у тому числі збройних сил гетьмана П.П. Скоропадського, переважали місцеві кадри, але було багато і росіян-офіцерів. У закладах військового керівництва, штабах (булавах) та польових військових частинах та з'єднаннях служили також колишні офіцери австро-угорської армії.

По-друге, сильними сторонами національних армій України даного періоду, і особливо це стосується збройних сил Гетьманату, були відмінна підготовленість тактичної ланки командного складу, вміле використання кінних і піхотних частин та з'єднань, висока маневреність артилерії (у тому числі панцерної залізничної), поєднання спільних бойових дій різних родів зброї та видів збройних сил. Успіх у створенні всіх українських національних збройних сил (Центральної Ради, Української Держави, УНР часів Директорії) в значній мірі базувався на несприйнятті більшовизму як політичної та ідеологічної сили, що несе у собі руйнування соціальних та державних структур країни та етносу.

По-третє, до слабких сторін національних українських армій зразку 1917–1920 рр. можна віднести організаційну негнучкість та складність в управлінні. Частини формувалися по країні у непогодженому часовому режимі, здебільшого

без визначеного плану, хаотично; це ускладнювало їх комплектування, озброєння та постачання.

По-четверте, бойова підготовка частин та з'єднань зі складу волонтерів (добровольців) та мобілізованих була неоднорідною. Тил відрізнявся невисокою мобілізаційною готовністю та відсутністю навчених оперативних резервів. Інтендантська та медична служби функціонували в цілому незадовільно: це негативно віддзеркалювалося на моральному дусі солдатів-фронтовиків.

По-п'яте, у військах українських національних урядів періоду національної революції та громадянської війни 1917–1920 рр. широкого розповсюдження набув місцевий сепаратизм, корупція та інтриганство, які залишилися збройним силам України у спадок від російської імператорської армії, а також були слідством організаційної слабкості центрального управління. Невиконання наказів у оперативній ланці керівництва стало звичайним та розповсюдженим явищем. Мародерство, яке набуло масового характеру, сприяло виникненню негативного ставлення мирного населення до армії.

По-шосте, ідеологічна робота у національних українських частинах була практично відсутня. Це давало можливість ворожій, насамперед, більшовицькій агентурі вільно впроваджувати агітацію у частинах та з'єднаннях, особливо у період невдач на фронті.

Таким чином, збройні сили національних українських урядів зразку 1917–1920 рр. (у тому числі гетьманські) були не багаточисельні, не відрізнялися високим ступенем боєздатності (окрім створених намаганнями німецького та австро-угорського головнокомандування підрозділами легіонерського характеру) та без серйозної підтримки іноземних армій не являли собою серйозної небезпеки для Червоної армії та Білої гвардії.

Об'єктивна слабкість вітчизняних збройних формувань даного періоду пояснюється, в значній мірі, тим, що армії України, особливо це стосується гетьманських військ Павла Скоропадського, завдяки периферійного географічного розташування та економічних негараздів були змушені базувати власну постачальницьку діяльність на іноземному імпорті озброєння та спорядження. Останній, до речі, часто не відрізнявся ані якістю, ані точністю за термінами постачання.

Національні війська, у тому числі урядові підрозділи Гетьманату, України 1917–1920 рр. використовували як російське, так і іноземне озброєння та бойову техніку періоду Першої світової війни. Піхота, кіннота та артилерія були озброєні російськими, а також німецькими, австрійськими, японськими, американськими, англійськими, французькими револьверами, пістолетами, гвинтівками, карабінами, кулемет-

тами та гранатами. Панцерні автомобілі та аероплани були як російського, так і іноземного виробництва. Панцерні потяги, природно, будували на власній території, і озброєння вони мали неоднотипне.

Таким чином, в озброєнні та бойовій техніці українських армій часів національної революції 1917–1920 рр., як і в їхній організаційній структурі, одноманітності не було.

У національних арміях України 1917–1920 рр., особливо у перші часи їхнього існування, не було уніфікації ані у одностріях, ані у знаковій системі розрізнення та спорядженні. Спочатку використовували або місцевий цивільний одяг, або умундировання старої російської імператорської армії. Приналежність до тих чи інших формувань позначалася стрічками на кокардах (іноді лише стрічками) або нарукавними пов'язками національних синьо-жовтих кольорів. Пізніше національні українські підрозділи почали використовувати здебільше німецьку та австро-угорську форму одягу та частково британські однострії з власними національними кокардами та емблемами.

У 1918 р. у армії першої УНР, а згодом у збройних силах Української Держави гетьмана Павла Скоропадського були впроваджені власні однострії та системи знакового розрізнення рангів, знакові символи яких розташувалися як на комірних петлицях та рукавах (Українська Народна Армія УНР), так і на погонах (гетьманські збройні сухопутні сили). Що ж стосується спорядження, то воно було різноманітних зразків з країн учасниць Першої світової, у випадку армії П.П.Скоропадського – німецького та австрійського виробництва.

Обраний 29 квітня 1918 року Гетьманом Української Держави П.П.Скоропадський продовжив розпочату ще Центральною Радою організацію регулярної армії.

24 липня був оприлюднений закон про загальний військовий обов'язок [1, ф.6, оп.2, д.26]. Відповідно до закону, армія мирного часу повинна була складатися з 175 генералів (генеральних старшин), 14,9 тис. офіцерів (старшин) та 249,1 тис. підстаршин та рядових [1, ф.446, оп.2, д.317]. До її складу планувалося включити 8 армійських корпусів, Сердюцьку (Гвардійську) дивізію, 8 корпусних кінних полків, окрему Таврійську піхотну бригаду, 4 кінні дивізії триполкового складу, 1 окрему кінну бригаду двополкового складу, 2 кінних курені (батальйони) триротного (трисотенного) складу [2, ф.2003, оп.2, д.317]. Окрім того, восени повинні були відкритися Військова академія, 4 військові бурси (тобто колишні кадетські корпуси), 2 військові школи офіцерів (старшин) для піхоти (колишні юнкерські школи прапорщиків – командирів взводів та напіврот (напівескадронів) та по одній для кінноти, артилерії та технічної служби [2, ф.2003, оп.2, д.348].

До кінця літа 1918 р. вдалося сформувати лише офіцерські (старшинські) та унтер-офіцерські (підстаршинські) кадри в корпусах, піхотних та кінних дивізіях, у командному складі яких було багато російських офіцерів старої армії [2, ф.2003, оп.2, д.350.]. За часів правління гетьмана П.П.Скоропадського були реорганізовані Окрема Запорозька піхотна штурмова та «Сіра» 1-а козацько-стрілецька дивізії, Окремий загін (корпус) Січових стрільців та знову сформована Сердюцька (Гвардійська) дивізія (близько 5 тис. багнетів та шабель) [2, ф.3595, оп.1, д.252]. У листопаді 1918 р. чисельність гетьманської армії досягла – разом зі знову сформованими кадрами – близько 60 тис. бійців [2, ф.2067, оп.1, д.580].

Гетьман підтримував Білі армії Півдня Росії, допомагаючи вербувати до їхніх лав офіцерів колишніх збройних сил імператорського уряду, постачаючи артилерійські гармати, набой, медикаменти та таке інше. У жовтні 1918 р. П.П.Скоропадський наказав розпочати формування Особливого корпусу (8 піхотних полків) з росіян – офіцерів та юнкерів, що народилися в Україні [2, оп.1, д.486]. Підрозділ повинен був увійти до складу армії. На початку листопада у великих містах також почали створюватися добровольчі офіцерські дружини [2, ф.2100, оп.2, д.46]. Окрім того, існували ще 139 піших та 86 кінних місцевих охоронних комендантських сотень, що входили до складу кадрових сил української армії та виконували функції карально-жандармських загонів [2, ф.3595, оп.1, д.253].

29 квітня 1918 р. синьо-жовтий гетьманський прапор (замість жовто-синього прапору УНР, був піднятий на кораблях Чорноморського флоту, що базувалися в Севастополі та входили до складу трьох бригад лінкорів, бригади крейсерів, бригади авіаматок-гідрокрейсерів, дивізії ескадрених міноносців [3, ф.4, оп.7, д.39]. Деякі із них пішли пізніше до Новоросійську, частина ж залишилася в Криму. За гетьмана П.П.Скоропадського також були сформовані морська піхота – Корпус морської оборони узбережжя Чорного моря (3 трибатальйонні полки морської піхоти неповного складу) та військово-морська авіація Чорноморського флоту (20 гідропланів типів «вуазен», «моран», «нюпор» французького виробництва) [3, ф.244, оп.1, д.2].

Штаб (Булава) Гетьмана та Власний Гетьмана Конвой були створені одночасно, у травні 1918 р. [3, ф.244, оп.1, д.7].

Практично одразу після приходу до влади П.Скоропадський розпочав процес впровадження до лав збройних сил Української Держави уніформи нового зразку.

Більшість офіцерів (старшин) та генералів (генеральних старшин) новоутворених формувань носили загальноармійській однострій гетьманських збройних сил. Рядові козаки продов-

жували доношувати старий стройовий одяг російської армії з гетьманськими кокардами, знаками відмінності та кольоровою гамою погонів, випусток та кантів. 6 червня була впроваджена кругла випукла кокарда – «зубчатка» у вигляді жовтого кола з проміннями та накладеної неї синьою серцевиною, на якій вигаптовувався герб України – золотий тризуб [3, ф.244, оп.1, д.39]. Дещо пізніше в армії з'явилися офіцерські (старшинські) захисні погони – «плечики» нового зразку – клинчастої форми, з закругленою верхньою кінцівкою та випусткою за кольорами родів військ або видів зброї. Ці погони мали один чи два просвіти та ромбовидні («героргіївські») зірочки німецького зразку для позначення чинів. Парадні клинчасті погони були дуже схожими на німецькі – на них був золотий або срібний галу́н (в залежності від роду або виду військ та зброї) з вшитю до нього блакитною ниткою, вони не мали просвітів, а мали металеві зірочки галу́ну. Подібні погони носили чини Військового Міністерства, штабів (булав), гвардії (сердюцьких сотень) та Конвою Гетьмана [3, ф.244, оп.1, д.2]. Прикладним кольором та металевим прибором являлися: у Штаба (Булави) Гетьмана – краповий з золотим, у піхоти – малиновий з золотим, у кінноті – жовтий з золотим (1-а та 3-я дивізії та окрема бригада) або зі срібними (2-а та 4-а дивізії), в артилерії – червоний з золотим [3, ф.244, оп.1, д.7].

21 серпня була впроваджена загальноармійська форма одягу, переважно, за зразком уніформ старої армії Росії [3, ф.244, оп.1, д.31]. Для рядових козаків встановлювалася захисна гімнастерка кольору «хакі» з нашитими нагрудними кишнями, «чохлами» – трикутниками на обшлагах та хлястиками позаду. По низу коміра та на клапанах кишень йшла випустка прикладного кольору. Погони – захисні, клинчастої форми, з випусткою за кольором по роду військ або виду зброї. У старшин – френч зі стоячо-відкладним коміром, п'ятьома гудзиками попереду, хлястиком позаду та чотирма кишнями з клапанами та складами. Комір, «чохли» та клапани мали випустку прикладного кольору. Картузи для козаків та старшин були британського зразку, з випусткою прикладного кольору на тулії, шкіряним або фетровим козирком. Шаровари для козаків переважно були сіро-синіми, а для командного складу – також сіро-синього кольору, але з кольоровими випустками за родами військ або видами зброї.

Штаб (Булава) Гетьмана та Власний Гетьмана Конвой мали особливу кокарду – «зубчатку». Вона була подібна загальновійськовій, але з накладеними на неї двома перехрещеними булавами. З липня їхній особовий склад носив жупани українського (польського) фасону захисного кольору «хакі» з нашитими зверху обшлагів «чохлами» – трикутниками та краповою випусткою. Шапка – «мазепинка» – з чорного хутра, з

виімкою попереду та білими тулією та султаном [3, ф.1265, оп.1, д.154].

Майже така ж форма однострію впроваджувалася для Сердюцької (Гвардійської) дивізії. Її чини мали синю випустку по верхньому краю коміра жупана й випустку прикладного кольору – по нижньому. Погони рядових козаків були краповими, помаранчевими та чорними, у старшин – загальноармійськими, але з підкладкою та просвітами прикладного кольору.

1-й полк Сердюцької (Гвардійської) дивізії прикладним кольором сукна мав крапову фарбу, а металевий прибор – жовтий, 2-й полк прикладне сукно носив також крапове, але металевий прибор тут був білий, 3-й полк прикладне сукно мав помаранчеве, при жовтому кольорові металевого прибору, 4-й полк сердюків носив також, як і 3-й, помаранчеве сукно, але з білим металевим прибором, як у 2-му полку [3, ф.1346, оп.3, д.55].

Окремий дводивізійний артилерійський полк Сердюцької дивізії, при однорідній з піхотинцями формі одягу, мав чорну фарбу прикладного кольору прикладного сукна та жовтий колір металевого прибору [3, ф.24696, оп.1, д.149]. Інженерна сотня (рота сердюків-саперів, при тому ж однострії, мала відзнаки у вигляді чорного прикладного сукна та білого металевого прибору [3, ф.33987, оп.2, д.40].

Характерною рисою уніформи сердюків-гвардійців були сіро-сині бриджі з випусткою прикладного кольору та лампасами за фарбою роду військ для старшин та генеральних старшин. Кашкет – з сіро-синьою тулією та околиць прикладного кольору. Шинель – як у старої російської армії, але з прямокутними, загостреними на одній кінцівці петлицями прикладного кольору з синьою опушкою. Але з усього цього затвердженого обмундирування сердюки отримали лише кольорові погони, петлиці – «барчики» та бриджі, частково – кашкети, які мали замість регламентованої кокарди – «зорі» – загальновійськову кокарду з тризубом.

Для Лубенського Сердюцького кінно-козацького полку, що входив до складу Сердюцької (Гвардійської) дивізії, з 21 серпня 1918 р. впроваджувалися парадні, парадно-вихідні та повсякденні (польові) однострії [3, ф.104, оп.4, д.2740]. Парадна форма включала синій однострій з такими ж само «чохлами» на обшлагах, розрізом позаду та 5 білими джгутами на грудях [3, ф.104, оп.4, д.2995]. Комір, обшлага, кишні, борт та нижній край однострію обшивався білим галуном завширшки 2 см [3, ф.33987, оп.1, д.229]. Погони – «плечики» у рядових козаків були з білого шнура з петлицею знизу, у старшин – зі срібного джгута. Штани-чакчири – крапові, без гусарських «угорських вузлів» попереду, з білою випусткою (або срібним галуном). Шапка виготовлялася з білого хутра, з таким-само султаном, попереду –

розріз та кокарда-«зоря», шлик – жовтий з білою (срібною) обшивкою. Каргуз – лубенського гусарського полку російської імператорської армії, тобто з синьою тулією, жовтим околицем та трьома білими випустками. Гусарський пояс-кушак – біло-жовтий [3, ф.40298, оп.1, д.31].

Діяльність уряду гетьмана П.П.Скоропадського в галузі впровадження уніформ до українських збройних сил припинилася у листопаді 1918 р., разом з поваленням маріонеткового режиму Української Держави. Але своєрідні традиції національного військового костюму доволі яскраво віддзеркалилися у форменому одязі військовослужбовців гетьманської армії, вказавши певний вплив на подальший розвиток українських однострійних традицій періоду національної революції 1917–1920 рр.

ДЖЕРЕЛА :

1. Державний архів Російської Федерації (ДАРФ).
2. Російський державний військово-історичний архів (РДВІА).
3. Російський державний воєнний архів (РДВА).

І. В. МАЛАЦАЙ

СТВОРЕННЯ ЛІБЕРАЛЬНО-ГЛАСИСТСЬКОЇ ТЕЧІЇ СЛОВАЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ

Малацай Грина Володимирівна – асистент кафедри слов'ян Київського Національного університету імені Тараса Шевченка

Інтенсивний розвиток капіталістичних відносин межі ХІХ–ХХ ст. покликав за собою зміни й у соціально-економічному та політичному житті європейського суспільства. Австро-Угорщина як багатонаціональна держава по особливому відчула на собі перехід до нової системи господарювання.

Однією з перших ознак капіталістичного розвитку Австро-Угорщини стало створення картелів. Відомо, що у 1900 р. у межах імперії існувало 57 австрійських та 26 австро-угорських картелів, які займались будівництвом та видобуванням корисних копалин [1, 35]. Проте, відсутня інформація про участь словацького капіталу в створенні картелів. Відомо лише, що наприкінці ХІХ ст. у Братиславі існувала картель «Апполо» з переробки пального, а в 1891 р. було створено картель угорських цукроварів, де не останнє місце посідали і словацькі промисловці [1, 35].

Покоління словацьких політиків, що зростало в нових умовах соціально-економічного та політичного розвитку, мали власне бачення змісту національно-політичного руху. Так, на їх думку необхідно було досягти, насамперед, певних національно-економічних позицій та домогтися їхнього зміцнення. В першу чергу, це були Ю. Вайда, Я. Когут, А. Петор, М. Дула, А. Ганош, П. Мудронь, брати Маковицькі, які не тільки займали провідні позиції у промисловому виробництві, а й брали участь у національному русі.

Словацька національна партія (СНП), яка була офіційним виразником словацької націо-

нальної політики, від 1881 р. знаходилась на позиціях відмови від участі у виборах до угорського парламенту. На кін. ХІХ ст. таке положення не задовольняло всіх представників національного руху. Про те, що необхідно повернутись до активних форм діяльності, неодноразово заявляли деякі представники партії (М. Штефанович, Г. Аугустіні) [Див.: 2, 101–105; 3, 49]. Але у відповідь на їх зауваження лунала лише критика. Так на початку 90-х рр. ХІХ ст. у словацькому національному русі внаслідок пасивності СНП, розпочався процес відокремлення прогресивної частини словацької молоді та оформлення його головних течій: мартинської (консервативної), гласистської (ліберальної) та людовоклерикальної (католицької).

Одна з цих течій отримала назву «ліберально-гласистської» (гласисти) від власного друкованого органу – журналу «Hlas» («Голос»), заснованого у 1898 р. До її складу належали дрібна буржуазія та інтелігенція (лікарі, нотаріуси і т. д.)

На процес оформлення ліберальної течії відчутно вплинуло середовище, де молоді словаки здобували знання. Відсутність національних вищих навчальних закладів змушувала словацьку молодь виїжджати для навчання до університетів Праги, Відню та Будапешту. Але ставали студентами лише незначна кількість словаків, що прагнули до навчання. Ось, що про це згадував один із гласистських лідерів В. Шробар: «...у 1882 р. мене запросили до Турчанського св.Мартина до редакції «Народних новин» (офіційний друкований орган СНП). Мені зап-

ропонували вчитися, і я зразу ж погодився. А з часом А.Петор (головний редактор «Народних новин») привіз нас сімох словацьких студентів навчатись до чеських шкіл» [4, 118]. Згодом, будучи студентом Празького університету, В. Шробар підкреслював, що «...потрапивши до Чехії, я наче відкрив перед собою нові шляхи у світ, став усвідомлювати, що я словак» [4, 140].

1882 р., коли у Празькому університеті відкрилося чеське відділення, було засноване товариство «Detvan» («Детван»), яке об'єднувало словацьких студентів [5, 44]. Щосуботи молодь збиралася в одній із празьких кав'ярень, де обов'язково мав бути присутнім комісар – наглядчак. На кожній з таких зустрічей хтось із членів товариства готував доповідь, яка, як правило, була присвячена аналізу творів словацьких письменників та поетів, потім відбувалося обговорення та робилися інші повідомлення. В цілому ж, широко розповсюдити діяльність «Детвану» не вдалося, а його чисельність не перевищувала дванадцяти осіб [5, 50].

Крім розгляду питань словацького літературного процесу, молодь також цікавилася розвитком суспільно-природничих наук, досягненнями в галузі техніки, іншими проблемами. Так, на початку 90-х р. XIX ст. особливу увагу словацьких студентів привертала теми, пов'язані із творчістю великого російського письменника та мислителя Л. Толстого. Найзапекліші дискусії точилися навколо обговорення змісту його повісті «Крейцерова соната». Толстовець Д. Маковицький не тільки відстоював погляди автора, а й прагнув утілити в житті концепцію «всезагальної людської любові» [6, 132].

Під впливом тогочасних передових філософських ідей, велику увагу члени товариства приділяли питанню визначення, наповненості та змісту концепції «реалістичного розвитку» («реалій буття людства»). Перше, що вони поклали в її основу, – це існування суспільства лише за умов всезагальної рівності та добробуту. Цього можна було досягти лише шляхом власного самовдосконалення [7, 68]. Саме з цих позицій молоді словаки були готові розглядати майбутнє свого народу. Усі ці та інші патріотичні концепції суспільного розвитку, носіями яких була словацька молодь, здебільшого формувалися під впливом політичної й національної діяльності лідера чеських реалістів Т. Масарика, а також чеського суспільства в цілому. З часом вони були покладені в основу програми дій гласистської течії словацького національного руху.

Від середини 90-х р. XIX ст. відбуваються певні зміни у напрямку роботи товариства. Відтепер його члени починають зосереджуватися більш конкретно на проблемах організації освіти словацького народу, вихованню національної свідомості, все це отримало назву «пробудженням Словащини» [5, 47].

Однак, хоча члени товариства «Детван» і розглядали питання, які у майбутньому стали співзвучними з основним напрямком діяльності гласистів, воно так і не стало осередком зародження та подальшого розвитку самого руху. Ця думка підтверджується В. Шробаром, який зазначав у своїх спогадах, що «...хоча серед членів «Детвану» і були гласисти, однак сам гласизм не вийшов із «Детвану», а утворився за його межами» [5, 48].

При формуванні гласистської течії слід визнати особливу роль Т. Масарика, який був представником ліберальної течії чеської національної політики. Із 1882 р. він обіймав посаду професора філософії у Празькому університеті. Серед його слухачів були і словацькі студенти. Уся громадська – політична діяльність та наукові погляди Т. Масарика ґрунтувались на його особистих релігійних переконаннях. Філософська концепція Т. Масарика спиралась на категорії духовності, внутрішньої та зовнішньої досконалості особистості. Подальший розвиток суспільства (народу, нації) він убачав у можливості їх, гармонійного поєднання. Т. Масарик, як реаліст, стояв на позиціях, згідно з якими малочисельна нація, знаходячись у залежному стані, не може існувати за допомогою насильства та обману, а лише за умов присутності внутрішньої духовної сили [8, 107].

Послідовники реалізму називали Т. Масарика «сином пригніченого народу», який шляхом духовного збагачення цього ж народу намагається покращити його життя. Сам лідер реалістів відкидав силові методи досягнення свободи, стверджуючи, що революція повинна «відбутися лише в думках та серцях людей» [8, 107].

Під впливом поглядів Т. Масарика словацькі студенти поступово переймаються ідеями влаштування майбутнього суспільства. «Перший з чеських професорів, хто звернув увагу на студентів – членів товариства «Детван», був Т. Масарик, – згадував В. Шробар. – Він запросив Й. Бенцура, А. Надаші, Я. Сметану та мене до себе додому. Наша бесіда була присвячена становищу Словащини» [4, 409]. Під час зустрічі зі студентами професор звернув увагу на тяжкі умови життя народу, на політику мартинського центру (осередок СНП), на занепад словацького господарства, на національну політику угорського уряду та на те, що потрібно робити для людей, щоб покращити їх життя [4, 408].

Аналізуючи події того часу, є всі підстави вважати, що зустріч словацьких студентів – членів товариства «Детван» із Т. Масариком у 1889 р. стала початком зародження гласистського крила словацького національного руху. «До нашої розмови з Т. Масариком, – підтверджує В. Шробар, – жоден із нас навіть не думав, що словацька політика може бути іншою на відміну від тієї, що проводили лідери мартинського

центру. Навпаки, ми були переконані, що у нас, словаків, є видатні політики, і ніхто не уявляв собі, що можуть з'явитись якісь сумніви з цього приводу. Керівництво мартинського центру було для нас непохитним авторитетом» [4, 160].

На зустрічі Т.Масарика у 1890 р. з Я. Маковицьким, В. Шробаром, Я. Сметаном та Я. Шкарваном обговорювалось питання про необхідність видання словацького часопису у Празі, який повинен відрізнятись від «Народних новин», які були виразником позиції мартинського центру. Висловлювалось бажання, що це видання повинно було б приділяти більше уваги проблемам освіти словацького населення, сприяти організації сільськогосподарських товариств та відстоювати ідею єднання чеського та словацького народів [9, 189-190]. Однак поради Т. Масарика лише підводили словацьких студентів до розуміння необхідності видання журналу, але на той час вони не були готові до практичної реалізації даного задуму, крім цього, серед словацької молоді ще не виділився одноосібний лідер, спроможний очолити нову течію, лише згодом ним став В. Шробар.

На 1897 р. у словацькому національному житті мали місце ряд важливих подій (співробітництво у виборах до сейму 1896 р. представників СНП та Католицької народної партії; утворення людово-клерикальної течії у словацькому національному русі). Усі вони відбулися на тлі політичної бездіяльності СНП. Критичне ставлення молодих словацьких лібералів до зайнятої позиції мартинського центру спонукало їх до активних дій, як наслідок –було вирішено скликати з'їзд словацької молоді.

Організаторами з'їзду стали празькі студенти, які «запросили прийняти в ньому участь студентів вищих та середніх навчальних закладів, економічних академій, а також усіх бажаючих словаків» [4, 351]. У роботі з'їзду, який проходив по секціях (освітня, правова, медична, господарсько-фінансова) узяли участь понад сто осіб [4, 352]. Під час заключного засідання, його учасники, одноставно висловились за те, що необхідно внести зміни до програми національного руху та активізувати політичну діяльність СНП, яка займала позицію офіційного виразника словацької національної політики [4, 352]. Представники мартинського центру, котрі також були присутніми на з'їзді, досить критично віднеслись до пропозиції молодих словацьких лібералів. Так, М. Кутік (євангелістський священик із Ліптовської столиці) звинуватив Д. Маковицького та його однодумців (толстовців) у тому, що вони нехтують усіма ідеалами та досягненнями словацького національного руху [4, 352]. Своє незадоволення висловив і С. Гурбан-Ваянський (лідер СНП). Він був обурений, що молодь «не бажає продовжувати справу своїх батьків», і підтримує погляди Т. Масарика та Л. Толстого. В. Шробар, Д. Мако-

вицький та решта присутніх на з'їзді була звинувачена у зраді своєму народові [10].

З'їзд словацької молоді 1897 р. відіграв важливу роль у процесі створення ліберально-гласистського крила словацького національного руху. В першу чергу, події, які на ньому відбулися, стали підтвердженням, що мартинці не бажають поступатись своїми переконаннями, а молоді ліберали не підтримують їхню позицію. Свідченням про критичне ставлення майбутніх гласистів до представників СНП, став виступ П.Благо (з 1898 р. головний редактор часопису «Голос»), який зазначив: «...навколо нас зібралися найкращі представники словацької молоді. Хоч ми [гласисти] і представляємо меншість академічної молоді, однак ця меншість є, безумовно, активнішою, ніж та, що згуртувалась навколо «Народних новин» та католицьких консерваторів» [11, list 5].

Небажання представників мартинського центру прийняти хоча б частково умови запропоновані на з'їзді молоді у Мартині, змусили молодих лібералів самостійно, без підтримки СНП, шукати шлях для втілення ідеї видання власного часопису, який мав стати осередком їхньої течії.

Після з'їзду Т.Масарик знову мав зустріч із словацькими студентами, про яку В. Шробар згадував: «коли я озирюся на своє життя, то розумію, що 4 серпня 1897 р. був найважливішим днем у моєму житті» [4, 354]. Що мав на увазі автор цих слів? Зустрівшись із Т. Масариком у маєтку родини Маковицьких, словацькі студенти розповіли йому про те, яка атмосфера панувала у Мартині, про суперечки, що точилися навколо питання необхідності перегляду головних програмних позицій СНП. Вислухавши студентів, Т.Масарик порадив якомога швидше завершити процес створення власного часопису [4, 312].

Необхідність внесення змін до програмних пунктів словацького національного руху хвилювала не лише словацьких студентів у Празі, а й тих, хто навчався у Відні та Будапешті. Так, у віденському університеті, навчався один із найбільш авторитетних представників словацької молоді П. Благо, навколо якого об'єднувалися не лише студенти, але й підприємці словацького походження. Ім'я П. Благо було відомим по всій Західній Словаччині, а засноване ним товариство «Narod» («Народ») стало популярним місцем зібрання всіх віденських словаків [12, 82].

Між П.Благо та В.Шробаром установилися тісні зв'язки. Під час зустрічей між ними відбувалися дискусії та обмін думками щодо майбутнього національного руху словаків та створення нового часопису.

Серед словацького населення Будапешту, в першу чергу, серед молоді також були досить поширеними ідеї Т. Масарика В. Файнор (пред-

ставник гласистської течії), згадуючи про своє навчання в Будапештському університеті писав: «...коли восени 1893 р. я прийшов навчатися до університету, нас (словаків) було двадцять студентів юристів. ...Ми вступили до пештського товариства «Slovensky spolok» («Словацьке товариство»). Його членами були не лише студенти, а й будапештські словаки – старі й молоді робітники, ремісники, підприємці та вчені. Про Т. Масарика ми знали переважно зі статей у «Народних новинах» та «Narodnich listach» («Народних листах»). З усіх чеських книг найбільше нас захоплювали дві праці Т. Масарика – «Чеське питання» та «Наші сучасні кризи» [12, 82].

За порадою Т. Масарика, В. Шробар став розробляти програму для журналу словацької молоді. Спочатку було вирішено назвати його «Nova doba» («Новий час»), але вийшов він під назвою «Hlas» («Голос»). Його редактором став П. Благо.

Перший номер часопису «Голос» вийшов із друку у червні 1898 р. у м. Скаліці, і надалі виходив щомісяця продовж наступних шести років. Перші чотири роки, коли редактором був П. Бла-

го, журнал передплачувало до 800 читачів, із часом їх кількість зменшилась удвічі [11, list 6].

Отже, незважаючи на великі труднощі, що були пов'язані з протистоянням мартинського центру й угорської влади, а також скептичне ставлення з боку самих членів студентських товариств, гласистам удалося реалізувати свій задум – видання власного часопису. «Голос» став трибуною, де ліберально налаштована словацька молодь висловлювала власне бачення розвитку національного життя та його подальшого вдосконалення.

Таким чином, під впливом нових соціально-економічних умов розвитку словацького суспільства відбуваються зміни й у самому національно-політичному русі словаків. Пасивне ставлення керівництва СНП до політичного життя в Угорщині, стало однією з головних причин виникнення ліберально-гласистської течії, становлення якої відбулось під впливом передових ідей чеського суспільства й особисто Т. Масарика. Також, виникнення ліберально-гласистського крила стало однією із причин активізації словацького національного руху на початку ХХ ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Dejiny Slovenska. Bratislava, 1992. – Zv.3.
2. M.Podrimavsky. Slovenska narodna strana v druhej polovici XIX storocia. – Bratislava, 1983.
3. F.Bokes. Pociatky politickej aktivity slovenskej na konci XIX. storocia // Slovenska liga. – 1944. – R.21. – с3.
4. V.Srobar. Z mojho zivota. – Praha, 1946.
5. Detvan v Prahe 1882 – 1932. – Martin, 1932.
6. A.Mraz. L.N.Tolstoj u slovakov. – Bratislava, 1926.
7. Z ohladov L.N. Tolsteho na Slovensku // Slovenske studie. –1960. – IV.
8. Palo. T.G.Masaryk // Prudy. – 1910. – R.1. – с5.
9. J. Smetana. Medzi dvoma vekmi.Kniha pamati. – Bratislava.
10. Narodnie noviny. – 1897. – 5 august.
11. Slovensky narodny arhiv v Bratislave (SNA). Fond A.Stefanika. Sign.III.d 3, inv.c. 811, kart. c. 22.
12. Dr. V.Fajnor. Masaryk a Slovenske studentstvo v Pesti zaciatkom rokov devatdesiatych // Slovensko Masarykovi. – Praha, 1930.

ФІЛОСОФІЯ

В. І. ПРОНЯКІН

КУЛЬТУРА В СУЧАСНОМУ СВІТІ: ГОЛОВНІ РИСИ ТА ВІДМІННОСТІ

Пронякін Володимир Іванович – професор кафедри філософії Дніпропетровського національного університету, доктор філософських наук, член редколегії альманаху «Грані»

1. Культура і цивілізація в сучасному світі: специфіка взаємодії.

Сучасна культурологічна наука багато уваги приділяє аналізу характерних рис та особливостей, якими відзначаються соціокультурні процеси сьогодення. Серед головних висновків, які робляться внаслідок аналізу, є такий: в сучасному світі культура набуває особливостей, які не були притаманні їй в минулому. Зупинимося на деяких з них.

Насамперед дослідники вказують на суттєву відмінність теперішніх взаємовідносин між культурою та цивілізацією. Важливо, що характер цих відносин визначається перш за все цивілізаційною специфікою. Культурологи підкреслюють також, що до сучасного поняття цивілізації слід залучати технічну, а точніше – технологічну компоненту, розглядаючи наслідки впливу техніки на розвиток сучасного суспільства. У зв'язку з цим виникає питання про співвідношення категорій «цивілізація» і «технологічна культура».

Технологія – це перш за все матеріально-практична сторона реалізації взаємодії суспільства (людини) і природи, тоді як власне культура є духовно-практичною стороною вказаної взаємодії. На сучасному етапі в розвитку суспільства ці дві сторони взаємно проникають одна в одну і у реальному історичному процесі має місце інтегративний феномен, тобто саме технологічна культура.

Вже на початку ХХ ст. російський філософ М.О.Бердяєв писав, що людство зіставлене із парадоксом: без техніки неможлива культура, з нею пов'язане саме виникнення культури, але остаточна перемога техніки в культурі, вступ до технічної епохи тягне культуру до загибелі. Повернення до природи є великий мотив в історії культури, в ньому відчувається страх загибелі культури від влади техніки, загибелі цілісної людської природи [1, 149].

Цивілізація як соціальний устрій життя і культури забезпечує їм існування та поступовий рух. З цивілізації розпочинається історія суспільства.

У цьому смислі цивілізація постає як спосіб буття культури; хоча при цьому допускається, що виникнення цивілізації вимагало певного рівня культури, відтак культура мусить «рахуватися» із рівнем розвитку цивілізації.

Нагадаємо, що в широкому значенні слова культура, як і цивілізація, виражає зміст соціальності, визначає суспільність як таку, тобто уособлює все те, що походить від людської присутності у світі – на відміну від природного, позалюдського існування. Але цивілізаційні параметри буття характеризують суспільність не тільки з боку поступової тривалості, а насамперед – руху до прогресу.

Існують різні виміри розгортання прогресу. У одному з них прогрес реалізується як підвищення рівня виробництва і споживання (обміну речовин з природою), в іншому – як рух у бік розвитку сутнісних сил людини. У цьому вимірі розвиток, підкорений специфічним людським прагненням, постає самоціллю людської діяльності, адже він спрямований у напрямку здійснення родової мети людини*.

Відомі два типи ставлення людини до людини: як до засобу досягнення мети і як до самоцінності. Потреба людини є людською потребою тією мірою, якою інша людина в такій якості стала для неї потребою. Саме у цьому критерій розмежування цивілізації і культури. Цивілізація – не самоціль, а необхідний базис культурного плину; якщо цивілізація – зі свого боку – ігнорує «вимоги» культури, вона деградує.

Під впливом науково-технічного прогресу місце культури у сучасній цивілізації постійно змінюється. Створюється новий тип культури, який характеризується насамперед інтеграцією між технікою і т.зв. духовним життям суспіль-

* Родова мета людини утілена, зокрема, в ідеальних визначеннях ціннісного кшталту (Істині, Добрі, Краси) і виступає чинником творчих прагнень та спрямувань людської дії; засобами здійснення цих прагнень є наука, соціально-політична діяльність, мистецтво і т.п.

ства. З одного боку, виникає наукове управління культурою (цілеспрямована дія щодо індустрії культури, інтенсифікації творчої діяльності й оптимізації дії), з іншого – активізується роль науки як однієї з форм культури, спрямованої на формування такої моделі суспільства, що могла б подолати історичну обумовленість розвитку суспільства. Мова тут йде про те, що за допомогою науки людство сподівається вирішити завдання соціального прогнозування і завдяки цьому здобути дійсну (а не ілюзорну, як було раніше) владу над майбутнім.

Але окрім цілком виправданих сподівань згадана інтеграція містить у собі і протиріччя, на яке звертають увагу деякі проникливі уми. Так, виникає суперечливе взаємовідношення між художньою інтелігенцією та вченими. «Їх розділяє стіна непорозуміння, а іноді й ворожнечі... Створюється враження, що для об'єднання обох культур (тобто художньої та наукової – В.П.) взагалі немає ґрунту, а це означає, що пропадають багатющі можливості розумової і творчої діяльності» [8, 20, 30].

Сучасне суспільство успадковує деякі властивості минулого, які, натомість, набувають відтепер особливого забарвлення. Так, духовне виробництво у рамках загальної системи суспільного виробництва в цілому перетворюється на товарне виробництво, і ця обставина стає все більш впливовою, оскільки у теперішньому суспільстві духовна діяльність утягується у постіндустріальну соціальну систему*. В умовах цієї системи зберігаються деякі властивості відношення між культурою та цивілізацією, що притаманні суспільству, збудованому на засадах ринкового господарювання. За таких умов духовне виробництво набуває «речової форми товару», яка завдяки своїм властивостям задовольняє певні людські потреби. При цьому духовні цінності самі по собі або не мають жодної вартості, або набувають її лише тоді, коли втягуються у процес одержання вартості споживачкої.

Отже, є усі підстави духовне виробництво сучасного суспільства визначити як *індустрію культури*, коли, за висловом американського вченого Ф.Шиллера, робітники виробляють споживачку вартість, натомість останню привласнюють підприємці. Тут духовне виробництво опиняється соціальною формою одержання прибутку, капіталу [див. про це: 13]. Проте зараз не тільки «індустрія культури», але й діяльність «вільних художників», тобто незалежних митців інтенсивно втягується в економічну систему. Врешті-решт вони теж створюють додатковий

прибуток для тих, хто володіє засобами виробництва, засобами розповсюдження та споживання їхньої продукції (ці засоби зараз потребують значних капіталовкладень, і не випадково вони відносяться до індустріальної сфери: видавництва, кінокомпанії, виставочні зали, театри, спортивні споруди і т.п.).

Як відомо, той, хто має у своєму розпорядженні засоби матеріального виробництва, володіє й засобами виробництва духовного. З розвитком сучасних систем масової комунікації (втілених у інформаційних технологічних утвореннях) розширюються можливості безпосередньої і прихованої дії на світогляд і психологію людини в певному напрямі. Телебачення, радіо, масова преса використовуються як знаряддя політичної боротьби, формування громадської думки; в цілому ці мас-медійні засоби впливають на характер самосвідомості культури того чи іншого суспільства. Важливу роль тут також відіграють індустріальні форми мистецтва, серед яких провідне місце посідає кінематограф. Сучасні культурологи відверто вказують на визначальну роль Голівуду у формуванні світогляду американців у ХХ столітті, зокрема, на «визнахід» та впровадження у суспільну свідомість так званої «американської мрії». Як би не ставитися до ідеологічного змісту цієї мрії, слід визнати одну важливу світоглядну рису, яку «визнахав» Голівуд в американців – це життєдіяльний особистісний оптимізм, яким просічене світоставлення «нормального» громадянина Америки. (Цей оптимізм трагічним чином проявився у спалаху національного патріотизму американців після жакхливих подій 11 серпня 2001 р.).

Засоби масової комунікації є одночасно і середовищем, і процесом, спрямованим на певні типи виховання. Посилення комунікативної функції культури веде до трансформації її і водночас викликає тенденцію до міфологізації мислення. Культура перетворюється у науково вивіреним засіб маніпулювання свідомістю і поведінкою мас. Індустрія культури – це не тільки технічне і наукове оздоблення її, це передусім втягування її у виробничо-економічну структуру сучасного й суспільства. Духовне виробництво перетворюється в аналог матеріального виробництва, а сама культура – в бізнес. Інтереси масової комунікації і бізнесу збігаються, і це зрозуміло: обидва потребують споживача, обидва змушені орієнтуватися на ринок. Тому бізнес активно втручається у сферу культури, створюючи водночас маркетинг і масову культуру, а реклама формує відповідний тип масової свідомості [див. про це: 9].

У результаті однією з головних функцій масової культури стає спрощення (тривіалізація) суспільної свідомості, тобто виникає такий культурний контекст, у якому будь-яка цінність перетворюється на *стандарт*. Але стандартне

* Індустріальна цивілізація набула найвищого рівні у 50–70 роки ХХ ст. Із виникненням сучасних інформаційних технологій та засобу всесвітньої комунікації у вигляді системи Internet цивілізаційне суспільство вступило у постіндустріальну фазу розвитку.

улаштування артефактів людського буття, як відомо, суперечить самій сутності культури, адже продукти творчості мають унікальний, неповторний характер, у них втілюється індивідуально-особистісна творча думка. Отже, можна констатувати факт профанації ціннісного виміру культури в сучасних цивілізаційних умовах*.

2. Структурна динаміка культури і суспільні комунікативні процеси.

Науково-технічний прогрес підвів цивілізацію до порога нового різновиду культури – культури комп'ютерної техніки, яка, трансформуючи книжкову мову, створює новий тип мислення. Основна ознака цієї культури – діалог людини з дисплеєм. Зрозуміло, комп'ютер розпочинає свій родовід у витоків «звичайної» – семіотичної культури, культури знакових систем, проміжної між «світом речей» і «світом людей». Але відтепер людина орієнтується на синтез інтелектуальної образності і чуттєвого моделювання. Із феномену комп'ютеризації соціокультурного середовища дослідники виводять важливі висновки. Один з них полягає у тім, що із кінцем «епохи Гутенберга» людство переходить у нову фазу існування, а саме – у *комунікативно-інформаційну*. У попередніх станах суспільне буття розгорталося на основі матеріальних засобів комунікації, насамперед економічних, виробничих, тобто діяльно-практичних. Інформація, яка розповсюджувалася через друковане слово, була хоча й важливим, але не єдиним і не тотожним власне соціальному, комунікативним чинником. Сучасна епоха висуває у якості *соціально-буттєвих* т.зв. «віртуальні», інформаційні засоби спілкування. Інший висновок стосується характеру улаштування сучасного суспільства, зокрема, такій його (улаштування) властивості, як *мультикультуралізм*.

Мультикультурна будова сучасного суспільства означає, що цивілізаційний устрій соціального буття як цілого визначається багатоманітністю існуючих у сьогоденні культур. У попередні часи міг укладатися такий стан, що різні культури взаємно відносилися у порядку *співіснування*, тобто вони могли не впливати одна на іншу. Відтепер характер взаємовідносин між культурами визначається так, що *ціле* (планетарне людство) *виступає функцією багатоманітного*. Інакше кажучи, цілісність сучасного соціального простору містить в собі як необхідну компоненту внесок *кожної без винятку* існуючої зараз культури. Можна визначити ситуацію і так: не існує культур розвинених і відсталих, провідних і другорядних, а є культури *різні*. Саме ця різність і забезпечує остаточне визначення загально-

людської культури як сталого цілого. Загалом цей рух до сучасного улаштування соціуму дослідники тлумачать як *рух від універсуму до мультиверсуму* [див. про це, зокр.: 2; 3; 5].

Інформаційно-мультиверсумне побудування сучасної культури змінює також положення особистості у системі соціального космосу. Його топологія відтепер відповідає формулі «центр – усюди, периферія – ніде». Адже *комунікативно-смысловим* центром соціокультурного простору постає віднині (поступово, звичайно) кожний володар персонального комп'ютера.

Говорячи про теперішній стан взаємовідносин між культурою та цивілізацією, слід нагадати також про наявність у сучасному світі т.зв. глобальних проблем, позитивне вирішення яких залежить від світоглядної та моральної (остаточно – культурної) зрілості людства. Міркування над цими проблемами привело мислителів ХХ ст. до думки про «антропологічну кризу», тобто про кризу сутнісних засад людини як родової істоти. Звісно, ця криза стосується насамперед духовної сторони культури, її ціннісних визначень. Чи зможе людина здолати цю кризу «у собі» – від відповіді на це питання залежить врешті-решт і вирішення найскладніших глобальних проблем [про соціокультурний зміст глобальних проблем сучасності див., зокр.: 6; 7; 10; 11; 12].

Якщо тепер звернутися до характеристики власне культури, то стадію її сучасного перебування називають «*постмодерною*». Постмодерн – це не тільки фазова, але й змістовна риса культури. Головною прикметою постмодерну вважають семіотичний релятивізм: у сучасній культурі немає якоїсь більш-менш ясно вираженої сталої знакової структури; символи і смисли, що ними керується людська свідомість, не утворюють ніякої ієрархії – не існує поміж ними відношення підпорядкування, адже немає провідних, «головних» смислів, і, відповідно – смислів вторинних, «другорядних». Більш того, постмодерна культура взагалі втрачає цілісність, системність улаштування; вважають, що поруч із структурно-смысловю невизначеністю постає така її (культури) ознака, як структурно-смысловий *еклектицизм*. Цей останній слід розуміти таким чином, що в культурі постмодерну *змішані* різні, навіть несумісні (із «звичайного» погляду) смислові елементи і культурні форми. Так, священне існує «поряд» із профаним, світським, і навіть «усередині» останнього; ціннісні ознаки буття втрачають своє вихідне значення ідеальних норм: Істина, Благо і Краса стають предметом інтелектуальної «гри», або взагалі паплюжаться; зникають окреслення основних культурних форм – науки, релігії, мистецтва, моралі; як приклад можна навести розповсюдженість моди на окультне («езотеричне») «знання», що нібито підтримується наукою; на томість К.Г.Юнг показав, що сучасні езотеричні

* Профанація – лат. profanatio, від profano – паплюжити, ганьбити; у даному випадку мова йде про зниження, спрощення цінностей, невітластво у розумінні їх дійсного смислу та значення.

«науки», такі, скажімо, як «уфологія» («дослідження» проблеми НЛО), є утворенням міфологічної свідомості.

Можна сказати, що постмодерн втягує людину у безкінечну гру, пропонуючи іронічне, несерйозне ставлення до звичних, вкорінених у традиції цінностях та смислах. Цей ігровий, перфоменсний характер постмодерної культури давно вже визнається насамперед західними інтелектуалами; найзавзятіше його обстоюють ті, хто брав і бере безпосередню участь у «демонтажі» системи універсальних, або загально-визнаних (ціннісних) культурно-смислових визначень («знакових констант»). Сучасний світ, кажуть вони – це «суспільство вистави» («спектаклю»), галасовитий та невгамовний «дівейленд». Як вважають деякі «сценаристи» та «постановники» хеппенінгу*, зокрема один з апостолів перфоменсу, англійський кінорежисер Пітер Грінеуей, за «дівейлендизацію» дійсності відповідають технічний прогрес і «барочність» сучасної культури, яка, набувши характеру всеохоплюючого шоу, «грає тінями та ілюзією, сполучає різноманітні засоби вираження» [4, 112].

Пояснюючи свою думку, П.Грінеуей каже, що «барочність» кінця XX сторіччя постає немовби із двох точок зору: по-перше, це надмірність деталей, маса інформації, по-друге, ідея ілюзії і її наслідки, омана і супутня йому пропаганда – політична або рекламна [4, 112].

Не слід, однак, вважати, що це барвисте, миготливе та метушливе розмаїття постмодерну призводить до повного «демонтажу» культури як смислової системи. Адже у цієї фази культурної еволюції є й інша сторона. Сучасна культура засобами мистецтва, художньої літератури, філософії, мас-медіа, не випадково перехрещує різні жанри і методи духовної творчості, перекладає смисли з одних мов на інші, змінює комутацію образів і понять, зводячи у певну єдність символи різних епох і народів; у фокусі цього перехрещення утворюється нова цілісність, нова універсальна (планетарна) загальнолюдська «мова»; утворюються, інакше кажучи, передумови для здійснення воістину глобального, «всесвітнього» діалогу, взаєморозуміння поміж усіма людьми, незалежно від того, до яких етносів вони відносяться, яку віру сповідають, які традиції спадкують.

Ось що пише з цього приводу відомий культуролог М.Н.Епштейн. Процес універсалізації культури просувається за історичними масштабами доволі швидко і спрямовується історич-

ним рухом людства у напрямку певного рубежу (т.зв. «точки омега», тобто деякої завершальної, «кінцевої» точки). «Известно, что человек, находящийся в ситуации смертельной опасности, порой испытывает мгновенное озарение: перед его мысленным взором проносятся все картины предыдущей жизни, развернутые до мельчайших деталей и вместе с тем взаимопронизанные, слитые воедино. Нечто подобное происходит сейчас в масштабе всего человечества: на грани грозящего уничтожения вся история переживается заново, в уже укороченных, смертельно сжатых пределах, куда спрессовываются десятки эпох и культур, сотни идей и стилей, чтобы озариться последним, всепроясняющим смыслом. ...При этом сам Конец, столь мощно организующий сейчас на новом уровне наше самосознание, может и не наступить, предвосхищенный нашей внутренней работой, – как выдержанное испытание, а не заслуженное возмездие» [14, 386]. Зрошений у мультикультурному середовищі «новий універсалізм» стає «повітрям людства», «останнім ковтком земного життя та духовної свободи». Отже, підсумовує М.Н.Епштейн, якщо людство виживе, то завдяки власній волі та розуму, завдяки силі своєї культури, всупереч стихійним силам природи та непередбаченим наслідкам застосування техніки [14, 387]**.

3. Соціокультурна ситуація в сучасній Україні.

Стисло охарактеризуємо тепер соціокультурну ситуацію в сучасній Україні. Слід перш за все сказати, що ця ситуація визначається певною суперечливістю. Як органічну частину світової цивілізації, Україну не обминають проблеми, які турбують людство. Але проявляються ці проблеми іноді доволі специфічно. Внаслідок того, що кілька десятиліть Україна перебувала у складі Радянського Союзу, їй притаманні і деякі власні, так би мовити, «свійські» особливості культурного стану. Розглянемо деякі з них.

З числа провідних проблем сучасної культури в Україні майже найголовніше місце посідає питання про відродження етнопонаціональних традицій – моральних, релігійних, художньо-естетичних, фольклорних. Адже за часи Радянського Союзу багато було загублене з того, що утворже історичний досвід українського етносу. Отже, на відміну від західного постмодерного «деконструювання» традиційних культурних утворень, перед українською куль-

* Перфоменсний – від англ. слова «performance» – «виконання, вистава, спектакль». Хеппенінг – уявлення-подія, один із «жанрів» сучасного авангардного мистецтва; назва походить від англійського слова harpening – випадок, подія; у хеппенінгі немає сценарію, сюжету, фабули, його дія відбувається відповідно до власних бажань учасників.

** До антигуманітарних сил, що ним повинне чинити опір сучасне людство, слід віднести також агресивно-деструктивні соціальні сили, серед яких останнім часом набув найбільшого розмаху міжнародний тероризм. До речі, політологічна та соціологічна наука розглядає тероризм як діючий фактор глобальних проблем.

турою постає «реконструктивне» завдання. Без остаточного вирішення цього завдання неможливим буде просування України вперед, у напрямку приєднання її до світової цивілізованої спільноти.

Важливим напрямком культурної творчості є зараз наполеглива праця над відтворенням та подальшим розвитком української мови. Є два чинники, що ними скерована ця праця. Перший стосується загальнопланетарної проблеми, яка виникає внаслідок так званої «глобалізації» та стандартизації сучасної масової культури; конкретним проявом глобалізації є англомовний «культурний імперіалізм», тобто інтенсивне розповсюдження та використання в інтеркультурному смисловому обігу насамперед англійської мови (точніше – її північно-американської «версії»). Другий чинник має історичне походження і пов'язаний із примусовою русифікацією, яка впроваджувалася на теренах Радянського Союзу за часи його існування.

Дослідники вказують також на деякі цивілізаційні засади, що ними визначаються труднощі культурного руху в сучасній Україні. Вони, ці засади, також вкорінені в особливостях нещодавньої історії. Зокрема, соціологами та культурологами відзначається, що у ХХ столітті Україна пережила дві індустріалізації (техніко-технологічні, комунікативні, соціально-психологічні тощо). Обидві виявилися незакінченими. Перша розпочалася ще у ХІХ столітті і формувала Україну як колоніальний додаток Російської імперії, як її «військово-поліцейсько-сировинний форпост». Внаслідок цього склалася «викривлена», однобічно улаштована країна. Друга індустріалізація проводилася комуністичною владою і мала на меті утворення такої виробничої системи, яка насамперед могла б обслуговувати милітаризовану економіку. Ця друга індустріалізація, до речі, у відносному смислі була таки завершеною: інтереси ВПК (військово-промислового комплексу) індустріальна Україна могла задовольняти. Але у плані задоволення потреб людини така економіка аніяк не була ефективною, отже, і вирішення завдань індустріалізації насправді не можна вважати «закінченими». Таким чином, «у час, коли світ входить у постіндустріальне суспільство, в Україні на черзі стоїть модернізація, основою якої є індустріалізація та урбанізація*, відповідний світогляд і форма організації суспільства – національна держава та демократія» [3, 93-94].

* Урбанізація – франц. urbanisation, від лат. urbanus –міський; процес зростання ролі міст в соціально-економічному й культурному житті суспільства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бердяев Н.А. Человек и машина // Вопросы философии. 1989. № 2. С. 149.
2. Возняк Т. Зауваги на тему постмодерну як цивілізаційної кризи (До моделі циклічного розвитку європейської

Отже, коли звернутися до власне культурних, а саме – світоглядних аспектів сучасного життя в Україні, то слід відзначити, що цілі світоглядних перетворень, які стоять нині на порядку денному, не можна звести лише до цілей (хоча й важливих) відродження, до завдань «культурної реконструкції». Адже розбудова незалежної держави та утворення демократичного громадянського суспільства неможливі поза «утворенням» відповідних особистісних та соціальних якостей в людині і в громадській спільноті. Мова йде насамперед про розвинення демократичної правової та політичної культури, про усвідомлення провідних гуманітарних та суспільних цінностей, якими визначається загальнолюдська («планетарна», «універсальна») свідомість; до них відносяться нормативні та принципові орієнтири, що підпадають під кваліфікаційну категорію «права людини». Для України сьогоднішня, яка «тільки-но» (за історичними мірками) перетнула межу тоталітарної дійсності, зазначені завдання є воістину «новими», одвічно небаченими.

Настануть врешті-решт часи, коли перед Україною безпосередньо постануть проблеми, що їх вирішує постіндустріальне та постмодерне суспільство. Деякі з цих проблем вже зараз впливають на характер соціокультурних процесів. Так, ми вже згадували про необхідність опору убік «культурного імперіалізму». Неабияку загрозу утворює вплив постмодерних «ігрових» «технологій» опрацювання ціннісного матеріалу культури, коли в суспільстві виникає спокуса взагалі відмовитися від цінностей. Негативні наслідки мають некритичні запозичення деяких західних стандартів та нормативів. Ці запозичення робляться із «благими намірами», з метою скоріше наблизитися до «цивілізаційного» рівня, але доволі часто не звертається увага на те, що «сам» (дійсно культурний) Захід відноситься до ряду цих стандартів із критикою та відстороненням. Сюди можна віднести посередні, навіть «нижче середнього» стандарти «духовного» споживання, що їх нав'язує суспільству масове мистецтво, насамперед, індустрія кіно і телебачення («бойовики», триллери, «мильні опери» тощо); агресивний, всепроникливий наступ реклами; утворення «новітньої» міфології, за рахунок вкорінення у масовій свідомості окультної містики (астрології, забобного мислення, шаманізму, магії та іншого чаклунства). Можна з цього приводу навести й інші приклади.

Підсумовуючи сказане, слід ще раз наголосити, що завдання духовного відродження має вирішуватися одночасно із завданням модернізації українського суспільства та залучення його до світової цивілізованої спільноти.

- цивілізації) // Генеза. Філософські студії 2000. Спеціальний випуск журналу. С. 97-99.
3. Грабовський С. Без назви // Генеза. Філософські студії 2000. С. 88-96.
4. Гринеуэй П. Контракт рисовальщика // Киносценарии. М., 1995. № 3-4. С. 112.
5. Метельова Т. Від біполярності до мультиверсуму // Генеза. Філософські студії 2000. С.31-40.
6. Моисеев Н.Н. Универсальный эволюционизм (Позиция и следствия) // Вопросы философии. 1991. № 3.
7. Парк Р. Экология человека // Теория общества. Фундаментальные проблемы. М., 1999.
8. Сноу Ч.П. Две культуры. М., 1973. С. 20; 30.
9. Фромм Э. Иметь или быть. М., 1986.
10. Фукуяма Ф. Конец истории? // Вопросы философии. 1990. № 3.
11. Хангтингтон С. Столкновение цивилизаций? // Полис. 1994. №1.
12. Шевченко В. Електронний тоталітаризм і демократія // Філософсько-антропологічні читання '99. Антропологічні ідеали київської школи та реалії постмодерну (До 70-річчя Олександра Яценка). К., 2000.
13. Шиллер Ф. Манипуляторы сознания. М., 1980.
14. Эпштейн М.Н. Парадоксы новизны. М., 1988. С. 386.

О. М. КОРХ

ПРИНЦИП ІНДИВІДУАЛІЗМУ У ФІЛОСОФІЇ УКРАЇНСЬКОГО ЗАРУБІЖЖЯ

Корх Олександр Миколайович – начальник кафедри соціально-політичних дисциплін Академії митної служби України (Дніпропетровськ), доцент, кандидат філософських наук

З огляду на неможливість відкритого захисту ліберальних цінностей у підрадянській Україні, ідеал особистості, що вільно самовизначається, розвивали насамперед представники українського зарубіжжя. Так, відвертою симпатією до ліберальних цінностей проникнута творчість колишнього професора Київського університету, відомого фахівця з історії культури, філософії, теорії соціальних наук Є.Спекторського. Сутність лібералізму останній вбачає передусім у вимозі свободи особистості, звільненні її від примусових залежностей і, разом з тим, створенні можливості жити на власний розсуд. «Коли такі вимоги базуються на індивідуалістичному розумінні суспільного життя людей, оптимістичному розумінні людської природи і формальному розумінні свободи, тоді і маємо ми лібералізм» – зазначає Спекторський [2, 333].

Щодо індивідуалістичного розуміння суспільного життя, то воно, на думку Спекторського, полягає у положенні, за яким осередком цього життя є не сім'я, стан, економічний клас, нація, держава, церква чи інші об'єднання, а індивід, тобто окрема людина. Відповідно до цього питання щодо співвідношення суспільного і приватного вирішується на користь повної свободи приватного. «Все для індивіда, нічого без індивіда і нічого проти індивіда» [2, 333]. Спекторський не ідеалізує індивідуалізму і добре усвідомлює його дійсні недоліки. Але однозначно не поділяє суджень, за якими індивідуалізм виключає будь-які суспільні зв'язки і веде до нищівної боротьби усіх проти усіх. Вільш того, саме в індивідуалізмі вбачає основу самого міцного і ефективного зв'язку між членами суспільства – «взаємодію через свободу». Тому головне завдання суспільства вбачає в збере-

женні прав і свобод особистості. «Єдина межа, яку... лібералізм визначає для формальної свободи індивіда, полягає у тому, щоб нею не порушувалась формальна свобода інших індивідів» [2, 336]. Ми повинні підтримувати індивідуалістичні цінності навіть не будучи лібералами. Адаже відмова від них, застерігає автор, призводить до втрати людської здатності і до творчості, і до відповідальності, врешті-решт, веде до рабства [2, 343].

Послідовним прихильником цінностей лібералізму був і видний фахівець з історії права В.Леонтович. Ці цінності приваблювали його передусім своєю спрямованістю на подолання усього того, що загрожує особистій свободі, що обмежує індивідуальні права людини. «Лібералізм, – пише він, – це система індивідуалістична, яка надає людській особистості та її правам переваги над усім іншим... у якій окрема людина, особистість стоїть на першому місці, а цінність суспільних груп або установ вимірюється виключно тим, якою мірою вони захищають права та інтереси окремої людини і сприяють здійсненню цілей окремих суб'єктів» [1, 411]. Така зорієнтованість лібералізму зумовлена історично вивіченими переконаннями у тому, що основою суспільного порядку і добробуту є особиста ініціатива і підприємливість, енергія і відповідальність.

На відміну від анархізму лібералізм чітко усвідомлює необхідність створення такого правового державного устрою, який би розумно і, разом з тим, ефективно обмежував волю індивіда, пов'язував її з інтересами спільноти. Тобто ліберальний індивідуалізм не абсолютний, а відносний. Разом з тим головне завдання держави і будь-яких суспільних об'єднань полягає

у захисті особистих прав людини, сприянні реалізації її підприємливості та ініціативи. І саме тому історичний розвиток так чи інакше пов'язаний з поступовим зведенням до мінімуму регламентацій, що їх обмежують.

Основу сучасного вільного суспільства утворке громадянська сфера, заснована на принципах індивідуалізму. Будь-яке поширення адміністративного втручання у цю сферу створює, за переконанням Леонтовича, загрозу усій сучасній цивілізації. А «заміна індивідуалістичного правопорядку колективізмом... означає значно більше, аніж прийняття якихось нових юридичних принципів: це – кінець певної цивілізації, глибокий розрив усієї культурної традиції» [1, 426]. Тому головне завдання ліберальної демократії полягає у захисті цінностей індивідуалізму.

Чимало зусиль на обґрунтування ідеї особистого самовизначання поклав Д.Чижевський. Як і Юркевич, суттєвий недолік раціоналістичного погляду на речі Чижевський убачав у тому, що сенс для раціоналіста має лише те, що можна узагальнити і обґрунтувати розумом. Все, що такому узагальненню не підлягає, виявляється непідсильним для нього або невідповідним до його висновків і рекомендацій, проголошується безглуздом і протиприродним. У даному контексті всяка, підкреслює Чижевський, будь-то індивідуальна, будь-то національна, відмінність починає сприйматися як пуста і незрозуміла витрата сил і енергії, як «помилка» і «відхилення» від єдиного – загальнолюдського, тотожного «однаковому для всіх».

Проте життя без відмінностей і різноманітності не можливе. Тим більш це стосується суспільства, «яке можливе лише тому, що є різноманітність і різнобарвність типів і психологічних індивідуальностей окремих людей, адже ніяке суспільство не склалося б із цілком однакових, однотипних індивідуумів... І цінність їх якраз і полягає в їхній індивідуальності, окремості, адже якраз те, що у всіх них є індивідуальним і доповнює інші явища, освітлює абсолютні цінності з інших боків, ще не виявлених в інших їхніх здійсненнях в історії» [3, 7]. Цілком очевидно, що раціоналістична абсолютизація якоїсь однієї позиції, ідеалу, форми тощо як єдино правильної і цінної виявляється неспроможною, оскільки веде до заперечення значущості всіх інших позицій, ідеалів, своєрідного взагалі. Однак «кожна людина, – підкреслює Чижевський, – зі своєю індивідуальною своєрідністю є однаково цінним і важливим елементом морального світу» [3, 9]. І цей світ неодмінно збідніє, якщо втратить індивідуальні і типологічні відмінності людей, котрі різними шляхами і в різних формах прагнуть справедливості та добра.

Досить цікавим є і даний Чижевським аналіз українського національного характеру. Однією

з найзначніших його рис, за Чижевським, є **«індивідуалізм і прагнення до волі, у різному розумінні цього слова»** [3, 19], визнання за індивідуумом величезної етичної цінності і права на власний, індивідуальний шлях. Чижевський не є прихильником однобічних оцінок цієї риси. Він визнає, що за певних умов індивідуалізм може привести до самоізоляції, конфлікту особистості з оточенням і навіть руйнації тих чи інших життєвих форм у процесі зіткнення різних інтересів і поглядів. Водночас він дивиться на індивідуалізм у структурі українського характеру як на необхідне доповнення до іншої національної риси українців – їх «естетизму», точніше, «миролюбства», тобто прийняття всякого явища навколишнього світу як необхідного елементу його загальної гармонійності. Таке миролюбство є важливою умовою української толерантності та м'якості. Але те ж саме миролюбство, за логікою Чижевського, може досить легко перетворитися на «примиренство», на прийняття «всього на світі» як основу консерватизму і конформізму. Саме у цьому разі свою позитивну роль покликаний зіграти індивідуалізм, який має «схильність» не набувати жодних закінчених, застиглих форм і, разом з тим, здатність до безупинного прийняття нового, творчої активності.

Індивідуалізм як суттєву рису української національної вдачі виокремлює і такий відомий знавець і дослідник останньої як В.Янів. На його думку, спрямованість уваги на власну особу з одночасним сильним чуттєвим забарвленням ментальності з необхідністю веде до індивідуалізму як прагнення людини до особистого самовияву. Автор вважає, що це «прямування до самовияву в українця є таке сильне, що воно послаблює в значній мірі друге – протиставне і доповнюче – прямування до підпорядкування» [4, 156], що, у свою чергу, призводить до негативного ставлення до будь-якої влади, до браку послуху тощо.

Янів при цьому зазначає, по-перше, що до зазначених наслідків призводить не саме прагнення особи до самовияву, а занадто чисельні і довготривкі перешкоди на шляху до реалізації цієї настанови. По-друге, пристрасне бажання особистого самовияву українця не протиставляється аналогічному бажанню іншого, – воно радше у гармонії з ним. Це впливає передусім із інтровертивної вдачі українців, якій бракує експансивності, агресивності назовні. І, по-третє, саме таким чином, тобто як прагнення до незалежного особистого самовияву, визначений індивідуалізм є тим фактором, що найбільше пов'язує Україну з Європою і відділяє від Сходу.

Отже, представники українського зарубіжжя послідовно відстоювали цінності індивідуалізму, в якому вбачали важливу умову дійсно гуманного суспільного розвитку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Леонтович В. История либерализма в России // Опыт русского либерализма. Антология. - М., 1997.
2. Спекторский Е. Либерализм // Опыт русского либерализма. Антология. - М., 1997.
3. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. - К., 1992.
4. Янів В. Релігійність українця з етнопсихологічного погляду // Основа. - 1995. - №28(6).

В. С. ЛАРЦЕВ

КУЛЬТУРНА РЕФЛЕКСІЯ В АНТРОПОСОЦІОГЕНЕЗІ

Ларцев Володимир Сергійович – докторант Інституту філософії НАН України ім. Г.С.Сковороди

Для того, щоб краще уявити роль рефлексії в антропосоціогенезі звернемось до думок деяких популярних нині закордонних метрів ХХ століття. На думку Броніслава Малиновського «...Задоволення органічних, базових потреб індивіда і людського роду в цілому визначає мінімальний набір вимог, що накладає обмеження на всяку культуру. Повинні вирішуватися проблемами, що виникають із людської потреби харчуватися, розмножуватися, і дотримувати гігієни. Вони вирішуються шляхом створення нового, повторного, штучного середовища. Це середовище, що власне і є, не що інше, як культура, повинно постійно відтворюватися, підтримуватися і регулюватися» [1]. А тепер слово за Клодом Леві-Стросом: «Безперечно, товарне землеробство не тушується перед ученістю ботаніка. Але, зневажаючи другим і приймаючи в увагу тільки перше, стара гавайська аристократія таки повторює помилку у відношенні тубільної культури на шкоду власній вигоді, подібно тому, як це зробив Малиновський, коли підтверджував, що інтерес первісних людей до тотемічних рослин і тварин надихається лише покличами їхнього шлунку» [2]. Далі Умберто Еко відзначив, що «...Леві -Строс відразу ж нагадує, що тільки звертання до абстрактного робить можливим виявлення логіки самого різноманітного досвіду, відкриття «потаємних глибин психології», глибинного прошарку соціальної реальності, чогось «властивого без винятку всім людям» [3]. Отже, якщо абстрагуватися, як було сказано, від уявлень «культури шлунка» і, одночасно, від культурної критики «шлункових уявлень», віддавши належне ролі У.Еко в якості третейського судді, то волею-неволею прийдеться звернутися саме до поняття культурної рефлексії.

Феномен рефлексії має своїм джерелом активізацію свідомості і самосвідомості людини. «Рефлексія, – писав Тейяр де Шарден, – це придбана свідомістю здатність зосередитися на самому собі й опанувати самим собою як предметом, що володіє своєю специфічною усталеністю і своїм специфічним значенням, – здатн-

істю не просто пізнавати, а пізнавати самого себе; не просто знати, а знати, що знаєш. Шляхом цієї індивідуалізації самого себе усередині себе живий елемент, до того розпорошений і розділений у неясному колі сприйняття і дій, уперше перетворився в крапковий центр, у якому всі уявлення і досвід зв'язуються і скріплюються в єдине ціле, що усвідомить свою організацію...» [4].

Це досить образне і містке визначення інтроіндивідуальної рефлексії цілком може бути розширене до розуміння культурної рефлексії як засобу духовного самовдосконалення людини і засобу всього його існування в культурі взагалі. Виникнення однієї рефлексії, що виконала свою рододопоміжну функцію, підбило підсумок антропогенезу у вигляді Homo sapiens, а становлення і розвиток другого ознаменував собою початок дії соціогенетичного механізму перетворення людини в особистість. Як справедливо відзначає В.М.Розін, «...поняття рефлексії було покликано пояснити цілісність і розвиток людини як особистості. З одного боку, особистість постійно набуває нові знання, уявлення, поняття, здібності, з іншого боку – усі ці новоутворення міцно заковані в коло «я», належать універсуму особистості... Вирішення цього протиріччя відбувається в рамках рефлексивного мислення...» [5]. Таким чином процес походження людини завдяки рефлексії досить плавно, еволюційним шляхом перетікав у процес походження особистості.

Оскільки традиційно виділяються три типи рефлексії – елементарна (певний предмет розгляду), наукова (певна область знання) і філософська (уявлення про світоупорядкування і буття всього людства), то саме остання найбільшою мірою відповідає розумінню рефлексії культурної.

Щоб визначити розходження між філософською і культурною рефлексіями, варто лише повернутися від розмаїтості абстрактних визначень до споконвічного, буквального і самого простого змісту понять «філософія» і «культура».

Увага саме до культурної рефлексії, підвищена значимістю зміни тисячоліть, виступає реакцією на нову ситуацію, у якій виявилися сучасна особистість і культура, зокрема на вкрай суперечливі погляди щодо їхнього стану – від констатації кризи до апології перспектив безумовного розквіту, і фіксує актуалізацію уявлень про дію культурних механізмів формування особистості. З погляду рефлексії, культуру можна побачити, що і зробив В.С.Біблер, «як форму самодетермінації, самовизначення (і – можливості перевірення) діяльності, волі, свідомості, мислення, долі людини (індивіда – в обрії особистості). І – як форму зосередження в індивідуальній долі, у дійсному – усіх минулих і майбутніх часів. Таке зосередження робить індивіда відповідальним за початок і «кінець» людської історії» [6].

В процесі прискорення суспільного прогресу на чолі з його інформаційно-комунікативними складовими не тільки виникає нова конфігурація в розташуванні антропосоціогенетичних елементів чотирикутника «людина – культура – суспільство – природа», але змінюється і характер, кількість, тимчасові параметри їх взаємозв'язків один з одним. На відміну від більш «уповільнених» попередніх епох, зараз масова культурна рефлексія найбільш наочно проявила себе в якості самого потужного генератора людського розвитку в режимі безпеки.

Заради справедливості варто відзначити, що культура в тих або інших формах завжди припускала своє власне усвідомлення. Правда, до деякого часу воно здійснювалося головним чином завдяки хвилеподібній рефлексії достатньо обмеженого кола носіїв культури, що професійно займалися аналізом, і критичною переоцінкою отриманої соціокультурної спадщини.

Справа в тому, що розвиток культурної рефлексії, що виступає, з одного боку, високоточним механізмом формування особистості, а з іншого боку – генератором або прискорювачем антропосоціогенеза, призводить до зміни співвідношення між особистими і надособистими (колективними, груповими, спільними) формами свого здійснення.

Надособистісні форми культурної рефлексії, як правило, закріплені інституційно і тому порівняно замкнуті, самостійні (наприклад, історіографія культури). Вони зосереджені на відображенні й усвідомленні тих пріоритетних елементів культури, що у цілому складають її озагальнений, мозаїчний образ як історичної колекції людства, «другої природи» і, значить, як би десь у «ективовані, позбавлені конкретного авторства за допомогою фіксації у певних знакових системах».

Закономірний розвиток утворення науки, культури спонукав людину до вироблення більш складних форм культурної рефлексії, при яких образність мислення і його опора на ті чи інші

конкретні життєві ситуації (прецеденти) втрачають своє виключне право в поясненні світоутворення, поступаючись місцем логіці разом із властивим їй категоріальним апаратом. Застосування цього апарату неминує веде до формування світогляду, за допомогою якого визначається роль і місце людини, перспективи діяльності і її альтернативні варіанти. І чим масштабніше такі перспективи, чим багатші альтернативи, тим більш сильна потребується рефлексія для адекватного самовизначення людини.

Потужний імпульс до подібного роду рефлексії суспільство знайшло приблизно в епоху Відродження, тобто тоді, коли людина в ньому теоретично була визнана вищою соціокультурною цінністю. Культурні традиції, що укоренилися в той час, стали ґрунтом, на якому свідомість людини почала більш-менш масовим порядком генерувати в якості своїх невід'ємних складових самооцінку, самозвертання, самозаглибленість особистості, більш інтенсивно культивувати інтровертність у порівнянні з екстравертністю. Причому надалі гранична активізація культурної рефлексії, як правило, відбувалася на зміні епох, коли оцінювалися досягнення попередньої епохи разом із перспективами висхідної, і відповідали змінам в ієрархії культурних пріоритетів.

Атмосфера авторитаризму в громадському житті, коли в соціальних відношеннях безумовна перевага віддавалася не кращим зразкам культурної спадщини, призводила до культурного застою, що у свою чергу своїми специфічними засобами консервував і зберігав подібну атмосферу створенням усіляких меж, бар'єрів і обмежень. Створювалася система насильницької, антирефлексивної, штучної селекції соціокультурної спадщини і соціально-історичної пам'яті, що перешкоджає виробництву і відновленню культури.

Тому роль елемента критикоутворювального механізму культурної рефлексії і на рівні особистості, і на рівні суспільства полягає в тому, що він дозволяє гармонізувати ці рівні досягненням оптимальної в даний момент співвідносності між суспільними функціями особистості і, скажемо так, занепокоєністю суспільства особистісним розвитком. Досвід історії культури і її місце в історії всесвітній однозначно свідчать на користь конструктивного впливу критичної складової рефлексії на всі параметри соціального організму, тому що будь-яке насильство над нею позбавляло людей вибору, можливості пошуку альтернативних варіантів дії і, отже, перспективи людської життєдіяльності взагалі. А це має принципове значення, тому що культурна рефлексія достатньо часто асоціювалася винятково з реакцією на вже створені руками і розумом людини перехідні і непрехідні культурні цінності, а не на перспективу їх «життя». Така

начебто б є, і в той же час її поки що немає в реальності. Тобто вона існує лише в гіпотетичному вигляді й у супроводі множини «якщо», у виді суперечливої сукупності розібраних на свої складові передумов, умов і засобів реалізації (дорівнює, до речі, як і «антипередумов»).

Розвиненість і розгорнутість культурної рефлексії прямо пропорційні повноті виявлення схованих передумов і механізмів антропосоціогенеза, логіки і хронології прогресу, системних, цілісних характеристик культури, інакше кажучи, проникненню в глибинну сутність предмета. «Сила уявлення – сила «володіння ідеями», – відзначала у свій час Сьюзен Лангер, – це особливо цінна якість людини, а усвідомлення цієї здатності надає хвилюючого відчуття людської могутності. Ніщо не хвилює так сильно, як виникнення нового уявлення» [7]. Включення рефлексії в процес мислення обумовлено в остаточному підсумку внутрішніми потребами розуміння ролі і статусу того чи іншого культурного феномена в усе зростаючій інформаційній насиченості суспільства. Такого розуміння, що не тільки лежить у русла устояних культурних традицій, але і служить способом і засобом їхнього розвитку і відновлення шляхом естафети поколінь.

У процесі рефлексії виробляється знання нового, самоспіввідносного типу. Саме самоспіввідношення знання служить цементуючою основою, що надає складній системі самопізнання культури статус фактора, відповідального як за упорядкування, реорганізацію й аналіз інформації, так і сприятливого більш оптимального функціонуванню і саморегуляції всіх ланок культурного механізму формування особистості, що особливо яскраво виявляється в сфері фундаментальних культурних цінностей. В результаті рефлексії, по-перше, ці цінності локалізуються як особливий предмет духовно-практичного освоєння, що має загальнолюдське значення (наприклад, гуманізм або демократія), по-друге, виявляються особливості функціонування окремих компонентів даного предмета (правові основи, політичне поле, соціально-економічні умови і т.д.); по-третє, виявляється його своєрідна багатомірність – наявність у системі таких шарів, що співвідносно автономні і які по своєму значенню можуть бути суттєво різноманітні (соціальні страти, етноси, професійні корпорації).

Водночас, кажучи про рефлексивність, не можна не побачити і другу сторону медалі, тобто ту її протилежність, що виражається поняттям нерефлексивності. Глобальне розширення інформаційних обріїв особистості і суспільства до кінця XX століття відображає не тільки прагнення до самопізнання культури в душі формування системного, синергетичного образу культурної діяльності, але і спробу проникнути в неконцептуальне, «неусвідомлено особистіст-

не» і тому «допублічне» знання. Вивчення цього відносно нерефлексованого знання виявило його функції і природу як передумову усякого культурно-пізнавального процесу, пролило світло на механізми трансформації неявних припущень у явні, об'єктивовані шляхом їх передання гласності. З'явилася необхідність ввести в науковий оборот уявлення про діалектику рефлексивного і нерефлексивного в освоєнні культурної спадщини і конструкцій його розвитку і збагачення в майбутньому.

Взаємодія рефлексивних і нерефлексивних елементів освоєння культури має місце фактично в будь-якій процедурі самоаналізу і значить самоформуванні особистості. Справді, рефлексія припускає існування деякого культурно-значущого фону тлумачення. Фон згодом стає предметом уваги, але його усвідомлення, зрозуміло, припускає поява нових нерефлексуємих секторів значеннєвого фону, неявного або, можна сказати, інтуїтивного знання.

Таким чином, процес рефлексії супроводжується одержанням нового (явного) знання, так само як і нового неявного знання. Причому цей процес залежний від конкретних рівнів рефлексивності: і одержуване знання, і супутнє йому неявне, несвідоме і неопредмечене знання виявляються співвіднесеними з рівнем конкретно-історичного розвитку особистості. Трансформація нерефлексованого знання і досвіду в усвідомлені знання і досвід, що відчиняє шлях для поглибленого самоаналізу особистості, підготує ґрунт для вироблення нових, більш ефективних методів пізнання й освоєння культури з обов'язковим включенням основоположних етичних принципів.

Складність феномена культури і тривалість його історичного розвитку в основі направляючої антропосоціогенеза обумовлюють наявність декількох видів культурної рефлексії. Серед них, на наш погляд, можна виділити три основних – *інтрокультурну, інтеркультурну й загальнокультурну рефлексії*, що відповідають певним типам особистості як в історичному, так і в логічному контекстах. Це:

– особистість замкнутого життєво-культурного циклу, характерна для більш ранніх ступенів розвитку людської цивілізації. Вона формується в умовах, коли практично немає ні об'єктивних умов, ні потреби виходу не тільки за рамки своєї культури або навіть субкультури й звертання до цінностей інших культур, але і за гранично вузькі культурні рамки свого соціального, повсякденного мікросередовища (прошарку, класу, групи і т.д.). Це саме той випадок, коли, як писав Людвіг Вольтман на зорі XX століття, «сила ідей розбивається об органічну обмеженість природного дарування» [8]. До цього, на наш погляд, варто тільки додати: «збільшену відповідно бідним і обмеженим соціокультурним середовищем»;

– особистість – безпосередня предтеча сучасної – для якої освоєння своєї культури складає плацдарм для сприйняття зразків інших культур, які виступають для неї як більш-менш рівноправні стосовно власних. У визначенні першопричин можна погодитися з Мішелем Фуко, що назвав серед них «індивідуалістичну позицію, яка наділяє індивіда в його неповторності абсолютною цінністю і приписуючу йому певну міру незалежності від групи до якої він належить... і інтенсивність відношення до себе, внутрішніх зв'язків із самим собою, чи тих форм, у яких індивідум повинен сприймати себе як об'єкт пізнання...» [9]. Для такої особистості перехід з однієї культури в іншу хоча і вкрай малоймовірний, але усе ж починає існувати принаймні в гіпотетичному вигляді;

– особистість, критично освоювана й оцінююча специфічні елементи своєї культури і її історії насамперед крізь призму загальнолюдських цінностей, загального в культурі всього людства. Їй далекі які – небудь національні забобони або соціальні бар'єри, зато властиве розуміння цілісності і неподільності всесвітнього історико-культурного процесу. Умови формування подібної особистості добре визначив В.С.Степін: «Діалог культур у сучасній ситуації, – підкреслює він, – це вже не тільки їх взаєморозуміння, але й участь у розробці нової системи цінностей, покликаної стати основою безпечного і стійкого розвитку людства. Ці нові цінності не редукуються ні до західної, ні до східної традиції, а виступають їх особливим, виборчим синтезом». [10]

Звичайно, не можна не визнати за зазначеною рефлексивною типологією особистості відому умовність або, скажемо, цілком виключити можливість існування в якому-небудь сучасному суспільстві відразу трьох типів особистості одночасно. Але тут для нас конкретні характеристики важливі лише остільки, оскільки вони дозволяють зрозуміти головну тенденцію в розвитку культурного механізму формування особистості – від замкнутості до максимальної відкритості.

Виходячи з запропонованої типології, найпростішою формою самосвідомості особистості є *інтрокультурна рефлексія*, вона ж виступає і необхідною передумовою розвитку більш складних видів рефлексії. У кожного виду є свої специфічні цілі і завдання, що вибудовані за принципом взаємодоповнення і взаєморозвитку, кожний із вищих містить, припускає нижчий, несумісний з ним в якості необхідного елемента функціонування. Розуміється, теоритичне розгортання видового ряду культурної рефлексії являє собою деяке спрощення реальної картини. Це як би ідеальна модель процесу. У дійсності він аж ніяк не беззастережно підпорядковується такій жорсткій схемі, оскільки логіка становлення особистості в сполученні з

багатопошаркістю будь-якої культури диктує різноманітні комбінації рефлексивних процедур, проте при пріоритеті якої-небудь однієї з них на тому чи іншому етапі особистісного й історичного розвитку.

Інтрокультурну рефлексію можна уявити в якості нерозкладної одиниці, що спонукає особистість організувати, упорядкувати, зробити більш суворими свідомість і діяльність у рамках однієї культури або навіть субкультури. Предметні установки, що існують тут, достатньо незмінні в кількісному і якісному відношеннях. Тому інтрокультурна рефлексія частіш за все не призводить до істотної перебудови свідомості особистості, як втім і до радикального збагачення соціокультурного середовища, і детермінує відносну стабільність індивідуально-світоглядних основ.

Інтрокультурна рефлексія спрямовує людину до покриття дефіциту будь-яких елементів власної, особистісної культури до активних і постійних пошуків більш досконалого, привабливого, нарешті, прекрасного в мислено розширених часі та просторі.

Тим самим у дію вводиться більш потужна ланка культурного механізму формування особистості, яким є *інтеркультурна рефлексія*. Розвиток людини, суспільства і форм спілкування між людьми, що належать до різних культур, згодом виявив недостатність інтрокультурної рефлексії. Питання про статус своєї культури, про її переваги, загальної придатності, повноти і незалежності, поставлені самим рухом антропосоціогенеза, могли бути вирішені людиною тільки в порівнянні з зовнішнім для неї світом. Реакцією на цей виклик часу явилось оформлення якісно нового типу культурно-пізнавальної діяльності, націленої на компаративне вивчення основ власної культури, їхньої надійності і властивостей як явної або небезперечної цілісності.

Усвідомлені переваги і «раціональні зерна» своєї культури, сполучені з критичним самоаналізом і виникненням спеціальних механізмів самоконтролю особистості, лягли у фундамент комплексу її відчуттів і ідей, що володіють функціями інтеркультурного спілкування. Ці переваги поки ще признавалися як безумовні, але за їх культурними контр- чи протоагентами вже поступово закріплювався статус як більш-менш рівноправних або хоча б виправданих з погляду іншого соціокультурного середовища і для іншого соціально-історичного часу. Тому інтеркультурна рефлексія, на наш погляд, і виступає найбільш самостійним, стержневим різновидом культурного самопізнання особистості, оскільки не обмежується своїм «поверхом», а впливає за інтрокультурною рефлексією і передує загальнокультурній (тобто з'єднує розірвані між собою «поверхи»), неминуче включаючи в себе одночасно необхідні для себе елементи перший і другий, і виключає зайве.

Інтеркультурна рефлексія ускладнює пізнавальний об'єкт до нового, більш системного рівня, через що її критична функція одержує чітку конструктивну спрямованість. У результаті, з одного боку, відбувається переоцінка і перебудова вихідних засвоєних уявлень про культурні цінності і традиції, а з іншого боку – набувається стимул для удосконалювання особистістю свого безпосереднього буття у своїй культурі з застосуванням інокультурних стандартів. Залучення в сферу культури складних, самоорганізуючих і саморегулюючих систем духовно-практичного освоєння дійсності, підвладних синергетиці, сприяло появі нових узагальнюючих образів, що стосуються як зміни історичних епох у розвитку світової культури, так і конкретно-культурного стана того чи іншого сучасного соціума в якості тимчасового зрізу чи просторового сектора світової культури.

Якщо інтрокультурну і інтеркультурну рефлексію можна вважати цілком зміцнілими формами самопізнання і формування особистості чи, інакше кажучи, перебореними історичними стадіями антропосоціогенеза, то процес розвитку і поширення *загальнокультурної рефлексії*, що коротко визначається як здатність особистості критично осмислити будь-які цінності своєї культури з погляду загальнолюдських цінностей (а не навпаки!), знаходиться зараз, мабуть, на переломному етапі. Згідно логіці суспільного прогресу цей етап повинен завершитися цілком успішно, але для роздумів про його тимчасові і просторові перспективи поки що, на нашу думку, немає достатніх об'єктивних основ.

Проте, уже зараз очевидно, що роль загальнокультурної рефлексії стає унікальною тому, що її предметом є граничні історичні і логічні підстави культури. Ця унікальність конкретизується тим, що, по-перше, даний вид рефлексії задає максимально широкий контекст сприйняття і тлумаченню головних результатів розвитку людської цивілізації, по-друге, розкриває логіку розвитку людини і його перетворення в особистість, фіксує культурні норми, цінності і традиції непрехідного, загального характеру, по-третє, формує уявлення про шляхи і засоби вирішення тих глобальних проблем, що досягли критичного порога складності, що раніш здавалися безвихідними чи навіть не могли бути поставлені на нижчих рівнях культурного розвитку особистості і суспільства, тому що стосувалися визначення історичного змісту людського буття в його взаємодії з природою при незмінній «посередницькій» місії культури.

Дія такого культурного механізму формування особистості, як рефлексія, втілюється не тільки в переходах від одного її виду або рівня до іншого, охоплюючого все більшу предметну область, але й у діалектичному взаємозбагаченні самих видів рефлексії. Якщо інтрокультур-

ний вид рефлексивності фактично збігається з проекцією стійкої культури конкретно-реальної людини, то на інтеркультурному рівні відбувається своєрідне множення особистісної культури, розщеплення її на об'єктні і метаоб'єктні образи. А на рівні загальнокультурної рефлексії людська діяльність «запускає» механізм самозвертання й аналізу основ власної культури в контексті відмінному і більш широкому, ніж той, що заданий самою діяльністю, і тим самим відчужує себе до такого ступеня, коли шляхом самовідношення осмислюється ракурс «злиття», взаємопроникнення, єдності різних культур, межі їх збігу.

Вищі рівні культурної рефлексії, збільшуючи евристичний, узагальнюючий, пояснювальний і організуючий потенціал, у знятому вигляді включають попередні, успадковують ті чи інші їх функції. Це відчиняє нові перспективи поглиблення в предмет, його критичної перебудови і переосмислення, так само як і нового сприйняття предмета й одержання нового знання про нього. Будь-який вид рефлексивного руху виникає як відгук на труднощі, парадокси або протиріччя. Загальнокультурна ж рефлексія є формою подолання саме тих труднощів, парадоксів і протиріч, що мають ціннісно-значеннєву і логіко-гносеологічну природу.

Основні висновки з проведеного аналізу можна сформулювати таким чином:

по-перше, інтроіндивідуальна рефлексія як погляд людини на саму себе і на своє оточення з боку, що приносить результат його найпростішому самовиділенню з тієї або іншої соціальної спільності, виконала свою рододопомічну місію при появленні Homo sapiens у процесі антропосоціогенеза і при цьому послужила першопричиною становлення і розвитку культурної рефлексії як механізму перетворення людини в особистість, внаслідок чого історія походження людини була доповнена логікою походження особистості;

по-друге, культурна рефлексія, здійснювалася у своїх особистісних і надособистісних формах і маючи в якості протилежності неріфлексивні компоненти культури, формує особистість у тій же мірі, у якій особистість виявляє свою здатність до різних її видів – інтрокультурному, інтеркультурному й загальнокультурному, що дозволяє, суміщаючи історичний і логічний підходи, типологізувати особистість по ознакам відносної культурної замкнутості, сприятливості до інокультури і, нарешті, критичності стосовно своєї культури з позиції загальнолюдських культурних цінностей;

по-третє, інтрокультурна рефлексія виступає вихідною передумовою для становлення особистості і являється в якості спонукача до усвідомлення своєї культури і навіть, можливо спочатку, якійсь певній субкультурі; інтеркультурна рефлексія припускає принцип компара-

тивності в усвідомленні власної і інокультур і виступає найбільш самостійним видом, одночасно і найбільш активно поглинаючи «сусідні» і делегуючи свої елементи інтрокультурної і загальнокультурній рефлексіям; загальнокуль-

турна рефлексія, притаманна особистості дійсного (частково) і майбутнього, являє собою її здатність критично співпережити і осмислити свою культуру і її історію з погляду загальнолюдських цінностей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Малиновський Б. Научная теория культуры. – М., 1999. – 208 с. [с.44].
2. Леви-Стросс К. Первобытное мышление. – М., 1994. – 384 с. [с. II 5].
3. Эко У. Отсутствующая структура. Вступление в семиологию. – СПб., 1998. – 432 с. [с.295].
4. Тейяр де Шарден П. Феномен человека. – М., 1987. – 358 с. [с.136].
5. Розин В.М. Рефлексия в структуре сознания личности // Проблемы рефлексии. Современные комплексные исследования. – Новосибирск, 1987. – 238 с. [с.227].
6. Библер В.С. От наукоучения – к логике культуры. Два философских вступления в двадцать первое столетие. – М., 1990. – 413 с. [с.304].
7. Лангер С. Философия в новом ключе: Исследование символики розума, ритуала и искусства. – М., 2000. – 287 с. [с. 136].
8. Вольтман Л. Политическая антропология. М., 2000. – 448 с. [с.247].
9. Фуко М. История сексуальности – III: Турбота про себе. – К., 1998. – 288 с. [с.50].
10. Степин В.С. Наука, религия и современные проблемы диалога культур // Разум и экзистенция: Анализ научных и вненаучных форм мышления. – СПб., 1999. – 402 с. [с.32].

П. П. КРАМАР

СВОБОДА І ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЛЮДИНИ В ТВОРЧОСТІ

Крамар Павло Павлович – доцент кафедри гуманітарних і соціально-економічних дисциплін Дніпропетровської державної медичної академії, кандидат філософських наук

Творчість за її сутнісним визначенням є така істотна властивість людської діяльності, яка забезпечує її якісну новачієність, ціннісно-смієлову оригінальність, постійну удосконалюваність. За технологічними ознаками творча діяльність здатна продукувати принциєово нові (небували) і оригінальні речі. Вона зазвичай реалієується не самоплином, а спонуєується до її здійснення різноманітними людськими потреєбами, які усвідомлюються у вигляді вмотивованих інтересів і намірів до праці. Суттєва особливість людських потреб поляєає в тому, що вони здатні зростати – кількієсно і якієсно, і це є соціальний закон зростання потреб. Щоб їх успієшно задовольняти, потрібно творчо удосконалювати діяльність і продукувати відповідні їм якієсно нові вироби. Якщо, примієром, ті ж самі (подібні) потреби можна задовольняти і за допомогою повторюваної, стандартної діяльності, то зростаючі потреби можна задовольняти лише за допомогою творчо-новацієйної діяльності, і ніяк не інакше. Так що фактиєчно тут має місце суперечлива взаємозумовленість зростаючих потреб і творчої діяльності, яка, зрештєю, слугує руєшійною силою прогресивного соціально-го і культурного поступу людей.

В такому розумінні творчієсть не є якась суб'єктивна примха чи забаганка людини. В тому сенсі, що вона, мовляв, може творити лише тоді,

коли їй це заманеться, а може й не творити, якщо не захоче. Ні, на загальнородовому рівні творчієсть є життєва людська необхідність. Хоча, звичайно, в суб'єктивному відношенні творча діяльність може подобатись конкретній особі значно більше, анієж, скажіємо, нетворча (стандартна), і навіть сприймається як внутрієшня життєва потреба в її самоцієнності, як спосіб її вільної самореалієзації і самоствердження в суспільстві.

Щоб створювати якієсно нові та оригінальні вироби, потрібно користуватись свободою. Причому в значно більшій мієрі, анієж це потрібно при здійсненні стереотипної діяльності. Справа в тому, що остання сутнієсно повторюється знову і знову, згідно наперед заданого алгоритму, жорєтко і однозначно зумовлюється (детермієнується) відомою діяльнієстю, досягнутим дієєвим досвідом, формалієзованими зразками, правилами і рецептами, тобто здійснюється здебільшого в силу об'єктивної життєвої необхідності. Творча ж діяльність знаходиться в постійному євриєстичному поєшуєкові, потребує свободи у виєборі цієлей, ефективних засобів їх реалієзації, підхоєжого субстратного матерієалу для адекватного втієлення нових художніх образів, науєкових ідеєй чи інженерних проєєктів. Свобода потрієбна також для того, щоб суб'єкт творчості мієг із цієлої низки потенцієйних можливостей су-

щого буття здійснювати вибір найбільш доцільних і успішно освоювати їх в творчій праці. Отже, виходить так, що свобода є неодмінна умова ефективного втілення творчих намірів. Вона взагалі «пояснює можливість творчих актів і новизни в світі» [4, 21]. Творчість спонукується до її здійснення життєвою необхідністю задовольняти різноманітні зростаючі потреби, але здійснюється вона більш чи менш вільним чином.

Свобода є певний душевний стан людини і водночас її духовний простір, який надає можливість їй вільно самовизначатись, немов би підняти над поточною життєвою ситуацією, дистанціюватись (хоча б подумки) від неї з тим, щоб критично проаналізувати і оцінити її, зайняти певну позицію по відношенню до неї, зорієнтуватись і поставити її під свій контроль. Якраз в межах вільного духовного простору і зароджуються нові та оригінальні образи, ідеї, концепції, проекти, а також мрії і сподівання.

При повній же відсутності свободи творчість як новаційно-оригінальна діяльність взагалі була б неможлива, а коли її обмаль, то творчі можливості людини значно звужуються.

Творчі задуми ініціюються автором-суб'єктом із середини свого духовного світу (із свободи!) у вигляді вільної самодіяльності. І хоча окремі пропозиції, поштовхи, імпульси до творчості можуть поступати й зовні, але вирішальний вибір залишається все ж таки за конкретним суб'єктом творчих дій. В кінцевому підсумку він сам вирішує, як розпорядитись своєю свободою і на які цілі спрямувати свій творчий потенціал. Від нього залежить вибір ціннісних пріоритетів і цільове спрямування творчих інтенцій. Завдяки наявності свободи суб'єкт може сам покласти початок власній активності, ініціювати причинний ряд своїх дій і вчинків, встановлювати, за висловом І.Канта, «причинність через свободу» (Causalität durch die Freiheit), немов би самодетермінуючи процес творення. Це ж, власне, мав на увазі і Б.Спіноза, коли писав: «Вільною називається така річ, яка існує по одній лише необхідності своєї власної природи і визначається до діяння лише сама собою» [8, 362]. Мова йде про вільну самодіяльність суб'єкта, яка безпосередньо зумовлюється його власними цілями. Різним особистостям притаманна різна міра свободи (як і різна міра творчих здібностей), а значить і різний духовний простір – широкий чи вузький – для реалізації нових ідей і намірів. Це залежить передусім від рівня освіти, культури, виховання і самовиховання, особистих рис характеру і інших чинників.

На зміст і характер праці впливають також зовнішні обставини – як природні, так і суспільні. До суспільних відносяться економічні, соціально-політичні, культурно-духовні, сімейно-побутові і ін. Вони можуть як сприяти, так і заважати

успішному здійсненню творчості. Заважають, приміром, усілякі хвороби, економічна скрута, політичні утиски, консервативні традиції тощо. Ті зовнішні обставини, які сприяють реалізації творчих цілей, нерідко теж називають «свободами» – економічні свободи, політичні свободи і т. д. На наш погляд, називати їх «свободами» некоректно. Їх радше слід відносити до необхідності (а не до свободи), тобто розглядати як необхідні і важливі умови успішного здійснення творчості.

Хоч творча діяльність безпосередньо зумовлюється в значній мірі свободою і реалізується на базі вільного вибору, однак не завжди люди здійснюють цей вибір оптимальним чином. На жаль, нерідко вони не можуть (не вміють чи не бажають) вдало і вчасно розпорядитись свободою в конкретних життєвих ситуаціях. Свобода може спрямовуватись не лише на позитивні, добротворчі дії, а й на негативні, злісні. Реально має місце суперечливий, неоднозначний характер використання свободи в творчості і такий же суперечливий, амбівалентний прояв самої творчості. Творчо-новаційна діяльність може здійснюватись в конструктивно-будівничому напрямку, набувати позитивного ціннісного значення і отримувати при цьому схвальну оцінку; вона ж може здійснюватись і в деструктивно-руйнівному спрямуванні, набуваючи негативного значення та отримуючи негативну оцінку.

Ця амбівалентність зумовлена суперечливою природою (сутністю) самої людини як суспільної істоти і дається взнаки на загальноорядовому, конкретно-історичному, індивідуальному рівнях. Люди нерідко ставлять перед собою надто великі амбіційні цілі, які самі ж вони не в змозі реалізувати належним чином. Як зазначав Фр. Ніцше, у індивідів бувають надмірні, божі зазіхання, а от творчі здатності є «кусього лише людські, надто людські». Тому й виходить іноді так, що суб'єктивні наміри, здавалося б, є благочинні і добротворчі, а от результати творчих дій виявляються тим не менше злісними і шкідливими. Цю життєву ситуацію підмітив і широко зізнався в ній ще ап. Павло: «Во не роблю я доброго, що хочу, але зле, чого не хочу, це чиню» [Римл., 7:19]. Виходить так, що свобода може, на жаль, слугувати...творенню зла. Навіть (!) і тоді, коли людина суб'єктивно і не бажає того (не говорячи вже про свідомі і цілеспрямовані деструктивні дії). Причини цьому бувають різні, в тому числі: банальна необізнаність чи обмаль інформативного знання, легковажність в прийнятті рішень, некомпетентність, низька професійна культура, необачна безпечність, невиправданий ризик, зухвала пустотливості і ін.

Особливо хотілося б звернути увагу на існуючі розбіжності між людським свідомим цілепокладанням та природною доцільністю (рос.: -целесообразностью). Справа в тому, що при-

родні зміни, взаємодії, процеси відбуваються зазвичай доцільним чином. Це є, за висловом І. Канта, «доцільність без свідомих цілей». Хоч між ними є певні, хай і віддалені, аналогії, а тому можна із певною умовністю мислити й так, «немов би» (als ob) і в природі існують цілі, на кшталт людських. Людське цілепокладання можна вважати вищою, відомою нам, формою доцільності в світі. Чому? Тому, що воно є усвідомлюване, вільно здійснюване, вольове, прогностоване, предметно-перетворювальне, зрештою – творче. На цьому ґрунтуються його переваги перед природною доцільністю. Але, на жаль, людське цілепокладання далеко не завжди набуває доцільного спрямування, як по відношенню до природи, так і по відношенню до суспільних явищ. Більш того, людське цілепокладання може вступати в конфронтацію із природною і соціальною доцільністю і породжувати досить суперечливі колізії між ними.

Особливо це стосується предметно-перетворювальної, практичної діяльності, за допомогою якої людина безпосередньо контактує із навколишньою дійсністю, втручається вольовим чином в її зміст, структури, процеси, змінюючи їх згідно людських потреб, цілей, проектів і т.п. Не завжди такі зміни, на жаль, є доречні, вдалі, обґрунтовані. Вони набувають і небезпечного, руйнівного характеру. Ця небезпека зростає і сягає навіть глобальних масштабів, набуваючи незворотного спрямування (наприклад, в екологічній сфері).

Ось чому підвищується відповідальність суб'єктів діяльності за те, як розпорядитись свободою, на які цілі спрямувати творчі здатності, яким чином використати потенційні можливості суцього і ін. Але відповідальність – то є нелегка справа, вона вимагає певних індивідуальних властивостей – вольових, інтелектуальних, емоційних, таких рис характеру, як мужність, рішучість, сміливість, принциповість, наполегливість і ін., а також, можливо, ще й додаткових зусиль (навіть зверхзусиль). Якщо якісь із цих властивостей відсутні або ж їх обмаль, то тоді людина не в змозі витримати непосильної для неї важкої ноші відповідальності і – відмовляється від неї. Вона не витримує суперечливої напруги між свободою вибору і відповідальністю і тому відмовляється від відповідальності на користь свободи, вибираючи останню. Свобода для неї є бажана і вона оцінюється позитивно, а от відповідальність є небажана і оцінюється негативно. Свобода викликає у неї позитивні емоції, а відповідальність – негативні. Вона виступає за свою свободу проти особистої відповідальності і вважає, що така позиція є практично можлива, ціннісно виправдана і цілком нормальна. Більш того, щоб не бути відповідальною за свободу власного вибору, окрема людина ладна відмовитися навіть від... своєї свободи. Як показав перекон-

ливо у своїх працях відомий соціальний психолог Е. Фромм, головною причиною відмови деяких людей від свободи, «втеча» від неї, а заодно й від авторських творчих ініціатив, зазвичай слугує відмова від можливої відповідальності за акт вільного вибору. Такі люди надають перевагу несвободі, залежності і пристосуванню до зовнішніх обставин, конформізму, відчуженому існуванню і т.п. – аби тільки не нести особисту відповідальність за свободу творчих проявів.

Насправді ж свобода, як і творчість, є сутнісна соціокультурна властивість людини, а тому вона проявляється, в тій чи іншій мірі, і в житті кожної особистості. Вона є її невід'ємна іманентна властивість. І на цій думці слід зробити особливий наголос.

Річ у тім, що особисту свободу можна надто обмежити зовні якимось чином – фізично, економічно, політично і ін., але не можна її заперечити, заборонити, відібрати повною мірою і звести до «нуля». Тобто окрема людина не може бути позбавлена свободи повністю, у всіх її відношеннях. Межі особистої свободи можуть бути істотно звужені із якихось причин – через фізичні вади (хвороби), соціально-політичні обмеження, матеріально-економічну скруту, сімейно-побутові негаразди, мовні бар'єри тощо, але вони не можуть бути зведені нанівець. Хоча б тому, що індивід обов'язково володіє певною мірою внутрішньої духовної свободи, у царині своєї свідомості. Так, приміром, людині як живій істоті можна заборонити пересуватись у просторі, виробляти певні речі, висловлювати власну думку (письмово чи усно), але їй не можна заборонити бодай думати, мріяти, вірити і сподіватись, витворювати, хоча б лише в уяві, нові художні образи, наукові ідеї, технічні проекти і ін. Доки людина «живе живим життям» (М. Мерло-Понті), вона володіє хоч деяким мінімумом свободи, достатньої, однаке, для того, щоб мислити, міркувати, пережити, естетично відчувати, критично оцінювати ситуацію і орієнтуватись в ній, мати власні переконання, займати стійку, принципову позицію по відношенню до тих чи інших подій. Цим самим вона, окрім іншого, хоча б частково компенсує різні обмеженості свободи в інших сферах життєдіяльності. Навіть при мінімальній свободі вона здатна і в таких от досить скрутних обставинах певним чином творити і творчо відноситись до дійсності.

Кожна людина постійно опиняється в нестандартних життєвих ситуаціях, а точніше кажучи – в таких ситуаціях, де має місце переплетіння стандартного і нестандартного, відомого і невідомого, звичного і незвичного, необхідного і випадкового (чи ймовірного). А тому вона просто змушена час від часу здійснювати свій вибір, в тому числі і вибір альтернатив, знаходячись, як говорять філософи-екзистенціалісти, в гра-

прагматичної освіти. Активним пропагандистом такої позиції був, наприклад, Г.Спенсер, який взагалі вважав гуманітарну освіту другорядною «прикрасою». Так чи інакше, але впродовж XIX ст. відбувається розгалуження середньої освіти на класично-гуманітарну та т.з. «сучасну», тобто з природничим ухилом. Постійний ріст кількості реальних училищ приводив до поступового витіснення класичних гімназій.

Що стосується форм та методів шкільної освіти, то найбільш суттєвою ознакою класичної освітньої парадигми слід вважати розробку і масове впровадження класно-урочної системи, яка до цього часу є основною організаційною формою навчання в школі. Впровадження цієї системи стало реальною основою формування методики навчально-виховної роботи в її сучасному розумінні. Величезну роль для її становлення мали роботи Й.Песталоцці та розроблений ним метод елементарного навчання. Велику методологічну значущість мали дидактичні роботи Й.Гербарта, особливо розробка ним ідеї «природної послідовності» навчального процесу у вигляді кількох формальних етапів з різноманітними методами навчання, серед яких вже особливо виділили три універсальні методи: описовий, аналітичний та синтетичний. Широкого розповсюдження набули практичні розробки дидактичних правил А.Дістервега.

В цілому слід констатувати принципове розширення тематики дидактичних досліджень у зв'язку з інституціоналізацією шкільної освіти та формуванням педагогіки як самостійної науки. В рамках класичної освітньої парадигми уже цілком чітко виділяються теоретичні та операціонально-методичні рівні досліджень, формулюється проблематика методичних розробок на основі потреб шкільної практики, розробляються механізми взаємозв'язку практичної та теоретичної педагогіки. Дидактичний потенціал

класичної освітньої парадигми значною мірою може розглядатися як фундамент будь-якого освітнього процесу взагалі і складає ядро сучасної педагогіки, незважаючи на всі її новачі.

Соціальними матеріальними основами становлення класичної освітньої парадигми, безумовно, слід вважати буржуазні революції і формування ринкового індустріального капіталістичного суспільства. Утвердження правової рівності людей і передумов розвитку загальносоціальної демократії стимулювали зменшення соціальної диференціації в освіті; підвищену увагу до людської особистості, творчу енергію суспільства в цілому і суб'єктів освітнього процесу зокрема. Бурхливі революційні зміни сприяли соціальному новаторству в цих країнах.

Найбільш загальні риси класичної освітньої парадигми значною мірою характеризують і стан сучасної освіти. Це в першу чергу її світогляд та гуманоцентричні основи, ґрунтовна науково-педагогічна база, державний світський характер системи освіти на основі забезпечення її рівної (на правовому рівні) доступності для всіх верств населення; значна диверсифікація форм і методів навчання з особливою увагою до спеціалізації освіти; класно-урочна система організації навчально-виховного процесу. Разом з тим в наш час перейшла і значна кількість суперечностей класичної освітньої парадигми. Це: суперечність між орієнтацією на розвиток людини і вузькою спеціалізацією освіти; суперечність між декларованим правом і соціальними обмеженнями на отримання якісної освіти; суперечність між системно-соціальною функцією освіти та її роллю як форми підготовки спеціалістів та багато інших. Саме в напрямі їх вирішення і відбувається процес трансформації класичної освітньої парадигми впродовж XX століття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. – М., 1986.
2. Всемирный историко-педагогический процесс. Концепции, модели, историография. – М., 1996.
3. Дистервег А. Избранные педагогические сочинения. – М., 1956.
4. Калгрен Ф. Воспитание к свободе. – М., 1992.
5. Модзелевский Л.Н. Очерки истории воспитания и обучения с древнейших до наших времен. Ч. 7. – Спб., 2000.
6. Основные направления и тенденции развития педагогической науки в конце XIX – начале XX вв. – М., 1980.
7. Пискунов А.И. Очерки по истории прогрессивной немецкой педагогики VIII – начала XIX в. – М., 1960.
8. Ричмонд У. Учителя и машины. – М., 1968.
9. Саймон Б. Общество и образование. – М., 1989.
10. Ушинський К.Д. Вибрані твори: В 2-х т. – К., 1983.
11. Хрестоматия по истории зарубежной педагогики. – М., 1981.
12. Я.-А.Коменский, Д.Локк, Ж.-Ж.Руссо, И.-Г.Песталоцци. Педагогическое наследие / Сост. В.М.Кларин, А.Н.Джуринский / –М., 1987.

С. В. ШЕВЦОВ**ПРОБЛЕМА ОБРАЗОВАНИЯ В ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКОЙ ФИЛОСОФИИ
XVIII–XX ВЕКОВ**

Шевцов Сергей Викторович – старший преподаватель кафедры философии Днепропетровского национального университета, кандидат философских наук, заместитель главного редактора альманаха «Грани»

Нижеприводимый текст содержит некоторые результаты работы над прояснением образования как онтологической проблемы, как специфического бытия человека, отличного от теоретического, нравственного и эстетического обучения, и, в то же время, в снятом виде включающего их в себя. В этом контексте, интерес к осмыслению образованию в западноевропейской философии обусловлен рядом причин. Во-первых, концептуальными, поскольку, как показало исследование, история образования XVIII–XX веков, неотделимая от истории философии, содержит три смысловых блока со специфическими для них наборами проблем и вариантами их прояснения. Во-вторых, теоретическими, поскольку именно западная традиция за последние два-три столетия детально разрабатывает философское понимание образования, вскрывая присущий ему одновременно исторический и метафизический характер. В-третьих, социокультурными причинами, в основе которых бинарность антропологической и сциентистской установок, чья напряжённость и составляет метафизический нерв исследования.

Антропологическая и сциентистская установки, зародившись в Античности, изначально претендовали на становление целостного образа человека. Однако, если сциентистская установка пыталась разрешить эту задачу рациональными средствами, гипостазировав интеллектуальные способности человека и рациональные способы организации образования, то антропологическая установка, не отменяя важности рациональных аспектов (интеллект, наука, дисциплина), утверждала равное значение внерациональных (интуиция, миф, свобода), игнорирование которых приводит к потере целостности в человеке.

Специфика этих установок в эпоху Просвещения в том, что на смену средневековому абсолютизму личностно-объективного бытия приходит относительность конечной по своей сути человеческой природной личности, пытающейся взять на себя функции абсолюта. Это приводит к кардинальной смене мировоззренческих, социокультурных, онтологических установок. С одной стороны, освобождение человека в духовном и материальном планах: а) падение престижа католической церкви, возможность человека без посредников определять свои отношения с Богом (протестантизм) вплоть до отрицания Его вмешательства в судьбу чело-

века (деизм), и полнейшей нигилизации самой идеи Бога (материализм и атеизм); б) социальное освобождение, где человек уже не крепостной, пожизненно привязанный к определенному месту и хозяину, но свободно продающий свой труд работник. С другой стороны, смена трансцендентно-объективных установок бытия на трансцендентально-субъективные приводит к превалированию изолированных функций личности над целостностью человека. Превалирование познания дает интеллектуализм Просвещения; воли – острейшее внимание к социально-этическим проблемам; чувства – салонную культуру Франции XVIII века. Ценен становился не сам человек, но его отдельные проявления – труд, знания, рабочая сила и т.д. Проблема целостности человека становится одной из ключевых в творчестве просветителей, классиков идеализма, что привело к созданию культурогенных онтологий. **Сферой, ставшей квинтэссенцией этих онтологий стало образование.** Человечество можно изменить к лучшему за одно-два поколения, нужна только правильная система образования, поиск которой во многом составляет деятельность просветителей от Локка и Шейтсбери, до Гельвеция, Кондильяка и Руссо, включительно. Два фактора определяют социокультурную специфику образования в Новое время.

Во-первых, **тотальная зависимость системы образования от государства.** Отказ от религиозной – христианской – почвы в пользу светской культуры приводит к переходу образования из-под юрисдикции церкви, личностной по своей сути (исповедь, молитва, покаяние) к государству с ее формально-бюрократической структурой (доминирование формы над содержанием, общего над частным, коллективного над индивидуальным). В результате произошла бюрократизация педагогического аппарата управления, внедрена коллективная форма обучения, подвергся схоластизации педагогический материал, выхолощено время обучения.

Во-вторых, **преимущественно сциентистский характер образования,** вызванный бурным ростом наук, и особенно естествознания. Образование обретает свою социокультурную значимость благодаря антропологической установке Нового Времени, способствующей развитию наук. В то же время, интенсивное становление естествознания приводит к абсолютизации объективизма, и тем самым, отрицанию

смысла бытия человека, что позже, на рубеже XIX–XX веков вылилось в мировоззренческий и методологический кризис естественных и гуманитарных наук. Указанные факторы привели к необходимости философской рефлексии над образованием, что и произошло на рубеже XVIII–XIX веков. Характер этой рефлексии определялся полем напряженности между двумя мировоззренческими установками, несмотря на свою противоположность, восходящих к трансцендентально-субъективистским истокам всей новоевропейской культуры – классицизмом, отстаивавшим преимущественно научный характер образования и романтизмом, тяготевшим к антропологическому пониманию образования.

Если человеческая личность пытается охватить собой все бытие, то в силу своей конечности она с необходимостью переходит в постоянное становление, искание, что приводит к идее прогресса, эволюционности. Именно эта идея восхождения от прошлого к будущему лежит в основе сциентистских взглядов на образование у Канта, Фихте и Гегеля.

В противоположность этому, трансцендентально-субъективистская установка новоевропейского сознания в романтизме раскрывается с обратным знаком. Романтики строят реверсивную философию истории, основанную на негативной историко-культурной рефлексии, что отразилось в антропологическом видении образования Руссо, Гердером, Шиллером, В. Гумбольдтом.

Концептуально противостояние классического идеализма и романтизма раскрывает образование как проблему оправдания разума, и обоснования культурогенных онтологий. В сферу образования входят вопросы целостности человека, свободы, культуры, которые подаются в контексте кантовских вопросов: что я могу знать? что я должен делать? на что я могу надеяться? что есть человек? Теоретические достижения этого исторического периода: а) коренное отделение нового понимания «образования» от старого понятия «естественного образования», как формирования внешних проявлений: строения тела, пропорционального телосложения и т.д.; б) преодоление формального подхода к образованию в смысле формирования (англ. formation), где понятие формы отступило перед той тайной, которую таит в себе «образ» в своей многозначности; в) переосмысление идеи образования, идущее со времен Античности и Средневековья, раскрывая пролонгированность присутствия этих эпох в культурном пространстве Просвещения и современности; г) парадигмальный характер влияния классицизма и романтизма на всю последующую философско-педагогическую мысль, что нашло своеобразное преломление в споре научного и экзистенциально-герменевтического понимания образования.

Середина XIX столетия – кризис рациональной философии, что привело к господству иррационализма (от волюнтаризма Шопенгауэра и философии бессознательного Э. фон Гартмана, до философии жизни Ф. Ницше и В. Дильтея), позитивизма, точных наук, экспериментальной психологии. Философская мысль стремится к анализу самой действительности, исходя из нее самой. Господство этой максимы обусловлено крушением идеалистических систем. В этом аспекте, думаю, следует рассматривать потерю интереса к педагогике Ф. Фребеля, основанной на философии тождества Шеллинга, и прозившей вылиться в отвлеченное мечтательство символизма. В антитезу этому возникает течение экспериментальной педагогики – М. Монтессори, Г. Кершенштейнер, В. Лай, – утвердившее в качестве фундамента педагогики исключительно психологию и физиологию. Однако вытеснение философии из круга педагогических дисциплин не снимает, а только заостряет проблемы, стоящие перед педагогикой.

Рубеж XIX–XX столетий ознаменован рядом научных, культурных, социальных катаклизмов. В естествознании – на смену классической ньютоно-галилеевской физике приходит релятивистская теория А. Эйнштейна. Стремление к органичной целостности приводит к рефлексии конфликт между культурой и цивилизацией (Ф. Ницше, О. Шпенглер). Разочарование в позитивизме возрождает обновленный интерес к духу классики, что выражается в неокантианстве, неогегельянстве, а также в попытке проведения границы между естественнонаучным и гуманитарным знанием (В. Дильтей, Г. Риккерт). Перенос центра тяжести с внешнего на внутреннее требует переосмысления религиозного опыта (А. Гарнак, У. Джемс, К. Каутский). Социальный аспект – апогей и кризис империализма, переход от обществ принуждения к обществам контроля (в дальнейшем – одна из тем М. Фуко и Ж. Делёза), где серьезным испытанием стал опыт I Мировой войны, заставившей обратиться к экзистенциальным истокам бытия.

Линия классического идеализма имела своеобразное преломление в неокантианстве, и представлена творчеством П. Наторпа, где поставлена проблема возврата философии в педагогику и научно-философского обоснования педагогики.

Линия романтизма в аспекте антропологической установки образования, превалирования чувства над рассудочным знанием, бытия над наукой, получила своеобразное продолжение в проекте философской антропологии М. Шелера, фундаментальной онтологии М. Хайдеггера, герменевтике Х.-Г. Гадамера, где феноменология Э. Гуссерля стала своего рода мостиком, метафизическим переходом от сциентистской к антропологической установке.

Бинарность сциентистской и антропологической установок образования, представленная неокантианством, феноменологией, философской антропологией, фундаментальной онтологией, герменевтикой, концептуально вводит новый круг вопросов: что есть фундаментальная основа педагогики?; почему есть нечто, а не ничто?; что есть понимание? Теоретические результаты периода: а) обоснование философии как научного фундамента педагогики, и введение в образование строгого научного метода – трехчленного движения синтеза, сущность которого в том, что познание стремится к: 1) единству принципов; 2) полному соблюдению всех различий; 3) установлению всеобщей непрерывной связи, посредством которой всегда осуществляется высшее, более центральное соединение. Благодаря методу, цели познания совпадают с целями культуры (Наторп); б) раскрытие тождества образования и феноменологического осмысления «установки» как проблемы «жизненного мира», преодолевая наивность объективизма и субъективизма Просвещения в проекте интерсубъективной трансцендентальной феноменологии (Гуссерль); в) преодоление сциентистского понимания образования в пользу экзистенциально-герменевтического в аспектах: 1) бытийственного отношения как становления иным, поиска гармоничного сочетания знания ради достижений, образовательного и спасительного знания (Шелер); 2) присутствия (Dasein), где образование суть разворачивающееся формирование, про-образ, соотносительность с необразованностью как противостояние непогаённого (истины) и потаенного (Хайдеггер); 3) общего чувства как обретения особой подвижности духа, открытости иным точкам зрения (Гадамер).

Со второй половины XX столетия осмысление образования имеет антропологический вектор направленности в контексте стратегии власти. Причины этому – опыт тоталитаризма в его национал-социалистическом и интернациональном вариантах; II Мировая война как кризис обществ закрытого типа; технократизация и овеществление сознания, господство вещей над людьми. Поскольку истоки этих причин крылись в Просвещении как метафизическом фундаменте европейской культуры, то возникла необходимость в переосмыслении культурно-онтологических оснований западноевропейского общества. В интеллектуальном пространстве появляются идеи «общества открытого типа» (К.Поппер). Метафизически философия меняет свой статус «места благодетеля» на «интерпретатора». Парадигма, заданная И.Кантом уступает пальму первенства Ф.Ницше (Ю.Хабермас). В традиционно понимаемом сциентистском направлении осуществляется поворот к антропологизму. Свидетельством чему – новые идеалы рациональности Г.Башляра, теория на-

учных революций Т.Куна, эпистемологический анархизм П.Фейерабенда, философия нестабильности И.Пригожина, И.Стенгерс, антропный принцип в неклассической физике, идея личностного знания М.Полани. В антропологическом направлении осуществляется критика Просвещения как метафизической основы западной культуры (Франкфуртская школа), поиск преодоления существующих дискурсивных практик (философско-поэтические опыты позднего периода М.Хайдеггера, французский постмодернизм: Ж.Делёз, Ж.Деррида, М.Фуко и др.).

Итак, со второй половины XX века бинарная оппозиция сциентистской и антропологической установок образования концептуально раскрывается в контексте стратегии власти, которая содержит метафизический, политический, онтологический аспекты.

Метафизический аспект – критика Просвещения в его идее, как фундамента современной западной культуры. Просвещение тоталитарно по сути своей. Исток тоталитарности – в системе, в которой все изначально предуготовлено, и где борьба с религиозными предрассудками привела к овеществлению сознания, от которого один шаг к одномерности человека, что раскрывает политический аспект проблемы.

Политически образование становится социальным институтом власти и контроля, механизмом политических игр, средством манипулирования общественным сознанием. Теоретической базой такого образования выступает «воспитательная диктатура» от Платона до Руссо, согласно которой путь к освобождению лежит через силовые методы управления. В этом репрессивная идеология свободы, утверждающая, что человеческая свобода успешно осуществляется в условиях изнурительного труда, бедности и отупляющей пропаганды.

Онтологический аспект – попытка преодоления классического подхода к образованию, что требует его маргинализации, но, в первую очередь, маргинализации самой личности, и даже не столько противопоставления себя обществу благополучия и контроля, сколько попытки быть в нём, но вне его. Только в этом случае, как писал Бродский, человек перестанет быть «социальным животным», и становится личностью. Но именно в этом случае система начинает мстить сильнее всего, ибо она не может терпеть рядом с собой просто иной мир – мир личности. Вот почему концептуально данный период оформляется древним сократовским вопросом, звучащим сегодня как предупреждение – кто воспитал воспитателей, и где доказательство того, что в их руках добро?

а) критика Просвещения в его идее, как метафизического фундамента западноевропейской культуры; б) анализ образования как со-

циального института власти и контроля, механизма политических игр, манипулирования общественным сознанием; в) маргинализация образования как жизненно необходимая оппозиция обществу благополучия и контроля, что выражено идеей «абсолютного отказа», чья абстрактность – в социальном бессилии современных дискурсивных практик; г) поиск новых неклассических типов онтологий.

Одномерное общество – это общество без оппозиции. Одна из характеристик этого общества – формирование предустановленной гармонии между образованием и национальной целью, где государство полностью контролирует систему образования, превращая ее в одну из функций социального заказа.

Теоретическая база современного образования, по Маркузе, – «воспитательная диктатура» от Платона до Руссо, согласно которой путь к освобождению лежит через силовые методы управления. В этом репрессивная идеология свободы, утверждающая, что человеческая свобода успешно осуществляется в условиях изнурительного труда, бедности и оцепенения пропаганды. Однако заметим, что принудительный аспект в свободе, приводящий к сублимации человеческих сил в творчестве, без чего последнее немислимо, и труд до изнурения, бедность, оцепеняющая пропаганда – не одно и то же, что, тем не менее, не снимает проблему. Общество должно сделать рабов способными учиться, видеть и думать, прежде чем они поймут, что с ними происходит. Освобождение должно придти извне и сверху, рабов надо принудить к освобождению, показать дорогу добра. «Но несмотря на всю справедливость, этот аргумент не может ответить на освященный временем вопрос: **кто воспитал воспитателей, и где доказательство того, что в их руках добро?**».

Выход, по Г.Маркузе, – «абсолютный отказ», содержание которого – абстрактное требование отмены господства. Абстрактность отказа есть результат тотального овеществления, крушения классических онтологий, ибо тоталитарные тенденции одномерного общества делают традиционные пути и средства протеста не эффективными, и в чем-то опасными, поскольку сохраняют иллюзию верховенства народа. Одним из возможных вариантов борьбы Маркузе видит присутствие маргиналов в обществе.

Образование как проблема власти раскрывается у М.Фуко в онтологии настоящего в связи с его видением человека как результата дискурсивных практик, «которые вызывают к жизни особую теоретическую фигуру, именуемую человеком: человек это образ, созданный современным познанием». С одной стороны, эти практики, подвержены изменениям, ибо появление современного образа человека связано

со смертью классической метафизики представления, пониманием человека как конечного существа, лишённого тождества с природой и мышлением. Отсюда следует сенсационное заявление Фуко об исчезновении человека как такового из поля дискурса, что, по сути, ведет к нигилизации проблемы целостности человека. С другой стороны, открытые всему спектру властных отношений в социуме, дискурсивные практики поставлены под общественный контроль, о котором, по мысли Фуко, мало кто догадывается, и связано это с изменением сущности социокультурного пространства – переходом от исчерпавших себя дисциплинарных обществ к обществам контроля. Образование, пронизывая собой все формы контроля, в своей институциональности, является ведущей формой социального присвоения дискурсов. При всем декларированном демократизме в современную эпоху, образование сегодня представляет собой политический способ поддержания или изменения форм присвоения дискурсов. А это есть только более изощренная форма тоталитарности.

В попытке противостояния этому Фуко рисует маргинальный в современных условиях образ интеллектуала – «нового архивариуса» – скромного труженика, дотошного свидетеля настоящего и исследователя прошлого. Его задача – работа мысли, позволяющая оказывать повсеместное сопротивление всем современным структурам господства, отсюда же его маргинальность. Он – исследователь свободы, а свобода – это способ действовать во множестве направлений. Показательна мысль Фуко, что дело Просвещения, так как его понимал Кант, по-прежнему актуально. В одноименной с Кантом статье «Что такое Просвещение?» Фуко пишет: «Мне кажется, что кантовская рефлексия является способом философствования, не утратившим свою важность и эффективность на протяжении этих двух веков... Эту философскую установку следует перевести в труд разнообразного вопрошания... критическая задача все еще влечет за собой верность просвещению». Развивая фукольдьянскую идею трех обществ: принуждения, дисциплины, контроля, обращается к образованию Ж.Делёз.

Современная ситуация – кризис всех закрытых институтов, среди которых – семья и школа, которые, по Фуко и Делёзу, исчерпали себя. На смену им приходит «новое чудовище» – общество контроля – корпорация как нестабильная система, основанная на конкуренции, противопоставлении индивидов друг другу, где и сами индивиды перестают быть собой, становясь «дивидами», массами, моделями, товарами, «ресурсами». Ключевое понятие общества контроля – модуляция, которая подобна самодформирующемуся образованию, постоянно переходящему от одного момента к

другому. Если в дисциплинарном обществе человек – прерывный производитель энергии, то в обществе контроля – волна, пребывающая на орбите, в бескрайней сети. Поэтому любой современный лозунг о реформе школы внутренне не состоятелен, ибо не учитывает изменившейся обстановки. Модуляция захватывает собой систему национального образования, превращая ее в корпорацию, где непрерывный контроль заменяет собой экзамены, а эффект вечного тренинга ведет к отказу от всех университетских исследований. Корпоративная идея конкуренции создает в учениках некую «мотивированность», стремление к ученичеству и перманентному тренингу, истинные цели которых им предстоит открыть. Общество контроля создает видимость, иллюзию свободы, тогда как механизмы контроля равносильны самому суровому заключению. Однако по мысли Делёза, «нет нужды бояться или надеяться,

надо лишь искать новые средства для борьбы».

Сам Делёз поле для борьбы видел в поиске новых неклассических онтологий, отказываясь от бинарности оппозиций (хаос – космос, личное – безличное, индивидуальное – коллективное) в пользу доиндивидуальных, неличностных, аконцептуальных сингулярностей, коренящихся в нейтральной, невозмутимой, проблематичной стихии, всегда индифферентной к бинарностям.

Идея ключевой роли философии в духовном возрождении общества и системы образования, в частности, видится особенно актуальной сегодня. Дело ведь не только в том, что мы не можем без Европы, но, главное, самой Европе должно быть невмоготу без нас, и если ее духовная и интеллектуальная аура – философская мысль, то вопрос в том, сумеем ли мы ей со-ответствовать?

СОЦІОЛОГІЯ

Е. Р. БОРИНШТЕЙН

ПОКАЗАТЕЛИ НАЦИОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРА

*Боринштейн Евгений Русланович – докторант кафедры философии и социологии
Южноукраинского государственного педагогического университета им. К.Д.Ушинского,
кандидат философских наук*

Национальный характер – один из самых латентных феноменов этничности. Вместе с тем отмечу, что в этом вопросе существует достаточно разрозненная смысловая база. В известной мере, понятийная «неопределенность» обусловлена многозначностью самой категорией «характер», который чаще всего определяется как «совокупность осуществленных в одном человеке ценностей личности» [8, 501].

Однако если рассматривать характер исключительно как совокупность каких-то свойств или черт, то описать даже характер одного человека, не говоря уже о группе, социуме, практически невозможно, так как перечисление этих «особенностей» могло бы стать бесконечным. Поэтому современная социальная философия склонна видеть в характере не простой набор отдельных «элементов», а определённую целостность. Так, в изданном ЮНЕСКО «Словаре социальных наук» структура характера определяется как «объяснительное понятие, выводимое из привычных или значимых действий индивида, и обозначающее взаимосвязанный ряд установок, ценностей, усвоенных мотивов, стремлений, эгозащитных механизмов и сложившихся путём обучения способов выражения импульсов» [7, 17].

Естественно, что подобная многоаспектность, когда в содержание этой категории включается чуть ли не весь спектр ценностных ориентаций, отражается и на понимании сути «национального характера».

Используя этот термин, исследователь пытается описать уже не отдельную личность, а целую этническую группу, отличающуюся общим языком, символами, традициями, обычаями и культурой, что, конечно не, неизмеримо труднее.

Ясно, что, если принять существование национального характера за данность, учёный не «омет не отражать исторически сложившихся свойств нации, отличающих один народ от другого.

Нация формируется под воздействием политических, географических, социокультурных, экономических, языковых условий существования народа. И чем сложнее и противоречивее эти условия, тем сложнее и противоречивее национальный характер.

Одни черты нации в ходе исторического развития исчезают, другие, наоборот, закрепляются. Поэтому следует специально подчеркнуть, что национальный характер динамичен и изменчив, однако эти изменения накапливаются постепенно, имеют значительную временную дистанцию, и поэтому незаметны для наблюдения, характер же народа в каждый конкретный исторический момент почему-то воспринимается как некоторая неизменная структура.

Вряд ли корректно говорить об определённых чертах, присущих только данной этнической группе: искать некую «сугубо национальную субстанцию» [9, 124] или приписывать те или иные характерологические свойства исключительно одному народу. Так, по мнению И.Кравцова, украинцев отличает гордость и мягкий юмор, а белорусов, к примеру, прямота и откровенность [5, 82]. При такой интерпретации национального характера нетрудно к украинцам приклеить ярлык «обманщиков», а к белорусам – «бесхребетников».

В действительности ни один из народов не обладает «монополией» на те или иные специфические черты [4, 133]. В ментальности каждой этнической группы представлен полный «набор» характерологических качеств, различие лишь – в степени и форме их проявления, и в понимании представителями другой этногруппы сущности проявлений данных качеств.

Возьмём, к примеру, такие черты характера как смелость, доверчивость. Очевидно, что не существует в целом «смелых», «мужественных», «доверчивых» или «трусливых», «никому и ни во что не верящих» народов, просто эти качества у различных представителей различных наций, этнических групп выражены по-разному и по-разному же проявляются.

Ю.Бромлей доказывает это утверждение прекрасным иллюстративным примером национальных различий в обычае решать споры дуэлью. Так, в Германии дрались на рапирах и надевали защитные приспособления; во Франции стрелялись; также было принято решать споры и в России, но так «соперничали» только дворяне, а простолюдины всё решали более цивилизованно, во Франции же, как в стране свободолюбивой, дуэли на пистолетах были приняты между представителями всех сословий. В США всё решала судьба (вот и стремление к справедливости, равенству); противники принимали по одинаковой таблетке и одна была с ядом (вот откуда А.Конан-Дойль взял эпизод с таблетками, упоминавшийся в романе «Этюд в багровых тонах»!) [2, 106-118].

Исходя из данных примеров мне достаточно убедительным представляется мнение Д.С.Лихачева о том, что правильнее говорить не о национальном характере народа в целом, а о сочетании в нём различных характеров, каждый из которых в той или иной степени национален [6, 23].

На формирование характера большое влияние оказывают, как справедливо отмечает В.Козлов, социальный и профессиональный статусы [3, 28]. Но я ещё добавил бы личный и смешанный статусы, поскольку от них также зависит положение личности в обществе.

Как мне кажется, в каждый отрезок исторического времени существуют определённые «доминанты» национального характера, которые относительно стабильны и модальны для представителей одной этнической общности. Эта особенность несправедливо обойдена вниманием современных исследователей. Между тем данные «доминанты» достаточно сильно влияют на смысло-жизненные ориентиры как отдельной личности, так и всей этнической группы, что автоматически учитывается и социумом государства.

Опосредованно характер народа проявляется в обычаях, которым члены одной и той же этнической группы следуют из поколения в поколение. Конечно, любой обычай несёт в себе исторически обусловленный культурный смысл, вместе с тем он нередко обладает и мотивацией. Так в обычае устраивать длительные по времени и весьма обильные «застолья», которые являются не столько способом совместного принятия пищи, сколько доводом для межличностной коммуникации, скрываются гостеприимство и хлебосольность украинцев и русских. Противоположность такому застолью – европейский «фуршет», где общение носит избирательный характер. Добавлю, что обычаи служат средством приобщения индивидов к социокультурному опыту и регламентируют поведение индивидов, поддерживая внутригрупповую сплочённость.

Косвенным показателем национального характера может выступать ситуативное самовыражение в художественной форме, различной символике. Например, в песнях и танцах народов. Ещё больше национальный характер отражается в языке и фольклоре. Безусловно, интерпретация вышеозначенных проявлений носит условный, субъективированный, а иногда и несколько тенденциозный характер, однако, в любом случае всё вышеперечисленное заслуживает куда более значительного внимания, чем ранее ему уделявшееся.

Многие исследователи в последние десятилетия выделяют свойства национального характера в зависимости от так называемой базовой или модальной личности. Под базовой или модальной личностью Р.Липтон, А.Инкелес, Д.Левинсон и некоторые другие понимают «те склонности, представления, способы связи с другими и т.п., которые делают индивида максимально восприимчивым к определённой культуре и идеологии и позволяют ему достигать адекватной удовлетворённости в рамках существующего порядка» [10, 284]. Исходя из этого определения становится очевидно, что основное внимание уделяется процессу социализации, который играет решающую роль в формировании «восприимчивости человека к определённой культуре». Получается, что «модальные» склонности на уровне индивидуально-личностного сознания соотносятся с социальными нормами того или иного общества, и именно поэтому «модальная личность» в пределах своей культуры представляется «нормальной», в то время как отклонение от неё интерпретируется как маргинальность.

Сегодня, в условиях социальных изменений, на фоне кризиса ценностей в массовом сознании, «модальная личность» украинца в перспективе (отчасти это уже произошло) должна трансформироваться, так как существующее положение вещей показывает, что современное ценностно-ориентационное мировосприятие требует совершенно иных черт личности, которые не соответствуют прежним социальным нормам. Однако это процесс весьма длительный, ибо прежние смысло-жизненные ориентиры, заложенные прежним государством (СССР) в системе воспитания, оказывают стойкое сопротивление любым новациям, интерпретируемые агентами первичной и вторичной социализации как чужеродные.

Одним из основных показателей национального характера являются этнические стереотипы. Существует несколько интерпретаций стереотипов. В рамках одного подхода стереотип определяется как «односторонний, преувеличенный и, как правило, основанный на предубеждении взгляд, свойственный социальной, этнической группе или классу» [1, 322]. Подобная трактовка содержит в себе заведомо нега-

тивную оценку этого явления и сводит стереотип по сути к предрассудку.

По мнению У. Липпмана, который ввел этот термин в социальные науки, стереотип представляет собой стандартизированный, устойчивый, эмоционально насыщенный, ценностно определенный образ, который является концентрированным выражением социальной установки. Такое рассмотрение понятий «стереотип» является более объективным. В этом случае стереотип как предубеждение будет лишь одной, частной формой более сложного явления, в основе которого лежит склонность личности к определённости оценки, побуждающей к строго однозначному действию. Таким образом, стереотип представляется как жёстко фиксированный образ или представление об объекте, обладающее высокой устойчивостью.

Социальные стереотипы возникают в силу действия двух тенденций человеческого сознания; во-первых, конкретизации – стремления к ассоциациям абстрактных понятий с какими-то конкретными образами; во-вторых, упрощения, суть которого сводится к выделению нескольких признаков в качестве ведущих для обозначения более сложных явлений, что облегчает процесс познания. Во втором случае упрощение обобщений о группе индивидуумов позволяет распределить членов группы по категориям и воспринимать их шаблонно, согласно ожиданиям. При данной особенности большое значение приобретает стигматическая концепция девиации, согласно которой на человека, группу или общество наклеивается клеймо и человек, группа, общество воспринимаются в соответствии с ним. Вышеназванная особенность обладает свойством девальвировать социальную идентичность актора. Далее наступают различные последствия в зависимости от того, является ли клеймо видимым (а индивидуум, группа «дискредитированными») или скрытым (а индивидуум, группа потенциально «дискредитируемыми»).

Этнические стереотипы служат наиболее наглядным индикатором характерологического своеобразия этнической группы, причём, что особенно важно для социолога, эмпирически измеряемым. Этностереотипы способствуют формированию образа этнического «мы», влияют на этнические симпатии и антипатии, определяя установочное поведение в этно-контактной среде.

Этнический стереотип формируется на основе сравнения – важнейшей характеристики этничности. Т.е. стереотип обращён на отличительные черты другого народа, выделение какой-либо особенности его неизбежно осуществляется путём сопоставления со свойствами собственного народа. Вместе с тем представление о типичных чертах собственного народа в определённой мере зависит от свойств тех

народов, с которыми он чаще всего контактирует. Иными словами, этнический стереотип возникает только благодаря сопоставлению, хотя эта связь далеко не всегда осознаётся его носителем.

Этнический стереотип выполняет функцию «экономии мышления», формируется на основе избирательности (мы сравниваем «себя» с «другими») и возникает в силу действия двух тенденций человеческого сознания – конкретизации и упрощения. Этностереотип нередко мифологизирован – это не столько показатель реального своеобразия той или иной этнической группы, сколько представления о нём, сложившегося в коллективном сознании многих поколений.

Наряду с иными факторами этнические стереотипы обуславливают характер межэтнической коммуникации, способствуя формированию образов «хороших» и «плохих» народов и, таким образом, косвенно обеспечивают позитивный или негативный характер этнической комплиментарности. Они формируются, во-первых, в процессе непосредственного межэтнического общения, причём и на невербальном уровне; во-вторых, этнические стереотипы осваиваются и посредством неорганизованных форм передачи информации, в частности, слухов, поговорок, анекдотов; в-третьих, этностереотип может отражать предубеждение, уходящее корнями в исторические традиции. Именно такого рода стереотипы прямо или косвенно передаются в ходе межгенерационной культурной трансмиссии.

Этнические стереотипы являются достаточно устойчивыми представлениями об умственных, физических и моральных качествах, присущих представителям разных этнических общностей. В их содержании обычно зафиксированы оценочные мнения об указанных качествах, но, что особенно важно, могут содержать и предписания к действию в отношении людей данной национальности.

В содержании этнических стереотипов присутствуют как относительно устойчивее ядро (комплекс представлений о внешнем облике представителей этого народа, о его историческом прошлом, особенностях образа жизни, различных навыках), так и ряд изменчивых суждений, которые касаются прежде всего социальных ценностей и культурных норм этого народа. Изменчивость оценок данных качеств весьма значительно связана с меняющейся ситуацией в межнациональных и межгосударственных отношениях.

Как мы видим, национальный характер – не простая совокупность, случайный набор некоторых особенностей, черт и показателей. Его различные показатели взаимосвязаны, взаимозависимы и образуют целостное структурное образование. Закономерные связи и взаимо-

связи между отдельными показателями национального характера выражают его структурность. Структурность национального характера позволяет, зная тот или иной его показатель, предполагать у данного человека наличие ряда других показателей, связанных с ним. Структурность характера проявляется в определенной иерархичности его показателей: некоторые из них являются основными, определяющими и ведущими, а другие – второстепенными, менее существенными. Основные показатели в той или иной мере подчиняют себе второстепенные, влияют на них, обуславливая их проявление или не проявление, или различную степень проявления в конкретных ситуациях.

Таким образом, анализируя такие показатели национального характера, как статусы личности, обычаи, символическое и ситуативное самовыражение, язык, модальность личности,

социальные и этнические стереотипы, можно прийти к выводу о многозначности национального характера и его обусловленности внешними влияниями. Национальный характер определяет многие происходящие в человеке изменения, а также силу сопротивления по отношению к внешним влияниям, представляя собой основу личности.

Приведенные в данной статье показатели национального характера стали рассматриваться только в последнее время. Между тем они являются полноправными членами структуры национального характера, оказывая значительное воздействие на развитие всего социума.

Изучение особенностей показателей национального характера украинца поможет понять изменения, произошедшие в Украине в последнее десятилетие, а также даст возможность прогнозировать реакцию людей на те или иные ожидаемые события.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Аберкромби Р., Хилл С., Тернер В. Социологический словарь. – М., 2000.
2. Бромлей Ю., Подольный Р. Человечество – это народы. – М., 2000.
3. Козлов В.И. Этнос и культура. К проблеме соотношения национального и интернационального в этнографическом изучении культуры//СЭ. – 1979. – №3.
4. Кон И.С. К проблеме национального характера//История и психология. – М., 1971.
5. Кравцов И.Е. Развитие национальных отношений в СССР. – К., 1962.
6. Лихачев Д.С. О национальном характере русских//Вопросы философии. – 1990. – № 4.
7. Платонов Ю.П., Почебут Л.Г. Этническая социальная психология, СПб., 1993.
8. Философский энциклопедический словарь. – М., 1997.
9. Щербина Г. Многонациональный театр и его проблемы. – М., 1971.
10. Duicker H.C., Frejda N.H. National character and National stereotypes. – Confluence Amsterdam, 1960.

Н. А. МИХАЙЛОВА

ДЕЯТЕЛЬНОСТНО-АКТИВИСТСКАЯ ПАРАДИГМА В ИЗУЧЕНИИ СТРУКТУРНЫХ ПРЕОБРАЗОВАНИЙ СОВРЕМЕННОГО УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА

Михайлова Наталия Александровна – аспирантка кафедры теории и истории социологии Днепрпетровского Национального Университета

В последнее время в изучении структурных преобразований современного общества вводится новая теоретическая парадигма, основным методологическим принципом которой выступает деятельностно-активистский подход. Если более привычный подход для социологов, работавших до последнего времени в рамках марксистской социологической традиции, рассматривает индивидов в качестве элементов социальной системы, детерминирующей их действия через место в системе в целом, то деятельностно-активистская парадигма воспринимает их как «рациональных акторов», задействующих свои многочисленные ресурсы и сознательно преследующих определенные цели.

Анализ процессов трансформации социальной структуры в условиях реструктуризации социальных групп неизбежно приводит, на наш взгляд, к смещению внимания с социальных институтов и социальной системы в целом к субъекту. Естественным следствием этого стало обращение прежде всего к опыту тех социологов, кто анализировал проблемы социальной структуры и стратификации с позиции человека как актора, а не как элемента социальной системы. Список этот очень велик и включает в себя имена ученых с подчас очень разными взглядами. В этом направлении работали такие известные социологи как М.Арчер, П. Бурдьё, Р.Бхаскар, Э.Гидденс, Т.И. Заславская, Г. Терборн, Дж.Тернер, А.Турен, П.Штомпка, В.А.Ядов.

Общую методологическую идею деятельностно-активистского подхода можно представить следующим образом:

Во-первых, современный мир постоянно находится в процессе трансформаций (в глобальном масштабе);

Во-вторых, решающим «движителем» социальных изменений выступают социальные субъекты как легитимированные или нелегитимированные лидеры, коллективные движения, гражданские сообщества и простые граждане.

В-третьих, именно социальные субъекты в зависимости от наличия у них достаточного социального ресурса (по П.Бурдьё – символического капитала) способны, и только они на это способны, изменять правила социальных взаимоотношений, включая базисные правила, фиксируемые социальными институтами. Эти индивиды представляются агентами, т.е. воздействующими своими практиками на трансформации правил (или норм) социальных взаимоотношений. [1, 312]

Рассматриваемый подход на наш взгляд является наиболее адекватным при анализе изменений в социальной структуре постсоветских обществ, поскольку дает возможность не только концептуализировать происходящие трансформации, но и объяснить и сделать прогноз относительно дальнейшего социального порядка. В условиях постепенного становления гражданского общества как отдельные индивиды, так и социальные группы обретают субъектность. Поэтому представляется актуальным исследовать потенциал акторов, действия которых определяют ход общественных преобразований.

На первый план выходит понятие «социальный актор». Т.И. Заславская в качестве акторов трансформационного процесса предлагает рассматривать тех социальных субъектов, действия которых непосредственно вызывают или косвенно влекут за собой сдвиги в базовых институтах общества [2, 6]. При этом, понятие «социального актора», которое указывает на возможность осуществления социального действия, не тождественно понятию «социального субъекта», выражающего рациональность сознания и поведения, способность к реализации свободного выбора. Только осуществляя социальное действие субъект становится актором. Субъектность же, признается за актором при наличии определенных характеристик сознания, таких как способность к рефлексии, к целеполаганию, к рациональному выбору.

Если же трансформационные изменения изучаются через социальные отношения, то единицей анализа выступают агенты действия. Свойства агентности они приобретают через объективацию структурных позиций. Этот процесс идет путем персонификации, интериори-

зации, инкорпорации социальных позиций, то есть за счет распределения ролей, статусов, функций и т.п. между агентами.

Степень воздействия акторов на ход трансформационного процесса зависит от объема имеющихся в их распоряжении социальных ресурсов. Обращение к идее социального ресурса было присуще классической социологии (О.Конт, Э.Дюркгейм, К.Маркс, М.Вебер), но особое развитие получило в рамках деятельностно-активистской парадигмы. Процесс структурных преобразований в этой парадигме, понимается как кооперативный эффект социальных действий множества акторов, которые оказались в условиях неравного распределения ресурсов и жизненных шансов.

Развивая концепции «двуальности структурь», Гидденс предлагает понимать ресурсы как «основания» (bases) и «средства осуществления» (vehicles) власти. Он рассматривает два типа ресурсов: 1) аллокативные ресурсы, которые относятся к формам управления объектами, товарами и другими материальными явлениями; 2) авторитативные ресурсы (полномочия), которые относятся к преобразовательным возможностям, управлению людьми, агентами. Власть порождается определенными формами господства, базирующимися на асимметрии ресурсов, одновременно с вовлечением правил в социальную практику [4, 122]. Разновидности практики располагаются внутри взаимопересекающихся наборов правил и ресурсов, которые выражают собой характерные черты той или иной социальной тотальности.

В концепции П.Бурдьё «капиталы» выступают как ресурсы, определяющие место актора в социальной системе. Выделение П. Бурдьё «экономического капитала» в различных его формах, «культурного капитала» и «символического капитала» (в роли которого могут выступать все признанные легитимными виды капитала), позволило ему рассмотреть позицию субъекта в социальном пространстве как производную от этих капиталов. Типы капиталов при формализации и операционализации могут измеряться соответственно: экономический – в терминах собственности и дохода; культурный – уровнем образования; социальный – социальными связями (например, членство в партии в советский период); символический – способностью индивидов конвертировать социальных или культурный капитал в экономический. Таким образом, согласно Бурдьё «агенты распределены в общем социальном пространстве в первом измерении по общему объему капитала в различных его видах, которым они располагают, и во втором измерении – по структуре капитала, т.е. по относительному весу различных видов капитала (экономического, культурного...) в общем объеме имеющегося у них капитала.» [1, 10]

Как наиболее значимый факт нужно рассматривать положение действующего в социальной структуре, которая может выступать либо в качестве ресурса, либо ограничения действия. В качестве ограничивающего параметра социальная структура задает пределы «сценической деятельности» индивидов, помещая их в реальное физическое пространство; ограничивает виды возможных процессов утверждения значимости притязаний и возражений; обеспечивает контекстуальную основу для учета всех видов деятельности, которые позволяют людям развивать чувство реальности; диктует возможные виды постановки ролей; дает наметки для понимания ролей; организуют людей и виды их деятельности в направлениях, которые поощряют (или тормозят) взаимную типизацию. [5, 135].

При этом социоструктурные координаты задаются не обществом или группой, а совокупностью действующих, которая может варьироваться от диады до мировой системы. «В этом случае местоположение действующего в структуре означает местоположение по отношению к более или менее стабильно распределяемым ресурсам и ограничениям действия в популяции действующих. Это основной момент объяснений социологического типа. Он состоит в том, что независимо от наличия универсальных, стабильных предпочтений или специфических культурных ценностей, интерпретаций и отождествлений различия действующих по отношению к ресурсам и ограничениям носят ярко выраженный и довольно постоянный характер; эти различия влияют на их действия в сходных ситуациях» [4, 86]. Геран Терборн характеризует «местоположения в структуре» через следующие типы структурирования институционального пространства, в которое помещена данная совокупность действующих:

- 1) стандарты ресурсов и ограничений действующего, институционально влияющие на его местоположение;
- 2) институционально вторичное/неинституционализированное распределение ресурсов и ограничений;
- 3) временной порядок, дифференцирующий последовательность, в которой действующие попадают в сходные ситуации, и задающий тем самым различия между вариативными ресурсами и ограничениями действующего. «Иными словами, принадлежность к культуре определяет, кто входит в структуру, а кто находится вне ее, в то время как местоположение в структуре дифференцирует действующих на стоящих вверху и внизу» [4, 87].

Ален Турен в качестве совокупного ресурса рассматривает историчность, которую он определяет как совокупность инструментов, культурных ориентаций, инвестиций, с помощью которых формируются различные виды обще-

ственной практики. Борьба за ресурсы между различными классами по Турену это и есть борьба за контроль над историчностью. Посредством социального конфликта поле историчности, совокупность культурных моделей трансформируется в систему социальных отношений, каковые всегда представляют собой отношения неравенства, отношения власти. Турен, рассматривает овладение со стороны действующего лица историчностью как ресурсом, не через участие в общественной системе, а через освобождение, дистанцирование от нее, поскольку «историчность, рассматриваемая как совокупность ресурсов, извлеченных из потребления, контролируется особой группой, которая отождествляется с ней и которая отождествляет ее, в свою очередь, со своими собственными интересами. Остальное население и особенно те, над которыми непосредственно довлеет процесс инвестиций вследствие налаженного им на сферу потребления лишений, стремится защититься от правящей группы и обрести контроль над историчностью» [6, 57].

Объем социальных ресурсов в качестве критерия социального расслоения предложен В.А. Ядовым. Он считает, что «имеет место некая универсальная категория – ресурсоемкость социальных субъектов, которая позволяет рассматривать агентов социальных процессов в самых разных их проявлениях: от социальных групп и слоев, социальных движений, иных гражданских структур и вплоть до отдельных индивидов» [6, 314].

В.А. Ядов выделяет ряд составляющих социального ресурса, находящиеся в распоряжении, как у отдельных граждан, так и социальных слоев. К ним он относит прежде всего – это «стартовый капитал» социального происхождения и первичной социализации, возраст, состояние здоровья, образование и квалификации, удостоверенные сертификатом, активное владение иностранными языками, уровень материального благосостояния, проживание в мегаполисе или крупном городе, в отличие от «глубинки», сельской местности, наличие обширной цепи межличностных взаимосвязей (или знакомств), гендерная и этнокультурная принадлежность, принадлежность к религиозной конфессии, высокая личностная самооценка, интернальность (против экстернальности), неприятие позиции страдальца, готовность к риску, способность к адаптации [8, 317].

Таким образом, открывается возможность конструировать определенные структурные позиции положив в основу ансамбль капиталов. При этом, позиционные различия будут выражаться в сочитаниях и объеме капиталов, принципом их композиции, структурой ансамбля капиталов, способом объединения его частей в целое [7, 108]. Так например, в поддержании доминирующих социальных позиций, а так же

в создании новых, большую роль играет объем культурного капитала. По мнению П.Бурдые в основе изменений, произошедших в странах социалистического лагеря, лежит противостояние между держателями политического и образовательного капитала, главным образом, научными работниками или интеллектуалами, которые сами вышли из семей политической номенклатуры [7, 110]. Так как за годы советской власти политическая и хозяйственные элиты стабилизировались, то процессы мобильности в номенклатуре резко уменьшились. Это в свою очередь подтолкнуло тех, кто находился на средних и нижних этажах элиты мобилизовать свой культурный капитал в борьбе за пересмотр основополагающих принципов стратификации советского общества, то есть к «перестройке».

Концепт «социальный ресурс» может быть использован для описания активности как отдельных индивидов, так и социальных групп, которые своими конкретными действиями (осознано или не осознано) структурируют украинское общество. Наиболее значительную роль в этом процессе играют группы, обладающие социетальным ресурсом, под которым мы понимаем совокупность властных, экономических и политических полномочий, дающих возможность направлять развитие общества в желаемом для этой ресурсной группы направлении. Этот слой, представлен элитными группами, имеющими в своем распоряжении административные и правовые ресурсы, с помощью

которых они перестраивают институциональную структуру общества, реализуя свои партикулярные цели.

Что касается массовых слоев населения, то они стремятся через деятельность либо сохранить, либо повысить имеющийся у них объем ресурсов. Их влияние на институциональную структуру реализуется через механизм индивидуального выбора поведения в пределах имеющихся у них области свободы. Не смотря на то, что влияние этого ресурсного слоя на выбор направления трансформационных изменений незначительно, в силу своей массовости и замыкающей роли в формировании общественных практик, он оказывает решающее влияние на ход и конечный результат реформ.

Не маловажную роль в процессе структурирования украинского социума принадлежит промежуточной ресурсной группе, осуществляющей посредническую роль между элитой и массовыми слоями. Этот ресурсный слой не имеет возможности изменить нормативно-правовую среду, однако способен ее корректировать, дополнять и приспособлять к своим интересам.

Таким образом, логика деятельностно-активистской парадигмы приводит нас к пониманию компетентности и гражданской ответственности акторов за ход общественных преобразований. В конечном итоге, структурная определенность украинского общества будет обязана кооперативным действиям всех его граждан.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бурдые.П. Социальное пространство//Кравченко А.И./ Социология. Хрестоматия для вузов. -М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2002, С.9-10
2. Заславская Т.И. О субъектно-деятельностном аспекте трансформационного процесса// Кто и куда стремится вести Россию?.. Акторы макро-, мезо- и микроуровней современного трансформационного процесса/ Под общ. ред. Т.И. Заславской.-М.:МВШСЭН, 2001, С.3-15.
3. Климов. И.А .Социологическая концепция Энтони Гиденса // Социологический журнал. 2000. №1/2, С.118-129.
4. Терборн.Г. Принадлежность к культуре, местоположение в структуре и человеческое действие: объяснение в социологии и социальной науке // Теория общества. Сборник.- М.: «Канон-пресс-Ц», «Кучково поле», 1999. С.73-103.
5. Тернер.Дж. Аналитическое теоретизирование // Теория общества. Сборник.- М.: «Канон-пресс-Ц», «Кучково поле», 1999, С.103-157.
6. Турен. А. Возвращение человека действующего. -М.:Научный мир, 1998.-204с.
7. Шматко Н.А. Практические и конструируемые социальные группы: деятельностно-активистский подход / Россия: трансформирующееся общество /Под ред. В.А. Ядова. М.: «Канон-пресс-Ц», 2001, С.104-123.
8. Ядов. В.А. Социальный ресурс индивидов и групп как их капитал: возможность применения универсальной методологии исследования реального расслоения в российском обществе // Кто и куда стремится вести Россию?.. Акторы макро-, мезо- и микроуровней современного трансформационного процесса /Под общ. ред. Т.И. Заславской.-М.:МВШСЭН, 2001, С.310-319.

Г. А. МАХМАДАМИНОВА

ОПЕРАЦИОНАЛИЗАЦИЯ ТЕРМИНА «НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИЕ» В РАМКАХ СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО ДИСКУРСА

Махмадаминова Гульнара Адиловна – аспирантка кафедры отраслевой социологии Днепрпетровского национального университета

Объективные фундаментальные общественные отношения касаются категории «несовершеннолетних» практически по всем номинациям, например, в области образования, семейных отношений, доступности экономических и культурных благ, наконец, в той мере, в которой все социальные группы общества включают в себя подрастающее поколение. Интерес к данной категории особенно увеличился в последние десятилетия, когда на фоне общей виктимизации населения несовершеннолетние стали все громче заявлять о себе в негативном ключе: рост детской преступности, увеличение числа детей-сирот, появление социального феномена «дети улицы» и многое другое.

Социологи первыми из ученых-обществоведов определили молодое поколение как огромную социальную группу с присущими только ей социокультурными чертами, специфическими интересами, ценностями и нормами поведения, то есть со своей молодежной субкультурой. Кроме того, социологи обозначили и свойственные только молодому поколению проблемы, имеющие социальные корни. Данная социально-демографическая группа является наиболее динамичной частью общества и характеризуется, как уже отмечалось, специфической ролью и местом в системе общественного воспроизводства, реализуя инновационную, трансляционную функции, заполняя различные позиции в социальной структуре.

В современной Украине в последнее время происходит обновление подходов к социальным проблемам подрастающего поколения, исследованиям молодежной проблематики; подобные тенденции обусловлены появлением все новых социальных феноменов, наличием собственной субкультуры, своеобразным стилем жизни молодого поколения. Изучение этих процессов возможно только с помощью операционализации новыми адекватными понятиями, появлением отраслевых областей социологического знания, которые могли бы в рамках своего объекта изучения рассматривать все новые грани жизнедеятельности молодого поколения. В этой связи, следует уделить особое внимание четкому определению и обоснованию использования ключевых терминов в социологическом знании о новых генерациях людей, так как целью данной статьи является обоснование введения понятия «несовершеннолетние» в рамках социологического знания о новых генерациях.

Изучением новых поколений людей в области социологии занимаются следующие отраслевые науки: социология молодежи, ювентология, социология детства. Рассмотрим объект изучения каждой из этих наук.

Социология молодежи как отрасль социологического знания формировалась на основе демографического разделения возрастных когорт для исследования той возрастной группы, которая находится в процессе подготовки к замещению уходящих поколений и воспроизводству социальной структуры. Следует указать, что данная отраслевая социология является сквозной наукой, то есть, изучает свой объект исследования – молодежь, – в различных сферах: профессиональной, образовательной, досуговой и т.д.

На наш взгляд, наиболее емким определением объекта изучения социологии молодежи является следующее: молодежь – большая общественная группа, имеющая специфические социально-психологические черты, наличие которых определяется как возрастными особенностями молодых людей, так и тем, что их социально-экономическое и общественно-политическое положение, их духовный мир находятся в состоянии становления, формирования [4, 421].

Возрастные рамки юности и молодости, специфика процесса социализации при вхождении в статус взрослого определяется конкретными социально-историческими условиями общества и его культурными традициями. Поскольку в разных странах и культурах процесс социализации протекает не одинаково, то по поводу границ молодежного возраста в разных национальных социологических науках имеют место неоднозначные представления [2, 130]. В украинских традициях с начала прошлого века и до наших дней границы молодежного возраста в социальной статистике варьировали от 10-12 лет до 20 лет в начале века, и от 17 до 25-30 лет к нашему времени. Например, широкое применение у нас в стране детского труда существенно сдвигает нижнюю границу молодежного возраста к более раннему периоду; а процесс пролонгации образования непосредственным образом увеличивает возрастную массу людей к верхней границе.

Таким образом, анализируемый нами термин «несовершеннолетние» в своей возрастной периодизации и социальной проблематике захватывает шестнадцатые – семнадцатые годы жизни в рамках категории «молодежь», ко-

торая является объектом исследования социологии молодежи.

Сходная специфика у появившейся новой науки, изучающей проблемы молодых поколений людей, – ювентологии. Она рассматривает общие проблемы становления и развития подрастающих поколений, имеет свои предмет и объект исследования, исследовательскую логику, методологию и т.д. Она выступает как основание для обобщения и систематизации совокупности знаний о подрастающих поколениях, формирования научного знания о них, соответствующих методов. В рамках данной науки также нет четкого определения возрастных рамок молодых людей; они частично заимствованы у социологии молодежи и являются столь же зависимыми от социокультурной специфики общества, и столь же размытыми.

Социология детства – это также отрасль социологического знания, которая занимается изучением новых поколений, но в более раннем возрасте, поэтому она имеет свою ярко выраженную специфику, отличную от ювентологии и социологии молодежи. Объектом изучения рассматриваемой отрасли выступают дети. Анализируя это понятие для нас социологически важно не только определение данной категории, совокупность определенных общественных отношений, связанных с этой возрастной группой, сколько различные подходы к определению четких возрастных границ, для того чтобы, разделить, соотнести или отождествить с понятием «несовершеннолетние», которое широко употребляется социальными службами на региональных уровнях.

В наиболее общем виде детей определяют как социально-демографическую группу общества, выделяемую на основе совокупности характеристик, особенностей социального положения, обусловленных теми или другими социально-психологическими свойствами, которые определяются возрастом, особенностями социализации, уровнем социально-экономического развития страны. Следует отметить, что обстоятельных определений детей и детства, раскрывающих социальные характеристики, не так уж много.

Рассматривая данную категорию на теоретическом уровне представляется наиболее емким нижеприведенное определение, которое раскрывает два различных подхода и помогает определить и возрастной, и социальный аспект данной категории. Итак, «дети» – (правовое положение) лица, не достигшие совершеннолетия, Конституция Украины возлагает на родителей обязанности содержать их и воспитывать до совершеннолетия. С момента рождения дети являются правоспособными, а с момента совершеннолетия (18 лет) – полностью дееспособными. Родители являются законны-

ми представителями своих несовершеннолетних детей и выступают в защиту их прав и интересов во всех учреждениях, в том числе и судебных, без особого разрешения [1, 40]. Приведенное определение раскрывает правовое положение детей и указывает четкие возрастные рамки рассматриваемых категорий, поэтому можно выдвинуть следующую гипотезу, что юристы в различного рода нормативных актах отождествляют интересующую нас категорию несовершеннолетних с термином «дети».

Социальные проблемы детей, анализ социального смысла детства являются предметом социологического изучения. Детство – стадия жизненного цикла человека, в течение которой продолжается формирование организма, развитие его важнейших функций; активно осуществляется социализация индивида, включающая в себя:

- ц усвоение определенной системы знаний, общественных наук, ценностей

- ц освоение социальных ролей, позволяющих ребенку социализироваться и жить в качестве полноценного члена общества, целостной личности.

В рамках этого периода выделяются свои этапы, обусловленные закономерностями и потребностями биологического, психологического, интеллектуального, эмоционального, нравственного, социального развития ребенка как личности.

Таким образом, мы видим, что детство – это сложный многомерный феномен, который имеет биологическую основу, опосредован многими социокультурными факторами. Временные рамки детства и его содержание определяется особенностями исторической эпохи.

В современной социологической науке верхняя возрастная граница детства не фиксируется так однозначно, как это сделано в правовых документах. В этой связи укажем, что рассматривая социальную сущность понятий «молодежь», «дети», «детство» как предметов социологического анализа, можно придти к такому заключению – интересующая нас категория несовершеннолетних в теоретико-методической литературе отождествляется с термином «дети», а подростки 16-18 лет попадают по определению В.Т.Лисовского и М.Х.Титмы в нижние рамки категории молодежь [3].

Термин «несовершеннолетние» является предметом изучения и социальной работы для различных социальных служб, служб по делам несовершеннолетних, но возникают трудности с операционализацией данного термина на теоретико-методологическом уровне. Видится необходимым ввести авторское понимание интересующей категории: несовершеннолетние – (возрастные рамки от 0 до 18 лет) социально-

демографическая группа, которая находится в состоянии физического, психического, социального становления и формирования. Характеризуется, как правило, иждивенческим социально-экономическим и исключительно правоспособным общественно-политическим положением; имеет специфические социально-психические черты, наличие которых обусловлено возрастными особенностями.

Категория несовершеннолетних включает в себя большой возрастной массив, а именно от 0 до 18 лет, что вызывает некоторые неудобства при социальной характеристике молодых людей, поэтому представляется уместным и необходимым разделить данную категорию на более мелкие возрастные группы, а именно:

- ц от 0 до 3 лет – ранний возраст;
- ц от 3 до 6 лет – дошкольный детский возраст;
- ц от 6 до 11 лет – младший школьный возраст;
- ц от 11 до 15 лет – подростковый возраст;
- ц от 15 до 18 лет – юношеский возраст;

Подобное деление несовершеннолетних на группы обусловлено психическими особенностями возраста, а также, как правило, идентичными социальными характеристиками и проблемами в процессе социализации личности.

Обоснуем данную дифференциацию демографических групп детей через вычленение социального аспекта на каждом отдельном периоде развития личности в процессе социализации личности как базовом для данной группы.

Для раннего возраста характерно:

- ц усвоение элементарных навыков в процессе социализации;
- ц первый опыт коммуникации;
- ц предметно-манипулятивная деятельность;
- ц зарождение самосознания.

Дошкольное детство – период познания мира человеческих отношений:

- ц сюжетно-ролевая деятельность, в которой моделируется поведение взрослых;
- ц дальнейшее развитие и становление самосознания;
- ц развитие соподчинения мотивов социальной деятельности;
- ц начало процесса усвоения и интериоризации ценностей.

ЛИТЕРАТУРА :

1. Конвенция о правах ребенка. – К., 1999 – 40 с.
2. Социология в России/ Под ред. Ядова В.А. – М., 1998. –с.130-147.
3. Социология молодежи/ Под ред. Лисовского В.Т. – М., 1998. –с. 130-147.
4. Энциклопедический социологический словарь. Общ. ред. Осипова Г.А. – М., 1995. – с.421.

Младший школьный период характеризуется:

- ц включением в общественно-значимую деятельность;
 - ц приобретением социального опыта;
 - ц активным усвоением ценностных ориентаций;
 - ц формированием осознанной самооценки;
- Подростковый возраст характеризуется:
- ц интенсивным психофизическим и социальным становлением личности;
 - ц ведущая деятельность – интимно-личностное общение;
 - ц становится возможной саморефлексия;
 - ц открытие новых социальных сфер деятельности.

Юношеский возраст характеризуется:

- ц личностное и профессиональное самоопределение;
- ц стабилизация ценностных ориентаций и мотивов социального поведения;
- ц расширение коммуникативного круга;
- ц формирование стиля жизни.

Таким образом, мы видим, что подобное вычленение возрастных групп детей неслучайно и базируется на том, что для ребенка как индивида активно развивающегося буквально каждый последующий год жизни обогащается приобретением качественно новых социальных навыков, усвоением нового знания, поэтапным становлением концептуальной целостности личности.

В данной статье была предпринята попытка операционализации в рамках социологического знания о молодом поколении термина «несовершеннолетние», которым активно оперируют социальные службы молодежи, реабилитационные центры для детей, службы по делам несовершеннолетних. Анализируемая категория имеет четкие возрастные границы, так как они в первую очередь обусловлены специфическим недееспособным положением несовершеннолетних, которое в значительной мере транслируется на социальную сферу жизнедеятельности. Авторское мнение состоит в следующем – использование термина «несовершеннолетние» более конструктивно, так как широкое применение рассматриваемой категории на эмпирическом уровне должно найти свое обоснование в теоретико-методологических изложениях.

В. Б. МЯГКИХ

ДУХОВНЕ ЗДОРОВ'Я МІСЬКОЇ МОЛОДІ: СПРОБА СОЦІОЛОГІЧНОГО ВІМІРУ*Мягких Вероніка Борисівна – викладач кафедри соціології праці та управління Українського державного хіміко-технологічного університету*

Здоров'я населення, популяції, спільноти – це інтегральний показник характеристики якості людських ресурсів, життєздатності людей, їхньої адаптивності до макро- і мікросоціальних умов, готовності прийняти виклик цивілізації. В ньому віддзеркалюються, з одного боку, природно-кліматичні, історичні, етнографічні та біологічні умови життя, з другого – особливості демографічних, соціально-економічних процесів, що протікають у суспільстві, з третього – рівень розвитку медицини та стану медичної допомоги населенню. Зміни, які відбулися у другій половині ХХ століття стосовно причин смертності, структури захворювань, обумовили висування у якості факторів, що визначають рівень здоров'я, таких факторів як спосіб життя, якість життя та переконливо показали, що здоров'я є не тільки медичним, а й соціальним феноменом. Такий підхід знайшов відображення у визначенні здоров'я, яке прийняте Всесвітньою Організацією Охорони Здоров'я (ВООЗ): «Здоров'я є станом повного фізичного, духовного і соціального благополуччя, а не тільки відсутність хвороб і фізичних дефектів» [1, 5], яке є відправним пунктом для соціологічної інтерпретації здоров'я, на думку ряду вітчизняних соціологів і прогресивних дослідників закордонних країн.

На наш погляд, це визначення має кілька принципів гідностей. По-перше, здоров'ю доданий самостійний, незалежний від хвороби статус. По-друге, в ньому підкреслюється неоднозначність співвідношень між здоров'ям і хворобами – відсутність останніх не є абсолютним критерієм здоров'я, у силу чого людина, здорова за традиційними медичними поняттями, може не розташовуватися в «зоні благополуччя» і, отже, бути нездоровою по більш строгих оцінках. По-третє, у визначенні ВООЗ в один ряд із традиційним компонентом здоров'я – фізичним – поставлені ще два компоненти – духовний і соціальний. З урахуванням часу, що пройшов з опублікування даного визначення, ми б додали ще й такі компоненти – репродуктивне здоров'я, сексуальне здоров'я.

У березні-травні 2001 року у Дніпропетровську було проведено дослідження «Здоров'я молоді промислового мегаполісу», у рамках якого за спеціально розробленою квотною вибіркою, (як квоти були визначені: вид діяльності, приналежність до визначеної соціаль-

ної групи, стать респондента) було опитано 500 молодих мешканців міста у віці 16-29 років. Одним із завдань цього дослідження було вивчення духовного здоров'я, як складової здоров'я молоді загалом. Дослідження духовного здоров'я, на нашу думку, є актуальним, оскільки однією з ознак цивілізованості країни, свідченням прилучення суспільства до світового співтовариства є рівень розвитку духовності його громадян, моральні цінності та ідеали, котрі сповідує більшість населення. Духовне здоров'я визначається сукупністю характеристик духовного світу особистості, наявністю і специфікою сталих відносин із складовими духовної спадщини освітою, наукою, мистецтвом, релігією, мораллю, етикою. Стан духовного здоров'я обумовлюється засвоєною людиною системою цінностей, ментальністю, ставленням до сенсу життя, оцінкою власних можливостей та перспектив їх реалізації. Важливими індикаторами духовного здоров'я є рівень та структура культурних запитів та потреб, а також наявні можливості для їх задоволення. У контексті вищезазначеного розглянемо відповіді респондентів на питання анкети, які спрямовані на дослідження духовного здоров'я міської молоді. Так, на питання «Якою людиною Ви би хотіли себе бачити через 10-15 років?», респонденти відповіли таким чином: майже всі опитані хочуть мати через 10-15 років гарну сім'ю та дітей – 84%, бути матеріально забезпеченими – 72% та здоровими 62%. Половина респондентів (48%) хочуть мати добрих друзів та 33% намагаються стати професіоналами у своїй справі. Кожен третій опитаний бажає стати професіоналом у своїй справі, зробити кар'єру, стати вільною, незалежною людиною; кожен четвертий – стати освіченою, культурною людиною. Звертає на себе увагу той факт, що тільки 20% опитаних бачать себе людиною з чистим сумлінням, а 9% – справедливою людиною, котра може стати на захист інтересів інших людей. Як не прикро, але найменше молоді українці хочуть бути патріотами, достойними громадянами своєї країни – 2 %.

Одним із показників духовного здоров'я і водночас характеристикою духовного світу молоді виступає її ставлення до різних видів поведінки, що розповсюджені у молодіжному середовищі.

Таблиця № 1. Відповіді на питання: «В якій мірі Ви засуджуєте чи схвалюєте наступні види поведінки?»
(у % до кількості опитаних)

№ п/п	Види поведінки	Засуджую	Не схвалюю, але у деяких випадках припускаю	Схвалюю	Важко сказати
1.	Відхід у приватне життя для вирішення особистих проблем	10	31	36	23
2.	Агресивність	52	42	2	4
3.	Жорстокість до більш слабких	79	17	2	2
4.	Демонстрації, страйки, інші форми соціального протесту	14	47	23	16
5.	Самогубство	73	15	3	9
6.	Еміграція за кордон	12	30	50	8
7.	Крадіжки у громадян	86	9	1	4
8.	Крадіжки у держави	52	35	7	6
9.	Шантаж, вимагання	86	12	0,4	1,6
10.	Наркоманія, токсикоманія	91	4	1	4
11.	Релігійний фанатизм	77	13	1	9
12.	Зловживання алкоголем	78	19	1	2
13.	Проституція	66	23	4	7
14.	Хабарництво	57	37	3	3
15.	Вільне сексуальне життя	20	32	40	8
16.	Вбивство	82	13	1	4
17.	Вживання спиртних напоїв	25	55	17	3
18.	Втечі підлітків з дому, бродяжництво	73	21	1	5
19.	Вступ у сексуальний зв'язок "заради справи"	47	39	5	9
20.	Хуліганство	82	14	1	3
21.	Азартні ігри на гроші	51	32	9	92
22.	Застосування фізичної сили при з'ясуванні стосунків	45	46	6	3
23.	Вживання нецензурної мови	45	44	5	6
24.	Шлюб без любові, заради користі	33	49	10	8
25.	Паління	41	36	14	9
26.	Приймання речовин, поліпшуючих настроїв	65	26	9	0

Присвоївши відповідям респондентів умовні бали («засуджую» – 3 бали, «не схвалюю, але у деяких випадках припускаю» – 2 бала, «схвалюю» – 1 бал), ми розрахували умовні коефіцієнти, які більш наглядно показують ставлення молоді до тих чи інших видів поведінки. Найбільше негативно опитана молодь ставиться до наркоманії, токсикоманії (умовний коефіцієнт – 2,8), крадіжок у громадян (умовний коефіцієнт – 2,78), вбивства (умовний коефіцієнт – 2,73), жорстокості до більш слабких (умовний коефіцієнт – 2,72), зловживання алкоголем (умов-

ний коефіцієнт – 2,7), хуліганства (умовний коефіцієнт – 2,7). Такі ж види поведінки як, відхід у приватне життя для вирішення особистих проблем, (умовний коефіцієнт – 1,28), агресивність (умовний коефіцієнт – 1,39), демонстрації, страйки, інші форми соціального протесту (умовний коефіцієнт – 1,6), еміграція за кордон (1,09), вільне сексуальне життя (умовний коефіцієнт – 1,64) викликають схвалення у значної частини молоді. Звертає увагу той факт, що така поведінка як вступ у сексуальний зв'язок «заради справи», хабарництво, застосування

фізичної сили при з'ясуванні стосунків, вживання спиртних напоїв, хоча й не схвалюються респондентами, але припускається у певних випадках.

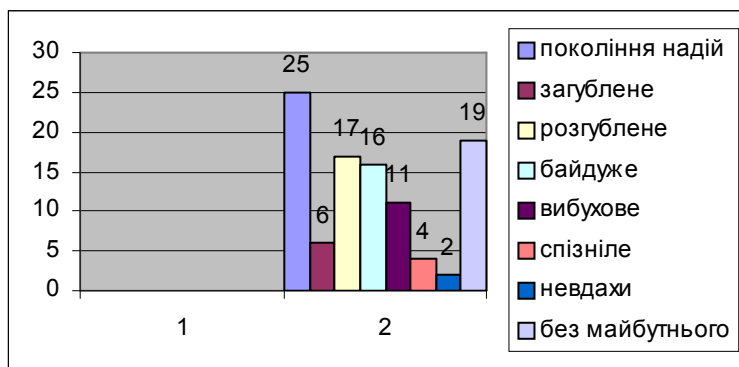
Важливою характеристикою духовного здоров'я людини є спосіб її життя. З одного боку, спосіб життя, притаманний тій чи іншій людині, істотно визначає стан її духовного здоров'я, а з іншого – сам зазнає істотного впливу духовних чинників, обумовлюється і конкретизується ними. Під час опитування респондентам було запропоновано оцінити ступінь впливу різноманітних складових на формування способу життя, тобто, висловити думку про те, який образ життя є для них прийнятним. Як показало дослідження, перше місце посідає образ життя, який зберігає здоров'я – 42%. Далі опитані вважають прийнятним образ життя, який властивий молодіжному віку – 31%. Третє місце займає образ життя батьківської сім'ї, якого будуть дотримуватися 14,8% респондентів. 5% респондентів вказали, що їм байдуже, який в них буде образ життя.

Культурно-дозвіллова діяльність, як складова способу життя, справляє вирішальний вплив на процеси формування духовності, визначення моральних цінностей, притаманних молодіжному середовищу. Однак, на нашу думку, ця сфера суспільного буття позначена суперечностями, що за сучасних умов не мають сталого механізму розв'язання. Йдеться про те, що, з одного боку, культурно-дозвіллові заклади покликані пропагувати високі культурні, моральні та духовні цінності, а з іншого – в умовах обмеженого фінансування заклади і установи культури змушені здійснювати заходи, які відповідають невибагливим потребам споживачів. За результатами опитування найбільш поширеним у молодіжному середовищі способом проведення дозвілля є пасивний перегляд телевізійних програм. 92% молодих дніпропетровців зазначили, що віддають перевагу саме такій формі проведення дозвілля. Істотно впливає на духовне життя молодих людей найближче оточення. 64% респондентів зазначили, що люблять проводити вільний час із друзями чи здійснювати прогулянки на природі – 63%. Поширеним у молодіжному середовищі є прослуховування аудіо касет, платівок або CD дисків. Майже половина опитаних (47%) віддають перевагу відвідуванню дискотек та вечірок. Певна частина молоді (38%) регулярно відвідує кафе, бари чи ресторани. 73% – проводять вільний час з коханою людиною і 57% регулярно мають сексуальні стосунки. Під час вільного часу 26% опитаної молоді регулярно жи-

вають міцні напої, 42% – пиво, 41% палять та 4% вживають наркотики.

Узагальнюючим показником духовного здоров'я, на нашу думку, виступає характеристика, яку опитана молодь дає своєму поколінню. В ній віддзеркалюється як сучасний стан молоді, так і прогнози щодо її майбутнього.

Графік 1. Відповіді на питання: «Як можна назвати ваше покоління?» (у % до кількості опитаних)

Як бачимо з наведених даних, думки молоді, щодо характеристики свого покоління розділилися. Так, чверть опитаних має оптимістичний погляд і називає своє покоління поколінням надій. Але кожний п'ятий опитаний вважає, що вони – покоління без майбутнього. Значна частина респондентів у якості домінуючих рис сучасної молоді називає розгубленість та байдужість. Кожний десятий вважає своє покоління вибуховим.

Підсумовуючи, зазначимо, що аналіз стану духовного здоров'я міської молоді дозволяє дійти таких висновків:

ц Судячи з відповідей молоді, всі свої сили вона буде використовувати на здобуття досягнень, важливих для неї особисто – сім'ю, матеріальну забезпеченість, здоров'я, друзів, освіти тощо. Значно менше опитаних бачать себе людьми, що досягли успіхів в духовному розвитку, професійній сфері, суспільному житті України.

ц Найбільше негативно опитана молодь ставиться до наркоманії, токсикоманії, крадіжок у громадян, вбивства, жорстокості, зловживання алкоголем, хуліганства, тобто до таких форм поведінки, які мають чітко виражену девіантну спрямованість. Поведінка, для якої характерним є відхід у приватне життя для вирішення особистих проблем, агресивність, демонстрації, страйки, еміграція за кордон, вільне сексуальне життя, викликає схвалення у значної частини молоді. Певні види поведінки (вступ у сексуальний зв'язок «заради справи», хабарництво, застосування фізичної сили при з'ясуванні стосунків, вживання спиртних напоїв) хоча й не схвалюються респондентами, але припускаються у певних випадках.

ц Аналіз занять молоді у вільний час свідчить, що можливості для задоволення культурних і духовних потреб, що є у місті, використовуються молоддю далеко не в повному обсязі. У значній кількості молодих людей, закладених повсякденними проблемами і негараздами, невисокий рівень культурних потреб, що реалізуються, як правило, в епізодичних і непослідовних звертаннях до культурних цінностей. Культурні потреби і запити певної частини опитаних здебільшого зводяться до найбільш простих та невимогливих проявів, задоволення

яких не потребує організаційних, інтелектуальних чи вольових зусиль.

ц В умовах глибинних структурних змін, безробіття, духовної нестабільності у молоді зникає визначеність моральних орієнтацій, девальвуються духовні цінності, виникає почуття невпевненості, розгубленості. В цілому стан духовного здоров'я молоді, на нашу думку, є проблемним і адекватно відображає реальну ситуацію, що склалася у духовній сфері сучасного українського суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Формування здорового способу життя молоді: проблеми і перспективи / О.Балакірева, О. Вакуленко та ін. - К.:Український ін-т соціальних досліджень, 2000. - 207 с.

К. А. ИВАНОВА

ПРОБЛЕМЫ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ ИНОСТРАННЫХ СТУДЕНТОВ

Иванова Карина Андреевна – старший преподаватель кафедры гуманитарных наук Национальной фармацевтической академии Украины (г. Харьков)

Переживаемая эпоха, которая унаследовала от недавнего противостояния систем «расколотовость» мира на «мы – они», с предельной остротой обнажило проблему изучения ценностных аспектов межкультурной коммуникации, которая сегодня приобретает особую актуальность.

Современный процесс глобализации и интенсификации межнационального общения послужил причиной формирования идеи ценностного плюрализма и культурного релятивизма, поставив связанную с этим задачу формирования большей толерантности в отношениях между людьми, представляющими разные культурные миры.

Понятие «межкультурная коммуникация» сегодня трактуется очень широко и включает разные уровни межличностного общения, начиная с представителей различных социальных групп (представляющих отличающиеся культурные миры), включая взаимодействие между представителями различных национальных культур, либо разных цивилизаций или еще более глобально – общение между Востоком и Западом.

В условиях увеличивающихся форм практического взаимодействия между представителями разных культур со всей остротой встает задача теоретического осмысления условий и возможностей достижения максимального взаимопонимания, избежания конфликтов, достижения нового уровня осознания общности всечеловеческой судьбы и более глубокой психологической общности, которая не зависит от степеней культурных различий.

Кроме того, современная политика международного сотрудничества требует не только максимально тесной кооперации между культурами, но также поисков возможностей достижения договоренностей на всех уровнях, она требует выработки определенного общественного мнения относительно потребностей межнационального общения, и, прежде всего, формирования такого менталитета, который позволял бы одобрительно относиться к самым разным культурам и стилям жизни. Такая политика предполагает воспитание определенных нравственных чувств сострадания, сотрудничества и эмпатии по отношению к разным национальным культурам, поскольку все они входят в единую глобальную систему взаимозависимости, которая включает не только экономические параметры, но также экологические, культурные, политические, социальные и нравственные.

В современном мире, овладевающим все новыми формами и методами передачи и хранения информации, на первый план выдвигается проблема взаимопонимания как главного результата человеческого общения, это предполагает более углубленный подход к процессу коммуникации, учитывающий специфику ценностных ориентаций, во многом предопределяющих мотивы и результаты общения.

Современный человек уже не может следовать избитым клише относительно других наций и культур; он должен глубже осознать и осмыслить тот факт, что каждая культура имеет свою систему ценностей, которая, в свою очередь, не может быть объектом оценки, предполагающей одобрение или осуждение со сто-

роны людей, не разделяющих эту систему ценностей. Современное мировоззрение включает идею признания ценностного разнообразия культур и идею одинакового уважения ко всем культурам, то есть идеи культурного плюрализма и ценностного релятивизма.

Изучение особенностей ценностных ориентации разных культур имеет сегодня огромное значение, поскольку позволяет сделать более плодотворным межкультурное общение. В этой связи следует отметить возросшую роль кросс-культурных исследований, осуществляемых сегодня учеными различных областей знания: антропологии, социологии, социальной психологии, культурологии и социальной философии. Кросс-культурный подход, приобретающий сегодня такую большую популярность, предполагает более глубокое осознание того факта, что многие стереотипы индивидуального восприятия и общения являются следствием влияния окружающей культурной среды и системы воспитания, то есть порождением всей культуры.

Есть небольшие различия в употреблении понятий меж и кросс в применении к культурной коммуникации. Межкультурное общение (коммуникация) носит более поверхностный характер, тогда как кросс-культурная коммуникация означает сквозную более глубокую коммуникацию по самому широкому фронту и спектру.

Проблемы столкновения культурных ценностей стали особенно актуальны для нашей страны в связи с переживаемым сегодня сложнейшим периодом модернизации общества и глубокой трансформации всей культуры, в результате чего все слои населения переживают «культурный шок».

В западной социальной философии, социологии и культурологии изучение культурных ценностей различных народов является приоритетным направлением социальных наук, скрупулезно исследующих обычаи, ритуалы, ценностные ориентации, культурные стереотипы поведения и парадигмы общения, представленные в социальном пространстве нашего времени и всей истории в целом.

Нельзя не отметить, что на рубеже тысячелетий кросс-культурная осведомленность становится приоритетным направлением национальной политики во многих индустриально развитых странах мира.

Сегодня в мире выходит огромное количество литературы, посвященной проблемам сравнительного описания ценностных ориентации представителей различных культур: Северной и Латинской Америки, США и Японии, США и европейских стран, европейцев и стран «третьего мира» [1]. Наиболее изученными сегодня являются образы американца и японца, в процессе активного изучения находятся образы представителей «третьего мира».

Исследования других культур обладают одним важным смысловым измерением – они помогают лучше понять свою собственную культуру. Национальное самосознание не может существовать в замкнутом пространстве собственной культуры, оно должно соотносить себя и сравнивать с другими культурами. «Этническая идентификация является основой национального самосознания того или иного народа, ибо в ее отсутствии наблюдается постепенная утрата идентичности, частичная этническая денационализация» [2].

В США сегодня существует и активно работает «Общество по межкультурному образованию», «Национальная Ассоциация по делам иностранных студентов». Институт по межкультурной коммуникации, «Международное общество по межкультурному образованию, обучению и исследованиям», множество других аналогичных организаций, одним из результатов деятельности которых явился значительный приток иностранных студентов в вузы США, тогда как в Украине и странах СНГ сегодня наблюдается процесс уменьшения количества иностранных студентов, что влечет за собой ослабление нашего влияния на страны третьего мира. Экономический ущерб такого ослабления влияния очевиден. Увеличение числа иностранных студентов само по себе дает огромную прибыль в бюджеты высших учебных заведений, школ и колледжей. Сегодня даже религиозные организации США в целях выживания создают программы, включающие изучение проблем кросс-культурного общения. Эта дисциплина является обязательной для преподавания в университетах.

Сфера бизнеса сегодня тоже стала мультинациональной – и здесь не обойтись без знания культурных особенностей стран – экономических партнеров. Да и сфера обслуживания тоже нуждается в существенной корректировке форм поведения и общения, включающей не только знание иностранных языков, но и способность понять запросы и потребности других людей, представляющих иные системы ценностей и приоритетов.

Таким образом, получается, что практически все граждане нуждаются в особом обучении и развитии способности к кросс-культурному общению, пониманию и сочувствию.

В Украине, как интернациональной стране, имеются собственные традиции межкультурного общения. Объективная необходимость осмысления способности культуры Украины к диалогу с другими культурами как конституирующему принципу человеческого существования связана с поиском оптимальных форм и направлений того диалога. Поэтому проблема определения своей «ниши» в культурном пространстве требует знаний тех контактных плоскостей, которые создают общее с другими культурами

культурное пространство. В связи с этим изучение проблемы межкультурной коммуникации необходимо для выработки стратегии культурного диалога, его оптимизации. Кроме того, потребность в самоутверждении, избавление от разного рода «комплексов неполноценности», свойственных современному сознанию нашего общества, может быть удовлетворена посредством детального и всестороннего анализа образа инациональной культуры.

Признание уникальности системы данной национальной культуры должно дополняться проявлением её «самости» на фоне «инакости», проявляющейся в процессе межкультурной коммуникации. Инациональная культура предстаёт как система явлений материальной и духовной жизни, возникающих в процессе становления и функционирующая в определённой исторической общности людей, несовпадающая с данной культурной национальной идентичностью.

Увеличение процессов международного взаимодействия в глобальном масштабе, но также проблемы предотвращения межнациональных конфликтов, увеличение иммиграции из социально неблагополучных районов – все это остро ставит проблему межкультурного общения как одну из приоритетных проблем современных общественных наук, и особенно социологии.

Переход индивида из одной культурной традиции в другую вызывает шок изоляции и потери привычного. Жертва проявляет защитные способности, чтобы сохранить от разрушения свою психику, обращаясь к тяжелой работе, стараясь лучше изучить язык, пытаясь всячески адаптироваться к новой культурной среде. Этот «переходный период» связан с личностными кризисами и противоречиями. Не понимая происходящее, человек попадает в состояние устойчивого стресса. Стремясь к обретению покоя и надежности как условия нормальной работы психики, жертва стремится сократить своё пребывание в чужой стране.

Понятие «культурный шок» может выполнять важную роль в познании ценностной специфики межкультурной коммуникации. Главная задача – выяснить, что же происходит с индивидом, кроме психологического кризиса, приспособления и адаптации? В чем заключается возможный негативный результат этого состояния? Какой позитивный опыт кросс-культурного понимания приобретает этот индивид?

Каковы позитивные последствия «культурного шока»?

Негативным последствием «культурного шока» может быть неприятие иной культурной среды, нежелание или неспособность ее понять, ведущие к обостряющемуся стремлению «вернуться» в знакомую, близкую, родную пупину собственной культуры. На индивидуаль-

ном уровне это выражается в том, что человек, попавший, например, за границу, стремится как можно быстрее уехать и вернуться к себе домой. На уровне межкультурного взаимодействия это выражается в том, что целые культуры или цивилизации (как, например, исламская) отказываются признать ценности других культур, замыкаясь в рамки собственной этнической традиции.

Одно из позитивных последствий связано с процессом осознания особого значения в жизни человека культурного фактора. Как пишет американский антрополог Ф.Бок: «Культура в самом широком смысле слова – это то, из за чего ты становишься чужаком, когда покидаешь свой родной дом... Когда ты в своей группе, среди людей, с которыми разделяешь общую культуру, тебе не приходится обдумывать и проектировать свои слова и поступки, ибо все вы – ты, и они – видите мир в принципе одинаково. Но пребывая в чужом обществе, ты будешь испытывать трудности, ощущение беспомощности и дезориентированности, что можно назвать «культурным шоком» [3].

В западной социологии разработаны различные модели выхода из ситуации «культурного шока». По мнению цитированного выше Ф.Бока, существует несколько способов разрешения этого конфликта.

Первый способ условно назван геттоизацией (от слова гетто). Избегая всяческих контактов с чужой культурой, наносящих человеку травмирующее действие, он пытается воссоздать собственную культурную среду, в окружении соплеменников отгораживается от внешнего мира.

Второй способ – ассимиляция, противоположная геттоизации. В этом случае индивид полностью отказывается от собственной культуры и стремится усвоить необходимый для жизни в новых условиях багаж другой культуры. Для этого иностранцы часто прибегают к супружеству, желая полностью ассимилироваться в другой стране, иметь детей, которые уже смогут полностью ассимилироваться в новых условиях.

Третий способ разрешения культурного конфликта – промежуточный между двумя первыми. Он состоит в сочетании культурного обмена и взаимодействия. Этот путь наиболее сложен, но он может оказаться максимально продуктивным. Примером такой продуктивности является деятельность русских философов – эмигрантов (Бердяева, Ильина и др.), которые, находясь вдали от родины, продолжили оставаться русскими философами. Другой пример – В.Набоков, который мог писать на чужом языке, сохраняя и развивая традиции русской культуры и литературы.

Четвёртый способ – частичная ассимиляция, когда человек частично жертвует своей

культурой в пользу иной, или допускает требования другой культуры в какой-то одной или нескольких сферах своей жизнедеятельности. Например, на работе руководствуется нормами иной культурной среды, а дома – нормами своей традиционной культуры. Такая практика преодоления «культурного шока» наиболее распространена. Так, например, эмигранты чаще всего ассимилируются частично, разделяя свою жизнь как бы на две части, сохраняя свою приверженность к традиционным формам коммуникации в кругу семьи, в обществе своих соплеменников, в религиозной сфере и отказываясь от них на работе, в общественных местах, везде, где доминирует иная культурная среда. Частичная ассимиляция является довольно удачным способом преодоления «культурного шока», свидетельствуя о том, что индивид умеет приспособиться к различным условиям окружающей среды, хотя его сознание содержит в себе двойной ценностный масштаб, выступая формой маргинального сознания.

Применительно к ситуации преподавания иностранного языка В.Риверс пишет: «Когда студенты сталкиваются с отличным от своего набора поведенческих моделей и с новой совокупностью ценностей, у них может возникнуть шок, в результате которого они начинают считать носителей изучаемого языка чужаками, плохо воспитанными. Это состояние, возникающее по причине несоответствия культур, называется культурным шоком (culture shock)» [4].

На пороге третьего тысячелетия в мировой образовательной системе очень сильна тенденция к всеобщему высшему образованию. По прогнозам к началу нового тысячелетия около 100млн. молодых людей по всему миру получат статус студента, а национального благосостояния достигнут те страны, в которых 40-60% работающих будут иметь высшее образование. И Украине, как стране, имеющей огромный потенциал в развитии образовательного рынка, необходимо включаться в процесс как разработчи новых, так и усовершенствования уже существующих образовательных услуг [5].

Украина занимает достойное место среди развитых европейских государств по общему числу студентов (наравне с Германией, Францией). Однако в сфере трудовой занятости (в возрасте 25-64 лет) в Украине задействованы только 8-10% людей с высшим образованием. Для сравнения – во Франции эта цифра составляет 15%, в Швейцарии – 24%, в США – 35%. Если сравнить удельный вес иностранных граждан в различных государствах, то оказывается, что наибольший его показатель в США – 31%, во Франции – 11%, в Германии – 10%. В Украине при общем количестве студентов – 1млн. 530 тыс., что сравнимо с общим количе-

ством студентов в развитых странах, часть иностранных студентов не превышает 1%.

Мировые образовательные центры, такие как Оксфорд (Великобритания), где из 14 тыс. студентов почти 3 тыс. (18%) – иностранцы из 65 стран; Гарвард (США), где обучаются более 18 тыс. студентов, 3 тыс. (16%) из которых иностранцы из 100 государств; университеты Гуттенберг и Гете в Германии ведут постоянную работу, направленную на увеличение численности иностранных студентов в своих стенах. Среди стран – участниц СНГ лидирующие позиции по количеству студентов из зарубежных стран сохранила Россия – 80 тыс. иностранных граждан обучаются в ее вузах; на втором месте – Украина, где обучается 15 тыс. иностранных студентов, затем Беларусь – 4 тыс., Азербайджан, Казахстан – по 2 тыс. студентов. На фоне государств дальнего зарубежья, осуществляющих подготовку иностранных специалистов эти цифры ничтожно малы (в США – 500 тыс.; во Франции – 170 тыс.; в Германии – 146 тыс.). Однако, если углубиться в недавнюю историю подготовки кадров 10 лет назад, мы увидим, что СССР также был крупным образовательным центром мирового значения. За весь период существования такой формы подготовки кадров (с 1960 года) в экономику многих развивающихся стран разных континентов пришло около 600 тыс. высококвалифицированных специалистов, получивших образование в основном в вузах России и Украины. 90 тыс. вьетнамцев, 50 тыс. болгар, 30 тыс. монголов, 20 тыс. китайцев, 13 тыс. сирийцев – выпускники вузов бывшего Советского Союза.

Сегодня в Украине наибольшей популярностью среди иностранных граждан пользуются медицинские и фармацевтические специальности, о чем свидетельствует и наибольший контингент иностранных студентов в медицинских и фармацевтических вузах. В первой пятерке Одесский МУ – 1300 иностранных студентов, Крымский МУ – 1100, НФАУ – 1005, Харьковский МУ – 890, Запорожский – 700.

Самый простой анализ данных о прибывающих к нам на учебу студентов показывает «географию интересов» в Восточной Азии, Африке, странах бывшего соц. лагеря. К примеру, Китай на сегодняшний день является основным экспортером молодежи, желающей получить образование за рубежом (116 тыс. человек в год); далее следует Корея (70 тыс. человек в год) [6].

Несомненно, многих иностранцев отпугивают экономические и социальные условия жизни, сложившиеся в нашем государстве в последнее время. Но это не единственная проблема, которая является причиной нежелания иностранцев приезжать на учебу за границу.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Triadis H. & Brislen R. (ed.) Handbook of Cross-Cultural Psychology, v. 1-6, Boston, 1980.

2. Лисовский И.Н. Этнокультурное мышление: грани, ограничения, ограниченность. Проблемы национального самосознания русских: этнические стереотипы населения. //Культурология: Новые подходы. Альманах-ежегодник, - М., 1997, №2, стр.44-45.
3. Culture Shock /Ed. By Ph K Blook. N-Y, 1970
4. Rivers W.M. Teaching Foreign Language Skills. Chicago -London. 1968.
5. Статистичний щорічник України за 1998-2000 р. //Держкомстат України /За ред. О.Г.Осауленка. - К.: Техніка. - 1999.
6. Черных В., Зайченко А. Подготовка кадров для зарубежных стран: проблемы и перспективы. Міжнародне співробітництво. // «Новий Колегіум», - Х., 2000, №5, стр.42-52.

ПОЛІТОЛОГІЯ

О. М. ГУГНІН

ПОЛІТИЧНИЙ МАРКЕТИНГ ТА ЙОГО ІНСТРУМЕНТИ

Гугнін Олександр Михайлович – професор кафедри маркетингу Жешувського Політехнічного Університету (м. Жешув, Польща), доктор філософських наук

За сто років існування маркетингу не тільки розвинулися його теорія і методологія, але й з'явилися нові сфери використання. Останнім часом такою сферою стає політика – один із найстаріших видів діяльності цивілізованого людства. Насамперед це відноситься до процесу виборів: президентських, парламентарних і органів місцевого самоврядування. Спираючись на цей факт, деякі автори роблять спробу дефініювати політичний маркетинг як діяльність в період виборів. Так російський дослідник Ф. Ільясов пише: «Політичний маркетинг – це система «особистісного» («створення» і висування кандидатів), «програмного» (розробка програмних, ідеологічних та інш. документів) та інформаційного (реклама, public relations) впливу на виборців з метою здобуття влади [1, 10]. Ми вважаємо даний підхід дещо звуженим.

У цілому, в нашій статті буде розглянуте питання про предмет, об'єкт і структуру політичного маркетингу.

Насамперед, звичайно, зупинимося на визначенні предмету. Політмаркетинг, на думку московських учених – авторів підручника «Маркетинг» – відноситься не тільки до діяльності політичних партій, які переслідують певні групові інтереси, але й до різноманітних масових рухів [2, 482]. Як бачимо, автори вважають, що політизація маркетингу може служити найширшому колу інтересів суспільства, і не тільки під час виборів.

Ще ширше і, як нам здається, повніше визначає політичний маркетинг український учений В. Бебик. Під політичним маркетингом учений розуміє «сукупність форм, методів і технологій дослідження, проектування, регулювання і втілення в соціально-політичну практику тих чи інших установок суспільної свідомості з метою завоювання і утримання контролю над ринком влади» [3, 298-299].

Західні вчені у своїх визначеннях теж роблять наголос на виборчих функціях політмаркетингу. Так М. Бонран вважає, що політмар-

кетинг – це «сукупність технологій, які використовуються для створення відповідного образу кандидата серед електорату», а С. Альбой – що це «сукупність теорій, методів, технік та суспільних практик, які ставлять за мету переконати громадян підтримати даного політика, партію чи політичну програму» [4]. Молодий польський дослідник П. Буляк під політичним маркетингом розуміє інтегровану сукупність дій, що проводяться на виборчому ринку з метою просування політичної ініціативи.

Узагальнюючи ці дефініції, можна констатувати, що їх скоригує і доповнить сама політична дійсність та маркетингові способи її освоєння. Ми пропонуємо таке робоче визначення предмету політичного маркетингу: це сукупність економічних, організаційних та дослідницьких заходів, націлених на задоволення потреб політичного ринку. Це діяльність по створенню політичного продукту (послуги), визначенню його ціни, його розподілу і просуванню.

Об'єктом політичного маркетингу виступає політичний ринок. За виразом польського політолога Є. Мушинського, це «всі громадяни, які мають виборчі права (споживачі), та інші політичні суб'єкти (конкуренти), які домагаються в рамках закону підтримки для своїх кандидатів (акт споживання)» [5, 76]. Політичний ринок має такі характерні риси:

- перевагу пропозиції над попитом, що вимагає постійного (невпинного) пошуку прихильників і електорату;
- конкуренцію особистостей, програм, аргументів і обіцянок;
- різноманіття політичних продуктів – від людей до ідей;
- відносну сталість складу політиків;
- відносну лояльність електорату і окремих прихильників (так люди похилого віку майже завжди голосують за ліві партії).

На цей ринок спрямовані маркетингові дії, що містяться в рамках його інструментальної структури.

1. Продукт.

До цієї категорії можна віднести політиків, політичні партії, політичні програми, а також конкретні політичні ініціативи. Продукт політичного маркетингу – відзначає П.Буляк, – виступає у відповідній «упаковці»: ідеологій, політичних доктрин, світоглядів і особистих переконань. Таким чином, він являє собою єдність політичних постатей (людей) і політичних програм (об'єктів).

Відповідна упаковка і презентація політичного продукту покликані забезпечити найбільш привабливий його образ. Цей образ (імідж) складається з таких елементів:

- a. обіцяння вигід, які одержить покупець пропонованого продукту;
- b. виборча програма даного кандидата;
- c. вимоги та обіцяння, що витікають із запропонованої програми і спрямовані на кожну групу електорату;
- d. відповідна підготовка політиків, створення позитивного образу (зовнішній вигляд, поведінка, мова, словарний запас, хода, жестикулювання, міміка).

Польське офіційне видання «Rzeczpospolita» опублікувало результати дослідження громадської думки щодо найважливіших характерних рис кандидата на пост президента країни. На думку польських громадян, такий політик повинен бути: освіченим, добрим оратором, володіти іноземними мовами (65% опитуваних), чесним, вірним своїм обіцянням, непідкупним (60%), симпатичним і гідно представляючим свою країну (35%) [6].

В міжнародних дослідженнях, що проводилися в різних країнах Європи, можна вирізнити 5 характерних рис кандидата на вищий керівний пост держави:

- 1) зріст вищий, ніж у контркандидата;
- 2) значні ораторські здібності;
- 3) презентабельний зовнішній вигляд;
- 4) завжди свіжопоголений;
- 5) часто «показується на людях» з дружиною і членами сім'ї.

Профіль українського лідера описує Г.Почепцов (на підставі опитування населення України в 1997 р.):

- 1) у нього повинні бути «чисті руки»;
- 2) високі моральні якості;
- 3) уважне відношення до людей;
- 4) організаторські здібності;
- 5) патріотизм (державницька позиція);
- 6) чітка політична орієнтація;
- 7) багатий життєвий досвід [7, 39].

Таким чином, незважаючи на об'єктно-суб'єктний спосіб існування, найважливішою характеристикою політичного, як і кожного іншого, продукту, є його якість. Чим вона є вищою, тим більшу ціну згодяться заплатити за продукт виборці як споживачі.

2. Ціна.

Ціна політичного продукту складається з двох частин. Перша частина – це плата за підготовку кандидата. З цією метою підбирається команда фахівців-маркетологів, політологів, дизайнерів, художників, сценаристів, спеціалістів у галузі реклами. Всі вони роблять одну справу, щоб виборці врешті решт поставили галочку поряд з прізвиськом «просунутого» кандидата, тобто купили запропонований політичний «товар».

Друга частина ціни визначається цінністю самого політика після його обрання на пост, тобто користю, яку він принесе виборцям, народу чи державі.

Таким чином, трансакція на політичному ринку полягає на тому, що продавці «товару» пропонують обіцяння вигід, а покупці платять за них своїми виборчими голосами, виражаючи під час виборів згоду на здійснення влади продавцями від імені покупців.

3. Розподіл.

Специфічною особливістю політичного продукту є відсутність спеціальних каналів його збуту. Засобами його поширення виступають мас-медіа. Вони не тільки передають інформацію, але й підсилюють її, а в разі потреби – і препарують. Новим знаряддям для розповсюдження політичного продукту став Інтернет, з яким важко змататися навіть владі.

Розподіл політичного продукту (дистрибуцію) – якщо критерієм прийняти метод його дорозподілення до споживача – можна поділити на: а. пряму дистрибуцію, тобто представлення продукту (політика) на мітингах, зустрічах, візитах;

b. непряму дистрибуцію – інформацію про нього на телебаченні, по радіо, в пресі.

Якщо за критерієм прийняти вплив на виборця, то можна вирізнити:

a. інтенсивну дистрибуцію політичного продукту – за допомогою густої мережі посередників – наприклад, місцевих партійних організацій, місцевих органів влади;

b. селективну дистрибуцію – через вибраних посередників;

c. ексклюзивну дистрибуцію – за посередництвом лідера або провідних політиків партії чи руху.

4. Просування продукту.

Останнім елементом маркетингової діяльності в політиці є просування продукту.

Як уже відмічалось, цільову аудиторію політичного продукту становлять усі виборці, їх можна поділити на чотири групи:

1. Виборці, які проголосували за даний продукт.

2. Виборці, які голосували проти даного продукту.

3. Виборці, які не приймали участі у виборах.

4. Виборці, які ніколи не голосували.

У залежності від цільової групи треба планувати заходи по просуванню продукту. Для першої групи це повинні бути дії в підтримку їх рішення; для другої – дії, скеровані на зміну зробленого вибору; для третьої і четвертої – спонукання до підтримки продукту – кандидата чи програми.

Європейські вчені цю класифікацію ще більше спрощують і вирізняють тільки дві цільові групи. Йдеться про те, щоб за допомогою промоційних заходів зберегти теперішніх виборців і одержати нових. З цієї метою створюється два типи повідомлень в ЗМІ – те, що затверджує в переконанні для прихильників, і більш емоційне для противників і хитких. Завдання для розроблювачів рекламної стратегії – скерувати ці інформаційні потоки в потрібне русло. Наприклад, образ В.Єльцина у виборчій кампанії 1996 року був дуже різностороннім, і, як зауважив С.Лисовський – російський теоретик і

практик політмаркетингу – для кожної верстви виборців було в ньому щось близьке: «Для когось він був своїм, «із селян», «простий, грубуватий, але справедливий, бореться із начальниками, привілеями»; інші оцінили твердість характеру, вольові якості, здатність йти напролом; третім якнайкраще підійшов ореол переслідуваного за справедливість, постраждалого від влади «борця за правду» [8, 18]. Це була безпрограшна комбінація московських маркетингів.

Отже, в політиці (також і під час виборів) застосовують ті ж самі маркетингові інструменти, що й на звичайному товарному ринку. Однак їх компонування і взаємозв'язок обумовлені особливим впливом людського фактора і специфікою ринку політики.

Завданням подальшої наукової дискусії має стати система взаємодії всіх засобів маркетингової регуляції в сфері державного управління. Маркетинг, як найефективніша концепція управління, повинен стати гарантією демократичного характеру втілення політичних рішень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ильясов Ф.Н. Политический маркетинг. М.: ИМА-пресс, 2000.
2. Маркетинг / Под ред. А.Н.Романова. М.: ЮНИТИ, 1996.
3. Вебик В.М. Базові засади політології. К.: МАУП, 2000.
4. Див.: Bulak P. Wykorzystanie Internetu w marketingu politycznym // Marketing i rynek, 2001. № 6. S. 7.
5. Muszynski J. Marketing polityczny. Warszawa: WSZiM, 2001.
6. Rzeczpospolita. 17.06.2000.
7. Почепцов Г.Г. Как становятся президентами. К.: Знання, 1999.
8. Лисовский С.Ф. Политическая реклама. М.: ИВЦ Маркетинг, 2000.

Л. В. ГЛУШКОВА

СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА – СКЛАДОВА ІДЕОЛОГІЧНИХ ЗМАГАНЬ ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ 2002 РОКУ

Глушкова Людмила Валеріївна – аспірант кафедри історії України і українознавства Дніпродзержинського державного технічного університету

Громадянське суспільство є основою демократичної держави. У його становленні вирішальну роль повинен відігравати не суб'єктивний фактор, а об'єктивний природно-історичний процес розвитку суспільства, де людський фактор має вирішальне значення. В такому суспільстві «основне національне багатство мають вже не сировинні ресурси та засоби виробництва, а ... людський капітал», – зауважив Президент України Л.Кучма [1]. Громадянському суспільству притаманні «гарантії забезпеченості громадянських прав і свобод, активний пошук шляхів гуманітарної модернізації суспільства, нових орієнтирів його розвитку в дусі свободи, справедливості і солідарності», – наго-

лосив лідер Соціал-демократичної партії (об'єднаної) В.Медведчук [2, 39-40].

Наявність громадянського суспільства визначається можливістю народного волевиявлення. Стаття 69 Конституції України визначає: «Народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії... Виборцям гарантується вільне волевиявлення» [3].

31 березня 2002 р. громадяни України обирали депутатів Верховної Ради, яка є єдиним органом законодавчої влади в Україні. Одночасно, 31 березня проведені вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів [4].

Важливим етапом підготовки до виборів стало прийняття нового Закону України «Про вибори народних депутатів України», яке вимагало певних компромісів, особливо в питаннях визначення виборчої системи – мажоритарної, пропорційної чи змішаної, співвідношення депутатських мандатів, одержаних у загальнодержавному окрузі і одномандатних округах. Закон про вибори парламенту в новій редакції є реальним фактором еволюції виборчої системи.

Прийняття Закону України «Про вибори народних депутатів України» пройшло кілька етапів. 17 червня 2001 р. Верховна Рада прийняла цей закон, згідно з яким система парламентських виборів залишалася змішаною, а співвідношення депутатських мандатів, одержаних в багатомандатному загальнодержавному окрузі і в одномандатних округах повинно було скласти не 50% на 50%, а 75% на 25%. По суті змішана система виборів в такій редакції була пропорційною системою. Президент Л. Кучма наголошував, зважаючи на слабкий вплив на виборців більшості політичних партій та низький їхній авторитет серед народу, що доцільнішою для нашого суспільства буде змішана система виборів зі співвідношенням депутатських мандатів 50% на 50% [5]. Тим більше, що тенденції в партійному середовищі дозволяють прогнозувати подальшу його фрагментацію. Разом з тим, проблема політичної структуризації суспільства не вичерпується визначенням оптимальної кількості партій. Багато залежить також від їх походження, цілей, програмових засад. Багато українських політичних партій було створено для реалізації приватних групових чи корпоративних інтересів; вони не мають чітко окресленої соціальної бази, стратегічних цілей, ідеологічної основи. Настанови та програми таких партій визначаються політичною кон'юнктурою. Багато депутатів, обраних у Верховну Раду в 1998 р., втратили зв'язок з своїми фракціями, тому представництво партій, які подолали чотирьохвідсотковий бар'єр виявилось ніяк не пов'язаним з результатами виборів. Тим самим нехтувалося волевиявлення громадян, висловлене ними в березні 1998 р.

Треба зазначити, що стан суспільних відносин в Україні і ступінь розвитку її партійної системи засвідчують, що перехід до повністю пропорційних виборів або, навіть перекис у змішаній системі в бік її пропорційної складової був би передчасним.

Соціал-демократи – прихильники пропорційної виборчої системи, але, разом з тим, уважали, що застосування її в нинішній період призведе до того, що більшість у парламенті буде лівою, що не влаштує Україну. Тому, наприклад, Соціал-демократична партія України (об'єднана) відстоювала позицію збалансованості мажоритарної і пропорційної системи.

Закон України «Про вибори народних депутатів України» був підписаний Президентом України 18 жовтня 2001 р. В ньому наголошується: «...Народні депутати України обираються громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування... Вибори депутатів здійснюються за змішаною (пропорційно-мажоритарною) системою...» [6].

За умов гострої політичної боротьби, характерної для стану перехідної демократії, було неможливо створити абсолютно досконалий виборчий закон, але певні кроки на шляху створення оновленого правового поля зроблено. Президент України Л. Кучма, відповідно до статті 102 Конституції України, яка визначає, що Президент України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України і свобод людини і громадянина, видав Указ від 30 жовтня 2001 р. «Про забезпечення реалізації прав громадян, принципів демократичного суспільства, відкритості і прозорості у процесі підготовки та проведення виборів 2002 року» [7]. Це сприяло створенню належних умов для реалізації конституційного права громадян вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, неухильному додержанню принципів демократії, здійсненню свідомого виявлення виборців, підтримці зусиль громадянськості, спрямованих на вирішення цих завдань.

Напередодні виборів 2002 р. почався масштабний експеримент по трансформації партійно-політичного спектру – створення блоків партій і громадських організацій. Більшість партій політично реалізувати себе змогли в результаті об'єднання у великі блоки, або перенесення своєї боротьби за прихильність народу у мажоритарні округи. В цілому консолідація ідейно близьких, але організаційно і ресурсно не впливових партій, є справою виправданною, необхідною для формування сучасної партійно-політичної системи. Але якщо політичні партії чи окремі політики об'єднуються поза цих умов, то в цьому разі будуть переважати негативні тенденції. При цьому головна небезпека – це дезорієнтація виборців. Коли під популістськими гаслами чи під прізвиськом відомого діяча до Верховної Ради пройдуть політики з діаметрально протилежним напрямком, то не можна ждати ефективної роботи майбутнього складу парламенту. Від складу Верховної Ради залежить вектор розвитку нашої країни на наступні роки.

Вибори загострили проблему політичного перегрупування і структурування українського суспільства.

На наш погляд уже вичерпали свій потенціал партії, які від самого початку були запрограмовані на злам, руйнування системи. Так само звуження соціальної бази жде й ті політичні

організації, які захищають засади суспільства, створені на базі радянської політичної системи. Нинішні вибори сприяли зародженню нової партійної системи як прообразу політичної структури нашого суспільства на тривалу перспективу. Провідне місце належить тим, у кого є реальний професіоналізм, достатній інтелектуальний потенціал, здатність генерувати нові сучасні ідеї в ім'я прогресу України.

Велике значення на виборах мали ідеологічні засади, на яких склалися програмні документи. Саме «змагання ідей, платформ, позицій» є найпродуктивнішим кроком до перемоги, «вироблення політичної платформи і переконання людей у її необхідності для суспільства та держави» [8].

Аналізуючи передвиборні програми, необхідно зазначити наявність декількох груп партій і блоків, які пропонували соціал-демократичний, західноєвропейський шлях розвитку.

По-перше, це партії, які відкрито пропонують соціал-демократичний шлях розвитку. Мета, на яку працює соціал-демократична ідеологія – це створення згуртованого і благополучного суспільства на основі ідеї централізму. Ідеологія соціал-демократів гармонійно поєднує цінності соціальні та матеріальні. Так, у передвиборній програмі СДПУ(о) зазначалось: «У соціальній сфері стабільне забезпечення на основі створення робочих місць; розробка й прийняття нового Кодексу законів про працю і нового законодавства про профспілки, яке б відповідало сучасним умовам і інтересам працюючих; вдосконалення правового захисту від безробіття, в першу чергу, жінок і молоді...» [9]. Економічна програма СДПУ «Нова перспектива для України» визначила в якості головного завдання відновлення високого рівня зайнятості висококваліфікованої робочої сили та справедливого рівня оплати праці [10].

Практика високорозвинених держав довела, що загальну тенденцію економічного зростання визначає малий і середній бізнес, завдяки якому створюється середній клас, до якого входять не лише бізнесмени, а й кваліфіковані робітники, інженери, вчителі, лікарі, працівники культури. Про це ж наголошувалося в передвиборних програмах соціал-демократичних партій. Так в програмі СДПУ(о) відзначається важливість «...сприяння розвитку малого і середнього бізнесу як необхідної умови зростання зайнятості і структурної перебудови економіки» [9]; в програмі СДПУ: «...сприяння виникненню нових робочих місць перш за все у сфері малого бізнесу» [10].

Друга група – це партії центристського блоку «За єдину Україну!», в програмі якого присутня соціал-демократична доктрина, виражені центристські ідеологічні засади. В складі блоку об'єдналися Аграрна партія України, Народно-демократична партія, Партія промисловців і

підприємців України, Партія регіонів, Політична партія «Трудова Україна». Лідер блоку В.Литвин наголошував: «У контексті стратегічних політичних завдань наш блок кровно зацікавлений також у подальшому затвердженні та зміцненні інститутів громадянського суспільства. Причому суспільства активно відповідального, яке б не лише контролювало і критикувало державу та владу, а й брало на себе реалізацію властивих йому функцій... Блок «За єдину Україну!» має можливість для забезпечення у державі такого економічного порядку, який слугував би інтересам усіх без винятку громадян.» [11].

Близькою до ідей солідарного, справедливого суспільства була передвиборна програма Партії Зелених України, позицію центру посилював блок Демократичної партії України і партії «Демократичний союз».

Завдання входження України в європейські політико-економічні структури ставилися в передвиборних програмах СДПУ(о), СДПУ, блоку «За єдину Україну!» та інших.

Слід зазначити, що Українська соціал-демократична партія (лідер В.Онопенко) в силу свого слабого впливу на виборців, недостатнього інтелектуального резерву, відсутності досвідчених партійних кадрів, не змогла йти на вибори самостійно і увійшла в склад блоку політичних партій «Виборчий блок Юлії Тимошенко».

Партія «Соціал-демократичний союз» (лідер С.Пересунько) була членом передвиборного блоку «Єдність» (лідер блоку О.Омельченко). Блок декларував себе як громадську політичну силу національних інтересів, соціальної справедливості.

Таким чином, СДПУ, УСДП, партія «СДС» не відгукнулись на пропозицію лідера СДПУ(о) В.Медведчука стати союзниками у відстоюванні соціал-демократичних цінностей. Така позиція цих партій не сприяє консолідації соціал-демократичного руху, розпорошує демократичні сили.

Ще одна група партій репрезентувалася блоком В.Ющенка «Наша Україна», в який увійшли Народний рух України, Український народний рух, партія «Реформи і порядок», Християнсько-народний союз, Солідарність, «Вперед, Україно!», Конгрес українських націоналістів, Республіканська, Християнська, Ліберальна та Молодіжна партії. Члени блоку декларують політичну волю до боротьби за демократичну Україну, за розвиток громадянського суспільства західного типу, становлення середнього бізнесу – важливої засади економіки України.

Вибори 2002 р. до Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування відбулися демократично, шляхом вільного волевиявлення. Цим самим громадяни України ще раз підтвердили перед усім світом своє бажання розв'язувати складні суспільні проблеми легітимним шляхом, вдаючись до демократичних

процедур. 13 і 15 квітня 2002 р. Центральна виборча комісія офіційно оприлюднила результати виборів народних депутатів в одномандатних виборчих округах і у багатомандатному загальнодержавному окрузі.

Із внесених до списку виборців, а це 25 млн. 957 тис. осіб, своїм правом голосу скористалися 25 млн. 909 тис. 407 виборців, що засвідчує те, що в переважній більшості наші громадяни не байдужі до долі своєї країни [12].

Вибори до Верховної Ради України черговий раз зафіксували важливу роль регіональних чинників у забезпеченні підтримки електоратом тих чи інших політичних сил. Такими чинниками, зокрема стали: складна соціально-економічна ситуація, що склалася в більшості регіонів країни, проблема бідності населення, відчутна різниця між ідеологічними уподобаннями виборців західних і східних областей, міра розвинутої регіональної політичної інфраструктури та реальна вага місцевих осередків політичних партій і блоків.

По багатомандатному загальнодержавному виборчому округу із 33 партій і блоків до парламенту, подолавши чотириохвітковий бар'єр, пройшли шість партій і виборчих блоків: блок В. Юценка «Наша Україна» набрав 23,57% голосів виборців і має 70 депутатських мандатів у Верховній Раді, Комуністична партія України відповідно – 19,98% і 59, блок «За єдину Україну!» – 11,77% і 35, блок Ю. Тимошенко – 7,26% і 22, Соціалістична партія України – 6,87% і 20, Соціал-демократична партія України (об'єднана) набрала 6,27% голосів виборців і має 19

депутатських мандатів [12]. За чотириохвітковим бар'єром залишились Соціал-демократична партія України, блок «Єдність», у складі якого перебувала партія «Соціал-демократичний Союз».

На жаль, партії соціал-демократичного спрямування – СДПУ, УСДП, партія «СДС» і після виборів не заявляють про прагнення об'єднати свої сили, що підриває довіру суспільства до їхньої діяльності.

Аналізуючи результати виборів, слід зазначити, що соціал-демократична концепція розвитку громадянського суспільства посіла важливе місце в державі. З одного боку це підтверджується тим, що СДПУ(о) отримала голосів більш як на два відсотка в порівнянні з виборами в 1998 р. Соціал-демократи заявляють про своє прагнення взяти участь у формуванні депутатської більшості в Верховній Раді, саме тому пріоритетами СДПУ(о) в новому парламенті будуть боротьба з бідністю, охорона здоров'я, створення нових робочих місць, глибокі реформи – і в економіці, і в розвитку інститутів державної влади.

З другого боку чітке соціал-демократичне забарвлення мають центристські партії блоку «За єдину Україну!». Розвиток правової, соціальної держави, ринкової економіки, формування громадянського суспільства на засадах загальнолюдських цінностей – основні настанови їхньої діяльності. Всі ці сили посилюють табір соціал-демократії та сприяють утвердженню соціал-демократичних цінностей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кучма Л. Незалежна Україна відбулася остаточно і безповоротно. Виступ Президента України на зборах, присвячених 10-й річниці незалежності України 23 серпня 2001 р. // Урядовий кур'єр. 2001. 28 серпня.
2. Медведчук В. Соціал-демократичний вибір – історичний шанс для України. К., 2000.
3. Конституція України. К., 1996.
4. Закон України «Про вибори депутатів місцевих Рад та сільських, селищних, міських голів» // Голос України. 1998. 24 січня.
5. Кучма Л. Нашим головним завданням є забезпечення стабільності, законності й порядку. Заключний виступ на засіданні Національної ради з узгодження діяльності загальнодержавних органів та місцевого самоврядування // Урядовий кур'єр. 2001. 13 березня.
6. Закон України «Про вибори народних депутатів України» // Урядовий кур'єр. 2001. 2 листопада.
7. Указ Президента України Л. Кучми від 30 жовтня 2001 р. «Про забезпечення реалізації прав громадян, принципів демократичного суспільства, відкритості і прозорості у процесі підготовки та проведення виборів 2002 року» // Урядовий кур'єр. 2001. 1 листопада.
8. Литвин В. Тест на життєздатність України // Урядовий кур'єр. 2002. 17 січня.
9. Передвиборна програма СДПУ(о). К., 2002.
10. Передвиборна програма СДПУ. К., 2002.
11. Литвин В. Виступ на з'їзді політичного блоку «За єдину Україну!». 12 січня 2002 р. Харків. 2002.
12. Наша газета +. 2002. 16 квітня.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ

К. Н. КОЛЕСНИКОВ

КУЛЬТУРА ПЕРВОБЫТНОГО ОБЩЕСТВА

Колесников Константин Николаевич – доцент кафедры государственного права и таможенной политики Академии таможенной службы Украины (Днепропетровск), кандидат исторических наук, заместитель главного редактора альманаха «Грани»

ПЛАН

1. Предыстория человечества: миф, реальность, научная абстракция?
2. Периодизация истории первобытного общества. Проблема антропогенеза.
3. Образ жизни, социально-потестарная организация.
4. Сознание первобытного человека. Ранние формы религии.
5. Развитие первобытного искусства.

1.

Во многих архаичных мифах представление о далекой древности двояко – это либо «золотой век» всеобщего благоденствия (вспомним библейскую притчу о Райском Саде), либо время полуживотного существования человечества на грани вымирания (вспомним греческое сказание о Прометее, выкрывшем огонь у богов для бедствующих людей). Подобная двоякость в видении первобытности сохранилась также во времена интенсивного развития философии и различных наук. Древнегреческий философ Демокрит (V в. до н.э.) представлял себе прошлое современного человечества звероподобным: похожие на животных люди боролись друг с другом за средства к существованию, и эта борьба вывела их из животного состояния. Римский мыслитель Лукреций Кар (I в. до н.э.) в поэме «О природе вещей» рассказал о жизни древнейших людей в пещерах и овладении ими огнем, об объединении людей в стада, использовании в качестве орудий труда палок и веток деревьев, об умении изготавливать инструменты из камня. Кар утверждал, что на смену каменным орудиям пришли медные, на смену медным – железные. В этой последовательности он во многом угадал современную археологическую периодизацию. Спустя столетия много красноречия и таланта потратил французский мыслитель Мишель Монтень (XVI в.) на доказательства существования «добраго дикаря», стоявшего в начале истории. Другой француз – просветитель Жан-Жак Руссо (XVIII в.), не от-

рица простоты быта и нравов первобытного человека, в моральном отношении ставил его на значительно более высокую ступень, нежели своих современников. Подобная идеализация первобытности оказалась очень живучей, вытеснив на какое-то время более рационалистические концепции. Впрочем, как одни, так и другие представления не базировались на проверенных фактах и источниках, будучи лишь плодом фантазий, теоретизирования и философских рассуждений. Только в результате накопления конкретных знаний о первобытном обществе и их обобщении в XIX в. у науки появилась возможность создания более-менее объективной реконструкции «детства и юности» человечества.

2.

В XVIII в. английский мыслитель А. Фергюссон выделил стадии существования обществ охотников-рыболовов и собирателей, не имевших частной собственности, скотоводов, в пастушеском хозяйстве которых она зарождается, и земледельцев, познавших расцвет частной собственности. Т.е. ученый предложил трехчленную периодизацию жизни первобытного общества. Схожие идеи изложили также французы А. Кондорсе и А.Р. Тюрго. Однако именно у Фергюссона встречается дошедшая через Л. Моргана и Ф. Энгельса до современности терминология – **дикость** (охотники и рыболовы), **варварство** (скотоводы), **цивилизация** (земледельцы). В начале XIX в. датский археолог К. Томсен сформулировал «систему трех веков», согласно которой доисторический период разделялся на **каменный**, **бронзовый** и **железный** века, последовательно сменявшие друг друга. Схема постепенно совершенствовалась: добавлялись новые периоды, старые дробились на более мелкие части. Так возникла современная периодизация первобытной истории, в основе которой лежит классификация археологических находок орудий труда по материалу и технике их изготовления.

I. Каменный век.

1. Палеолит (древний каменный век): нижний палеолит – 1,75 млн. лет назад – 70 тыс. лет до н.э.; средний палеолит – 70–38 тыс. лет до н.э.; верхний палеолит – 38–9 тыс. лет до н.э.

2. Мезолит (средний каменный век) – 9–5 тыс. лет до н.э.

3. Неолит (новый каменный век) – 5–3 тыс. лет до н.э.

II. Бронзовый век – 3–2 тыс. лет до н.э.

III. Железный век – нач. 1 тыс. до н.э. – нач. 1 тыс. н.э.

Однако, в целом, данная археологическая периодизация, является весьма условной.

Современный человек (*Homo sapiens*) является далеко не единственным представителем семейства гоминид (*Homo*). Известны более примитивные формы людей, которых большинство ученых причисляет к вымершим предкам человека разумного: **неандерталец** (*Homo neanderthalensis*) и **питекантроп**, или человек прямоходящий (*Homo erectus*). Родоначальником данных видов принято считать **австралопитека** (*Australopithecus*), наиболее примитивное человеческое существо, имевшее объем мозга, как у человекообразных обезьян. Наиболее древние находки его останков происходят из Эфиопии и имеют возраст от 2,5 до 4 млн. лет. Останки **человека современного типа** фиксируются между 40 и 35 тыс. лет до н.э. во времена верхнего палеолита.

Все ответы на вопрос: «В чем скрыта причина прогресса рода *Homo*?» фактически сводятся к двум версиям – направленной эволюции и эволюции спонтанная. Принимая первую версию, мы неминуемо приходим к идее творения свыше, что не требует особых научных доказательств, а лишь религиозной веры. Принимая вторую, перед нами встает новый вопрос о причине стихийного и столь беспрецедентного совершенствования людского типа в естественных условиях. Отвечая на него, некоторые ученые говорят о мутации как о пружине эволюции. Впрочем, сегодняшней науке неизвестен ни один пример позитивных изменений (отклонений), вызванных разнородными мутациями.

Численность человечества началась с 10–20 тыс. особей на территории Африки – вероятной прародине человека. Для неандертальцев реальной представляется цифра в 1 млн. человек ок. 300 тыс. лет назад. В связи с заселением Америки и Австралии человеком в верхнем палеолите численность человечества постепенно увеличивалась и ок. 10 тыс. лет назад достигла 5,3 млн. человек.

Ученые утверждают, что современный человек (*Homo sapiens*) является продуктом не только природной среды, но и собственного общественного развития. Какие же типы обще-

ственных общностей были известны древнейшим людям? Ответить на данный вопрос с привлечением одних лишь археологических данных (раскопки) не представляется возможным, необходимо использование свидетельств зоологии (описания организации сообществ человекообразных обезьян) и этнографических материалов (исследования быта современных «примитивных народов»).

3.

Во времена нижнего палеолита природные условия существенно отличались от современных. Климат большей частью напоминал сегодняшние субтропики. В среднем палеолите около 150 тыс. лет назад отмечается сильное похолодание. Северная и большая часть Центральной Европы покрываются толстым ледниковым щитом. На смену субтропической фауне и флоре приходят холодоустойчивые виды животных и растений, например, шерстистые носороги, бизоны, гигантские олени, мамонты. В период позднего палеолита усовершенствуются орудия труда, ведущее место в хозяйственной деятельности занимает охота, появляется новая отрасль рыболовство. Ведущей формой социального объединения людей (в отличие от раннего периода, в котором преобладало человеческое стадо) становится родовая община. Коренное отличие родовой общины (т.н. клана) от человеческого стада (т.н. прай-общины) состояло в преобладании кровнородственных отношений между членами группы, а также в распространении сугубо социального механизма функционирования коллектива в противоположность ранее господствовавшему биологическому коллективизму первобытных человеческих существ. В позднем палеолите происходит интенсивное заселение средних и даже высоких широт Северного полушария, а также высокогорий. Кроме того человек осваивает Новый Свет (Северную и Южную Америку) и Австралию. Современный ландшафт и климат большей части Европы сформировались на рубеже верхнего палеолита и мезолита, когда около 8300 г. до н.э. закончился период последнего оледенения. В эпоху мезолита происходят кардинальные изменения в производстве орудий труда и оружия: в дополнение к традиционным дубинам, палкам-копалкам, скребкам, проколкам, ручным рубилам, копьям были изобретены лук и стрелы. Также замечаются первые попытки приручения диких животных. Завершающей стадией каменного века стала эпоха неолита (нового камня) – это время грандиозных изменений в экономике: появляются принципиально новые техники обработки камня (напр., шлифование, сверление, изготовление комбинированных орудий), люди постепенно переходят к оседлости, появляются, наконец, новые отрасли хозяйства – скотоводство

и земледелие. Переход человечества от присваивающего хозяйства (собирачество, охота) к производящей экономике в научной литературе (вслед за английским археологом 1930-х гг. Г.Чайлдом) принято называть *неолитической революцией*. Производящее хозяйство впервые возникает в Юго-Западной Азии в 9000–6000 гг. до н.э. Хозяйственное и культурное развитие населения того времени проходило неравномерно. В социальном аспекте господствующим являлся родовой строй, хотя уже намечался переход от позднеродовой к *соседской общине*, в которой господствовала бы общность производственно-потребительских интересов членов коллектива. В данных условиях постепенно увеличивается обеспеченность жизненными ресурсами и связанная с ней оседлость. Прирост населения увеличивается не менее чем в 100 раз. Такой огромный скачок ученые называют *первой демографической революцией*. Новые виды хозяйства позволили повысить плотность населения. Общины ранних земледельцев насчитывали до нескольких сотен, а иногда и до нескольких тысяч человек.

Власть в родовой общине, как и в любом до-государственном, до-политическом обществе (т.н. *потестарная* (от лат. *potestas* – власть) *организация*), не была отделена от всей массы населения. Она носила характер примитивного народоправства (демократии) и не предполагала наличия специального аппарата управленцев-профессионалов. Главой клана считался самый старший по возрасту, однако, если он из-за отсутствия способностей или дряхлости не мог руководить, то существовал обычай неформального лидерства (или двоевластия). В позднеродовой общине происходит выделение хозяйственной, военной и сакральной власти. В тех случаях, когда функции мирного руководителя, полководца и колдуна сосредотачивались в одних руках, власть главаря становилась чрезвычайно могущественной. Исполнение руководящих функций не требовало взимания постоянных налогов и не предполагало каких-либо льгот для руководителей – лишь добровольные дары и пожертвования общинников. Родовая община, оставаясь единственным собственником средств производства (промысловая территория, скот, иногда орудия труда), была также и единой экономической единицей. В условиях разложения первобытнообщинного строя эти функции переходят к патриархальной семье (значительно позже – к парной семье), но еще длительное время даже после возникновения государства собственность на общинную землю оставалась коллективной, не подлежащей отчуждению во вне общины. Поведение членов родовой общины регулировалось сложной системой обычаев (напр., система запретов – табу или система поощрений и позволений), за нарушение которых коллектив

карал отступника порой не менее жестоко, чем позднее государство карало нарушителей норм права. В научной литературе такие обязательные правила поведения, в которых еще не дифференцировались различные нормы социальной регуляции (право, нравственность, этикет и т.п.) принято называть *мононормами*. Данный термин происходит от греческого слова «*monos*» – единый и латинского «*norma*» – правило.

Около V–II тыс. до н.э. различные регионы мира переживали либо **энеолит** (медно-каменный век), либо **век бронзовый**. Характерной особенностью данного периода было создание *крупных племенных союзов* во Колоссальным новшеством этой эпохи был переход ряда племен степных и лесостепных зон планеты к интенсивному кочевому скотоводству, выделившемуся из комплексного земледельческо-скотоводческого хозяйства. Также необходимо отметить постепенное нарастание количества и интенсивности вооруженных конфликтов, что связывают, кроме всего прочего, с неразвитостью торговых отношений. Разбой и грабеж для многих обществ, в особенности кочевых, выполнял дополнительную социально-экономическую функцию, заменяя товарообмен. Грандиозным новшеством эпохи бронзы являлось также освоение технологии плавения металла. Металл (то ли медь, то ли бронза – первый искусственно созданный человеком сплав меди с оловом, реже – мышьяком или сурьмой) являлся редкостью, высоко ценился и передавался по наследству в виде изделий или даже слитков. Длительное время как основной материал для изготовления орудий труда продолжал господствовать камень (сланец, обсидиан, чаще – кремль).

4.

Около столетия **миф** традиционно считается исторически первой формой мышления, сознания и культуры. В первобытном обществе миф представлял собой основной способ познания мира. Для мифологической логики характерны: неспособность человека выделить себя из окружающей природной и социальной среды, нерасчлененность мышления, которое было почти неотделимо от эмоциональной сферы. Для него характерно очеловечивание природы, всеобщая персонификация, метафорическое сопоставление природных, социальных и культурных объектов. **Мифология** – это система представлений о мире, своеобразная модель мира, которая создает образец, пример поведения. В мифе переплетены элементы религии, философии, науки, искусства. Многие мифы (например, мифы о появлении первых людей из разверзшейся земли или из яйца) внешне похожи на фантастические сказки. Главное различие между ними состоит в том, что в

сказки не верят, а в мифы верят. Мифы содержат указания на ход вещей в далекие времена, на поступки культурных героев и отдаленных предков. Мифологическое время, в принципе отличное от реального, это время, когда жили предки, культурные герои и другие мифические существа, события не имели определенной последовательности, а факты могли быть самыми фантастическими. При этом мифологическое время не отделено от настоящего: оно отражено в обычаях, служащих образцами-предписаниями, и воспроизводится в священных обрядах, с помощью которых человек включается в общество.

В минувшем столетии миф рассматривался учеными как дополнение к первобытному ритуалу, как регулятор жизни архаического коллектива, как воплощение особого типа мышления, отличающегося от мышления современного человека, как система символов, рассчитанная на познание мира, как продукт деятельности бессознательного. И, тем не менее, миф до конца так и не был преодолен человеческим сознанием и современной культурой. Он сохраняется ныне ни только в форме легенды, сказания, былины, сказки, пословицы, но и в форме существенных элементов современного мышления, а мифологические образы и переживания укоренены в бессознательных основах человеческой души.

Французский этнолог и философ Л.Леви-Брюль, опираясь на идею «коллективных представлений», передаваемых от поколения к поколению, считал, что мышление древних людей качественно отличается от мышления современного человека. Первобытный ум – это ум дологический: он работает, нарушая или обходя законы формальной логики, он нечувствителен к противоречиям, допускает нарушения закона исключенного третьего, переворачивает причинно-следственные связи. Для дологического мышления характерен принцип сопричастия (парципации), т.е. ирреальной, мистической связи между людьми, животными, растениями, предметами и их частями, между прошедшим, настоящим и будущим. С этим связаны некоторые элементы архаического мировоззрения: представление о цикличности времени, неоднородности пространства, о круговороте рождения и смерти.

Основатель структурной антропологии француз К.Леви-Стросс рассматривал миф как сложно организованную знаковую систему, как особый язык, надстраивающийся над обычной речью. Первобытный человек воспринимал мир как набор противоположностей, требовавших разрешения. Это было вызвано не простой любознательностью, а потребностью в гармонизации восприятия, в преодолении разрыва между человеком и миром. Миф и порождающее его первобытное мышление исследователь

определяет как логический инструмент для разрешения противоречий, для ликвидации или смягчения существующих разрывов в бытии. Например, фундаментальные противоречия между жизнью и смертью, мужским и женским началами, верхом и низом, правым и левым и т.д. в мифе разрешаются при помощи так называемого прогрессирующего посредничества, или медиации. Фундаментальная исходная противоположность заменяется другой, менее резкой, сводя тем самым первичное противоречие к приемлемой для сознания ситуации. Различие между логикой мифа и логикой современного мышления К.Леви-Стросс видит не в принципах мышления, а в том, что берется за основание умозаключения. Этим основанием может оказаться любое свойство предмета, даже такое, которое современному человеку покажется случайным и несущественным.

Первыми свидетельствами религиозных верований являются погребения неандертальцев с заупокойными приношениями. Они впервые появляются в различных регионах мира в среднем палеолите в эпоху мустье (70–32 тыс. лет до н.э.). Все палеолитические захоронения осуществлены в местах непосредственного проживания. Вероятно, погребение покойников в пределах жилья и поселений являлось своеобразным жертвоприношением, которое должно было обеспечить спокойную жизнь родственникам на этом свете, а не настоящим похоронным обрядом (который возник, видимо, не ранее бронзового века). Главной особенностью религиозного миропонимания первобытных людей было то, что они пока не выделяли себя из естественной среды. Промысловая территория, ее животные, растительные и минеральные богатства, действующие на ней стихийные силы, и живущая здесь человеческая группа – все это мыслилось как единое целое, в котором люди были тождественны с природой. Природе приписывались человеческие свойства вплоть до родового устройства, людям – свойства природы вплоть до возможности воспроизвести ее стихийные явления. Это сказалось на всех ранних видах религиозных представлений: тотемизме, анимизме, фетишизме, магии.

Тотемизм – вера в существование тесной связи между сородичами и их тотемом (от индейского слова «от-отем» – «его род»), которым мог быть определенный вид животных, ребе растений, еще реже других предметов или явлений природы. Род носил имя своего тотема, например, кенгуру, волка или лукавицы, и верил, что находится с ним в кровном родстве. **Анимизм** (от лат. anima, animus – душа, дух) – вера в сверхъестественные существа, заключенные в какие-либо тела (души) или действующие самостоятельно (духи). Анимистические верования связаны с одушевлением природы.

Фетишизм (от португальского *feitizo* – талисман, оберег) – вера в сверхъестественные свойства некоторых неодушевленных предметов, например, пещер, камней, деревьев, орудий труда или предметов обихода. Фетишами становились, скажем, спасающая людей пещера, насытившее их после голодовки дерево, добычливое копье и т.д. **Магия** (от греч. *mageia* – колдовство, волшебство) – вера в способность человека особым образом воздействовать на других людей, животных, растения, даже явления природы, а также и сами эти действия. В реликтовом виде подобные магические действия сохранились в культуре многих современных народов. Это, к примеру, воинские танцы, священные и с магией, и с совершенствованием в боевых искусствах, скажем, украинский гопак, восходящий к казачьим временам. Возможно, сходные магические приемы археологически засвидетельствованы частыми знаками ран на позднепалеолитических рисунках и скульптурах животных. Ученые даже указывали на сродство магии с наукой. И магия, и наука отводят второстепенное место вере в сверхъестественное начало и стремятся к изменению окружающего мира путем прямого или опосредованного вмешательства человека в природу. К тому же магия включала в себя массу полезных знаний и рациональных приемов.

Тотемизм и магия, несомненно, являются древнейшими предшественниками религии. Признать исходной формой анимизм невозможно, т.к. представления о нематериальном (или раздвоении материального) предполагают известное развитие абстрактного мышления. Первенство не может также принадлежать фетишизму, поскольку он всегда переплетается с тотемическими, анимистическими и магическими представлениями.

Уже самые ранние виды религии заключали в себе зачатки не только фантастических представлений – веры, но и священнодействий – культовой практики, ритуала. Последнее изначально было доступно всем членам группы, составляя тайну только для чужаков или молодежи, еще не прошедшей инициации (обряд посвящения). С развитием верований и усложнением культа его отправление потребовало определенных знаний, умения, опытности. Начинают появляться профессионалы – ведуны, колдуны, шаманы.

Духовной культуре первобытной эпохи в целом было присуще тесное переплетение познавательной, художественной и культовой деятельности. Восприятие мира носило целостный характер. Так, леча рану, человек обычно обращался и к полезным травам, и к магическим заклинаниям; протыкая копьем изображение животного, он одновременно практиковался в приемах охоты или показывал их молодежи и магически обеспечивал успех предстоя-

щего дела. Ученые видят в этом одно из проявлений первобытной нерасчлененности, синкретизма. Общественное сознание, как и общественное бытие, было еще слишком неразвитым, чтобы дифференцироваться в различные, четко разграниченные сферы, которые возникли позднее, в процессе усложнения человеческой деятельности.

5.

Говорить отдельно о первобытном искусстве так же затруднительно, как и о первобытной религии: в ту далекую эпоху еще не произошло окончательного выделения его в особую сферу человеческой жизни и творчества. Искусство было слито в единый комплекс вместе с религией, производственной практикой, социальным бытием, брачно-семейными и сексуальными отношениями первобытных людей.

Ни для австралопитеков, ни для питекантропов в принципе не возможно обнаружить каких-либо следов художественного или же религиозного творчества. С неандертальцами связывают т.н. «макароны», или «меандры» – группы волнистых линий, прочерченных двумя или тремя пальцами на поверхности глины в пещерах, а также пятна и круги, нанесенные на стены с помощью охры – краски природного происхождения. Ученые истолковывают желтые, оранжевые или красные пятна как обозначения солнца, а «макароны» как имитационно-символическое воспроизведение прочерчин от когтей пещерного медведя, занявшего особое место в сознании человека палеолита. Однако считать подобные проявления творчеством и искусством, нет никаких оснований. Скорее всего, эти находки говорят лишь о зачатках отвлеченного мышления и изобразительной деятельности.

Настоящее духовное пробуждение человека произошло лишь в верхнем палеолите и связано оно с появлением человека современного типа. Одни ученые связывают рождение изобразительного искусства с использованием случайно предоставленных природой возможностей, например, с подправкой резцом или краской напоминающих животных камней, наплывов, пятен на стенах пещер; другие – с постепенным замещением макетом-скульптурой, барельефом, рисунком натуральных останков зверя, которые использовались для имитации охотничьей схватки. К памятникам изобразительного искусства раннепервобытной общины принадлежат пластика, графика и живопись. Таковы, прежде всего, женские фигурки, головы животных, рисунки животных, реже растений и людей. В эпоху ориньякской кремневой индустрии (ок. 40-30 тыс. лет до н.э.) эти изображения все еще были выполнены примитивными одиночными контурами. Но уже в верхнепалеолитической мадленской культуре Запад-

ной Европы (15–10 тыс. лет до н.э.) и в капсийской культуре средиземноморского мезолита (ок. 8 тыс. лет до н.э.) они принимают вид выразительных пещерных фресок и многофигурных композиций охотничьего и бытового характера. С мадленскими и капсийскими сходны наскальные рисунки современных африканских бушменов, с большой реалистичностью и экспрессией изображающие животных, людей, охотничьи и военные сцены, пляски и религиозные церемонии.

Археологически прослеживается и возникновение таких видов искусства, как музыка. В музыке ее инструментальной форме, несомненно, предшествовала вокальная. Музыкальными инструментами были дощечки для отбивания такта, ударные приспособления из двух кусков дерева или натянутого куска кожи и колотушки, простейшие щипковые инструменты, прототипом которых, вероятно, была тетива лука, различные дудки, гуделки, свистелки, трубы, флейты. Танцы были бытовыми и ритуальными, охотничьими и военными, мужскими и женскими и т.п. Как правило, они коллективные и имитационные: это имитация, часто с помощью масок, сцен хозяйственной деятельности, половых отношений и др. О фольклоре – устном народном творчестве – судить можно только по этнографическим данным. Все перечисленные элементы могли соединяться и служить основой для примитивных театрализованных представлений ритуального характера, наиболее полно выражавших эмоционально-познавательную и воспитательную сущность уже самого раннего искусства.

С эпохи неолита происходит переосмысление восприятия пространства и времени. С переходом от бродячего образа жизни к оседлому динамическое (маршрутное, линейное) осознание пространства преобразовалось в статическое (радиальное). Оседлый земледelec стал представлять себе пространственную протяженность в виде концентрических кругов, затухающих к горизонту. Развитие родоплеменной организации породило социально-структурное представление о пространстве. Независимо от реального расстояния более «близким» считалось то селение, где жили более близкие соотродичи или соплеменники. Время по-прежнему воспринималось экологически (согласно биологическим ритмам), но теперь уже в связи с новыми видами хозяйственной деятельности – с мотыженьем земли или уборкой урожая,

выгоном или пригоном скота. В то же время наряду с экологическим представлением о времени большое распространение получило социальное представление, связанное со степенями родства по поколениям или пребыванием в определенной возрастной категории. Появились первые карты – обозначения маршрутов военных или дарообменных («торговых») походов, нанесенные на древесную кору, дерево или кожу. Получила значительное развитие *пиктография* (от лат. *pictura* – картина и греч. *grapho* – пишу), с помощью которой теперь делались довольно сложные «записи». Но, как и прежде, большинство символов рисуночного письма требовали устных пояснений.

В изобразительном искусстве произошел переход от реалистической к условной манере исполнения. Так, если в раннеолитических пещерных росписях Евразии сравнительно легко узнаются изображения людей и животных, то в позднем неолите они часто едва узнаваемы. В общей же массе высеченных на скалах знаков едва ли не преобладают круги, спирали, кресты, полумесяцы, свастики и другие солнечные (солнечные) и лунные символы. Чем же объясняется поворот от реализма палеолита к схематизму неолита? Одни ученые связывают его с изменением материала, например, с переходом от росписи стен пещер к украшению керамики, другие – с развитием абстрактного мышления, третьи – с распространением предписываемой передачи информации, некоторые – с усложнением религиозных представлений, требовавших умышленного отклонения изображений от сходства с земными оригиналами. Существует еще одно мнение, что с переходом от охотничье-рыболовецкого хозяйства к земледелию и скотоводству интерес к зверю стал ослабевать, а интерес к человеку только зарождался.

На смену первобытной эпохе камня пришло время металлов, прежде всего, меди и бронзы. Бронзовый век для одних народов планеты – завершающая стадия первобытнообщинного строя. В нем зародились и созрели все предпосылки для появления сословно-классовых отношений, господствующих на последующих исторических этапах. Для других же – это время расцвета первых цивилизаций – египетской, шумерской, минойской, индской, шанской и пр., затмивших в глазах потомков своим величием сотни тысяч лет первобытной истории человечества.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Алексеев В.П., Першиц А.И. История первобытного общества. М., 1990.
2. Андреев И.П. Происхождение человека и общества. М., 1982.
3. Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. М., 1990.
4. Винокур І.С., Трубочанінов С.В. Давня і середньовічна історія України. К., 1996.
5. Древние цивилизации / С.С.Аверинцев, В.П.Алексеев, В.Г.Арджинба и др.; Ред. Г.Бонгард-Левина. М., 1989.
6. Иорданский В.В. Хаос и гармония. М., 1982.

7. История Европы. Т.1: Древняя Европа. М., 1988.
8. История Украинской ССР в 10 томах. Т.1: Первобытнообщинный строй и зарождение классового общества. Киевская Русь (До 2 пол. XIII в.). К., 1981.
9. Леви-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении. М., 1994.
10. Леви-Стросс К. Структурная антропология. М., 1985.
11. Малиновский Б. Магия, наука и религия // Магический кристалл. Магия глазами ученых и чародеев. М., 1994.
12. Поршнева Б.В. О начале человеческой истории (проблемы палеопсихологии). М., 1974.
13. Симонов П.В., Ершов М.П., Вяземский Ю.П. Происхождение духовности. М., 1989.
14. Словник-довідник з археології / Ред. Н.О. Гаврилук. К., 1996.
15. Современная западная философия: Словарь / Сост. В.С.Малахов, В.П.Филатов М., 1991.
16. Тайлор Э.Б. Первобытная культура. М., 1989.
17. Тейяр де Шарден П. Феномен человека. М., 1987.
18. Фрезер Дж. Золотая ветвь. Исследование магии и религии. М., 1986.
19. Чмихов М.О., Кравченко Н.М., Черняков І.Т. Археологія та стародавня історія України. К., 1992.

НА ГРАНІ

Я. І. ТРІНЧУК

ПАТЕРНАЛІЗМ І САМОАКТИВНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ ТА ПРОБЛЕМА САМОВРЯДУВАННЯ

Трінчук Ярослав Іванович – філолог-літератор, заступник голови Всеукраїнської громадської організації «Демократична дія»

Останнім часом у масмедіа активізувалася розкрутка теми громадянського суспільства. На жаль, в обговоренні проблеми не звучать основні питання. Питання, без яких не можна зрозуміти предмета розмови. Хто є людина? Якою має бути природа влади? Власне, хто і що утворює це суспільство. Адже людина і влада – основні складові будь-якого загалу. Як громадянського та і тоталітарного. Та коли з тоталітарним більш-менш зрозуміло то громадянське суспільство вимагає чітко окреслених правил гри між владою і спільнотою. Це питання є складним, тому для чистоти викладу виходимо винятково з концептуальних засад і не торкаємось сучасної політики. Також не даватимемо жодної оцінки.

Для початку визначимо антропологічні моделі людини – суб'єкта самоврядування.

Аристотель розглядав людину як соціальну істоту (тварину); таку дефініцію дещо модифікував марксизм: людина – продукт суспільних відносин. Категорично не погоджується з цим християнство, бо людина створена за образом і подобою Бога. Як наслідок соціальних і релігійних катаклізмів другої половини другого тисячоліття народилася уява про людину як про вільний індивідуум. Цебто, людина бере відповідальність на себе. Вільний індивідуум став винахідливим, добивався багатства і визнання, відкривав невідомі землі, творив науку і культуру, але також вступав у конкуренцію, яка нерідко переростала у кровопролитні конфлікти. Російська імперія і православ'я породили соборну особистість, людину колективної відповідальності, що у плані солідарної підтримки мало певні переваги. Але за радянський період вона перетворилася на суб'єкт колективної безвідповідальності. Не ЦРУ і не націоналісти є причиною розпаду СРСР. У надрах імперії визрів і окріп вільний індивідуум, якому потрібен простір для діяльності і який не міг миритися з колективною безвідповідальністю. А йому потрібна свобода. Та свобода вона є свободою для всіх. Для добрих, злих, розумних, дурних, чесних і

не зовсім. Як наслідок на слов'янському терені колишнього Союзу зародилися, а також були привнесені ззовні тоталітарні секти, які вивели нову антропологічну модель людини – ніщо, бруд. У цьому контексті стає проблематичним (хоча зрозумілим) твердження Протагора, що людина виступає як міра всіх речей. «Тих, котрі є, що вони є, і тих, яких нема, що їх нема». І хоча універсальна філософема мудрого грека не викликає заперечення, виходячи зі сказаного, ми маємо визнати, що за два з половиною тисячоліття людина трохи таки змінилася. Незмінним залишилось єдине – людину соціально, якщо образно, утворили три чинники: печера, вулиця й театр. Утворили, визначають її політичну орієнтацію, поведінку, смаки і уявлення про місце у світі. А зміст її життя вкладається у три складові – карнавал, полювання і тризна.

Отже, про людину як одиницю складного соціуму дещо зрозуміло. (Ми тут не торкаємось психотипу, національності, культури, орієнтації, менталітету і т.д.) А яка природа влади над цією одиницею, і які між ними стосунки.

Зрозуміло, кожен суб'єкт влади належить до якоїсь антропологічної моделі, незалежно від мотивів входження до влади. Таких мотивів не багато. Для одних влада – це ідеальна можливість робити бізнес. Для інших – можливість реалізувати амбіції, ще іншими керує бажання допомогти розвиткові держави, ну, і є оригінали, котрі потрапляють до влади випадково. Перші діють узгоджено і при підтримці товаро-фінансових корпорацій і мають міцний тил; амбітні задоволені, коли мають успіх у глядача, особливо, як їм надають сцену чи ефір; треті якщо вони грамотні і розумні, йдуть по політичному полі як по лезу ножа – працюють тонко, делікатно, не завжди на телеекрані і не завжди мають міцний тил; останні не є самостійними і їх завжди використовує якесь політичне угруповання.

Таким може бути загальний зріз двох суб'єктів – соціуму і влади. Бажання першого добре жити, бажання другого – жити добре і

спокійно. Що заважає? Неузгодженість механізмів для досягнення бажаного.

У тоталітарному суспільстві (імперії) усе простіше – там регламентовано кожному його місце у соціумі і підказано, яких поглядів повинен дотримуватися кожен, а коли виникають проблеми, їх ховають під гриф «совершенно секретно». (Автор дотримується думки, що імперія це не завжди погано. Але це окрема розмова). У демократичному суспільстві проблеми оголюються. А людина, отримавши свободу, часто не знає, що з собою і з цією свободою робити. (Свобода накладає відповідальність).

Демократія дає відносну свободу. Нею добре уміють користуватися сильні особистості, які, кажучи відверто, не обтяжені якимось принципами. Їм треба більше свободи, більше грошей, більше влади і взагалі всього більше. Але, щоб це «більше» було, його треба зробити. Цебто, посприяти налагодженню виробничих і торговельних процесів, та функціонуванню науки, освіти, культури, медицини тощо. Це справа, скажімо так, важкувата. простіше організувати якісь товаро-фінансові потоки, що не є зрештою, погано, якщо є вільна влада, котра спроможна змусити усіх суб'єктів дотримуватися правил гри та якщо представницька влада ці правила (закони) уже творила. Коли ж у цьому ланцюжку наявна слабка ланка, то твориться несправедливість. І не тому, що є погані і добрі, що є сильні і слабкі, є ділові і не дуже, є активні і виконавці, що знову ж таки, само собою не є ні зле не добре. Воно є. І тут верховна влада може мати позитивний вплив лиш у тому разі, коли вона признає розумних виконавців. Що теж проблематично, бо ми виходимо з того, що людина, є такою, якою вона є.

Але нас цікавлять питання, котрі вирішуються (не вирішуються) на місці. Отже спільнота і місцева влада. Самовияв і само активність громадян та патерналізм влади.

Зазначимо, що самоврядування може бути абсолютною справедливістю. Самоврядуванні змусили розп'ясти Ісуса Христа, вони ж присутили до страти Сократа, убили Езопа, вигнали Аристотеля, спалили садибу Пантелеймона Куліша, можна приводити безліч прикладів, коли самоврядування було реакційним і негуманим. Окрім того, самоврядуванні не здатні замовляти високу культуру, науку, накреслити будь-яку перспективу. Тут не просто доречний, а життєво необхідний патерналізм влади. Не забуваймо, найбільші досягнення людського духу створені на замовлення – творіння шедеврів залежить не тільки від майстра, а й від амбітного, з великими претензіями замовника. Можна спитати, а при чому тут влада? Влада має стати каталізатором процесу. І найпродуктивнішою у цьому плані може бути тільки місцева влада.

Самоврядуванні завжди прагнуть спрощеного буття. Для прикладу: наше місто практич-

но перетворено – як би то м'яко виразитися? – на собачий туалет. Вся собачня міста опрацьовується у парках, на газонах, біля дерев, а взимку і на тротуарах. Коли сходить сніг, то, скажімо, біля дерев, а взимку і на тротуарах. Коли сходить сніг, то, скажімо, по проспекту Пушкіна люди ходять як по мінному полю. (Це наслідки самоврядування). Питання: хто мав би зобов'язати власників собак під час прогулянки зі своїми друзями прибирати за ними? Президент? Верховна Ада? ООН? Мабуть-таки міськрада. Це не складно. Досить вирішити штрафувати за неприбрані фекалії гривень на 100 і ситуація змінилась би. Адже спільнота цим не переймається. Байдуже. От тут то влада мала би проявити силу, волю. Патерналізм. Або: у місті нема туалетів. Є кілька платних. Як наслідок, широко використовуються під'їзди, ліфти і т.д. Але ж цивілізовані народи вирішили це питання просто: зобов'язали власників кафе, їдалень тримати безплатні громадські туалети – і проблема зникла. Будуть заперечення від власників, але тут має проявитися патерналізм. Уже не у вияві сили, а у вияві владою доброї волі, якоїсь підтримки тим закладам, у яких туалети створено і т. д. Сила має бути застосована проти тих, хто чинить опір доброму почи-нню влади.

Останнім часом місто розбудовується. Не так потворно, як раніше – відчувається, що у господарів є гроші. Але щодо наявності якихось архітектурних стильових ознак – то вони начисто відсутні. Еклектика, яка здатна створити місто на десятиліття. Зрозуміло, для вироблення нормального (а можна і гарного) архітектурного простору у влади грошей нема. (У радянський час біля адміністратора готелю – від Куріл до Мурманська – красувалася табличка «Мест нет!»). Навіть, коли у готелі не було жодного поселенця. Якось автор цих рядків запропонував будівникам одного готелю, аби вони на фасаді великими літерами вимурували, щоб навічно «Мест нет». Шкода, не оцінили пропозицію). Так от грошей нема. Але у місті є архітектурний факультет, студенти пишуть курсові роботи, дипломні. Чому б їх не використати у проекти забудови (розбудови, реставрації) міста.

У тоталітарному суспільстві, щоб добре жити, треба добре працювати. І влада дбала про виробництво. У вільному цього замало. Зроблену продукцію треба ще продати. У вільному суспільстві про виробництво дбають зацікавлені у прибутку і заробітках – суб'єкти виробництва. А влада тут має виступати як талановитий менеджер, друг, товариш і брат інвесторів, покупців, кредиторів. Мали б бути задіяні усі механізми, щоб до міста, як до Мекки правовірні, з'їжджалися усі багаті світу. І їм отим багачам, показувати не тільки промислову продукцію, а й книжки, картини своїх майстрів, виконавців високої музичної класики. Варто нага-

дати одну річ – більшість видатних творів світового мистецтва зроблено на замовлення. Навіть на замовлення радянської влади було створено чимало шедеврів. (Одна справа замовлення художньої продукції, інша – контроль над творчістю). Не обов'язково владі замовляти шедеври – хоча можливо, – але заохочувати багатців замовляти твори, будити у них амбіції, творити моду на художні цінності влада могла б. І, як показує світовий досвід, така політика окупується сторицею. Причому готівкою.

До речі, про інвестиції. В Угорщині приблизно 10 млн. населення, а інвестицій туди пішло понад 20 млрд. доларів, поляків трохи більше сорока мільйонів – інвестицій 86 млрд. доларів, до нас в Україну, на наші неповні 5 млн. – менше 4 млрд. Є над чим подумати.

Одна з болючих проблем влади і суспільства – це бездомні діти, бомжі і жебраки. Треба відразу погодитися, що сама влада, без допомоги спільноти, цю проблему не вирішить який міг би бути варіант. Скажімо, якась благодійна організація, за допомогою міліції бере на себе долю бездомних дітей. Ця організація шукає сім'ї, котрі за певну винагороду беруть на виховання дітей. На виховання, а не на усиновлення. Організація контролює, щоб дотримувались умови договору. Зрозуміло, грошей нема. Але є різні фонди, організації, що зацікавлені у здійсненні саме такої програми. Тут без підтримки влади не обійтися. Підтримавши такий проєкт, влада отримала б надзвичайно високі дивіденди. І не тільки моральні.

Якщо образно, то влада і активна частина суспільства нагадують диригента і оркестр. Оркестри завжди чинять опір диригентові, йому завжди треба долати їх внутрішній супротив. Талановитий диригент робить це без душевних травм. А вже коли йому вдається «приборкати» оркестр, змусити його підкоритися своїй волі, ми всі – оркестранти також – насолоджуємося прекрасною музикою.

Безліч політичних партій, громадських об'єднань, на жаль, не є ще тими одиницями суспільства, котрі змогли б розмовляти з владою на рівні. Сказати владі: ми не хочемо, щоб наші сквери, двори, алеї були туалетами для собак; ми не хочемо дивитися на багато убогі особняки, де відсутній будь-який смак і які не прикрашають місто, а спотворюють його; ми не хочемо, щоб у нашому місті були безробітні, жебраки, бездомні; ми думаємо, що треба зробити так то і так то. Слухайся, влада, а то посваримось. А раз нема організації, яка могла б не тільки вимагати від влади зробити те то, а зап-

ропонувати їй проєкт, механізми його здійснення, то нарікати на владу нема сенсу. Якщо у громадян є проблеми, а вони не знають, як їх вирішити, то влада вирішувати буде на свій смак. Навіть, якщо це не подобається громадянам.

Влада не заохочує організацію сильних партій і громадських об'єднань. Бо вони рано чи пізно перетворюються на опозицію. А це якщо не загроза то, у крайньому разі, зайвий головний біль. Та суспільство гарантованих можливостей сама влада без допомоги сильних громадських об'єднань не побудує. Навіть не може розв'язати прості питання. А вона повинна би зробити все, аби розкріпачити продуктивні сили суспільства. Навіть, коли їй, владі, це не до смаку. Бо громадянське суспільство – це не обов'язково гармонія між владою і громадою. Можуть (і повинні) бути конфлікти. Але конфлікти творять. Конфлікти, у яких суб'єкти не принижені, не зневажені, а у яких вирішуються життєдайні проблеми. Якраз у таких конфліктах विकристалізуюватиметься громадянське суспільство, у якому всі будуть жити добре, а влада добре й спокійно. І матиме високий авторитет. (Слово імідж не завжди треба використовувати. В українській мові для цього є слова: обличчя, авторитет, престиж, лице, вага, вплив).

Як зразок конструктивної само активності приводимо простий життєвий випадок. В одному західноукраїнському селі колись сталася пригода. Якийсь там чоловік похвалявся, що був десь там з однією жінкою... Жінка подала до суду. До свого, сільського. Це брехня, каже поговір. Суд – а то поважні сільські вуйки – почав розглядати справу. Чоловік каже так, жінка каже – ні. Тут сам Потебенько заплутався б. Тільки не наші. Наші порадилися трішки і присудили: чоловікові тридцять палиць. Мотивація: якщо був, щоб не базікав. Зрозуміло, вирок виконано тут же. При радісному схваленні «потерпілої». Але найцікавіше далі. Жінці тридцять різок. Екзекуцію має виконати її чоловік вдома. Мотивація: про всяк випадок. Можна не сумніватися, чоловік постарався вже на славу. Оскарження не поступало. Як наслідок – всі задоволені збереглася сім'я, жіноча честь, вдоволені жага помсти у чоловіка, його амбіція, а хвалька проучено. Мудро? Мудро. Думається, як було б справедливо, якби нашу владу, ще коли вона ходить в кандидатах... (можна й при інаугурації) так... про всяк випадок.. Але привселюдно.

Цю пропозицію просимо розглядати як один з виявів само активності громадян.

РЕЦЕНЗІЇ

Д. В. АРХІРЕЙСЬКИЙ

РОЗДУМИ ПРО ВІТЧИЗНЯНУ І НЕВІТЧИЗНЯНУ КУЛЬТУРУ

Архірейський Дмитро Володимирович – викладач кафедри соціально-політичних дисциплін Академії митної служби України, кандидат історичних наук

Будь-який інтелектуальний продукт потребує обов'язкового та, з огляду на рівень його якості, перманентного осмислення. Навчальний посібник «Украинская и зарубежная культура / Под ред. А.В.Михайлюка. – Дн-вск: НметАУ, 2002. – 232 с.», виданий цього року Національною металургійною академією України під редакцією кандидата історичних наук О.Михайлюка, безперечно є високоякісним інтелектуальним продуктом. Більш того, за своїм змістовним навантаженням та рівнем виконання він явно не відповідає жанрові науково-методичної літератури, бо скоріше за все має науково-дослідний характер, тобто по суті є науковою монографією.

У цьому, на мій погляд, одночасно криються як сильні, так і слабкі сторони посібника. З одного боку, його появу напевно можна розглядати як подію у науковому житті, принаймні, Дніпропетровська, адже праці з подібної проблематики і подібного рівня виконання з'являються тут не так вже і часто. З іншого боку, невідповідність статусу (монографія, а не посібник) дещо розмиває, нівелює функціональне призначення цієї праці. З одного боку, розробивши власну, оригінальну концепцію курсу української та зарубіжної культури, автори посібника наблизили студентів до найкращих, найсучасніших стандартів та досягнень світової і вітчизняної культурології, з іншого, власноруч ускладнили процес засвоєння студентами цієї концепції. Матеріал дуже насичений інформацією, термінологією, вимагає глибоких знань відповідної наукової літератури (до речі, з цілої низки гуманітарних дисциплін), що робить нелегким завдання його викладання студентам негуманітарних спеціальностей. Дрібний шрифт, яким набрано текст посібника, також не сприяє легкому засвоєнню матеріалу.

За своєю формою посібник є курсом лекцій з вітчизняної і зарубіжної культурології. Очевидно, що автори ретельно попрацювали над розробкою структури та змісту курсу. Принаймні, деякі теми попередньо побачили світ на сто-

рінках наукових періодичних видань, зокрема, альманаху «Грані» [2; 4; 5]. Посібник у цілому логічно структурований. Лекції поділено на три основні частини: теорія культури як такої, історія і теорія світової культури та вітчизняної. Можливо, такий поділ більш чіткіше треба було б показати власно у змісті посібника, і тоді четверту, так би мовити, «замасковану» частину не складала б лекція №10 «Культура России XIV – начала XX века». Адже посібник якось не дає точних уявлень, до якої – зарубіжної чи вітчизняної – слід відносити культуру Росії.

Щодо концептуальності посібника, то хотілося б проаналізувати саме останню частину, присвячену культурі України та Росії.

Теми 8 і 9 – «Культура древней Руси» та «Украинская культура XIV-XVIII вв.» – особливих заперечень не викликають. Аналіз літератури, яку автори використали для розробки власних концепцій, показує, що вони точно розібралися в «інтелектуальній кон'юктурі», чітко встановили для себе хто є хто серед знавців даних проблем і вибрали, як своїх попередників, на мій погляд, найавторитетніших і найкращих з-поміж них. Матеріал цих лекцій подається у вигляді співставлення різних точок зору, наукових концепцій (наприклад, щодо прийняття Руссю християнства (с. 153, 154 указаного посібника), що додатково має стимулювати самостійне вивчення студентами відповідної наукової літератури. Щоправда, з деяких дискусійних питань, як на мене, можна і треба було залучити додаткову, не менш важливу літературу. Зокрема, дещо традиційно-хрестоматійними виглядають уявлення авторів лекції про «поганські» вірування давніх слов'ян (с. 150, 151). Врахування поглядів відомого українського культуролога В.Скуратівського на цю проблему [9] не завадило б для повноти авторської концепції, як і дослідження В.Колесовим світоглядних засад духовного життя давніх русичів [6] тощо. Втім, зрозуміло, важко обійняти неосяжне у межах невеличкого навчального посібника.

Деякі зауважень стосуються теми 11 – «Украинская культура XIX – начала XX века». Говорячи про науково-обрунтовану періодизацію розвитку української культури означеного часу і посилюючись при цьому, зокрема, на П.Магочія (с. 206), слід було, на мою думку, чітко зафіксувати відмінність у періодизації українського національного відродження в Наддніпрянській Україні, що в лекції власне відзначається, і в Західній [7], чого немає. Більш критично, напевно, треба було підійти до аналізу періодизації українського «національного відродження» взагалі, запропонованої Г.Касьяновим (с. 209).

Характеризуючи романтизм, як чинник формування української національної ідеї, автори лекції констатують, що «интеллигенты-романтики поклонялись и служили не реальному народу, а его идеализированному образу, ими же созданному» (с. 206, 207). Хотілося б запитати, як розкривається логічний зміст поняття «реальний народ» і яким чином «интеллигенты-романтики» можуть служити чи не служити чи то народові, чи то його образіві? Якщо малось на увазі, що «интеллигенты-романтики» нічого не робили для престолюду практично, то це у принципі викликає сумнів. Тим більш, що в наступному параграфі автори самі й заперечують власну тезу (с. 208, 210).

Вражаючи мало приділено уваги діяльності Кирило-Мефодіївського товариства (с. 109, 210). Згадавши М.Костомарова, Т.Шевченка, В.Антоновича серед основних діячів «україно-фільського руху», автори лекції, на жаль, незаслужено «забули» про П.Куліша.

Розглядаючи у розвиткові українського національного відродження третьої чверті XIX ст. роль громад, автори чомусь не згадали про Санкт-Петербурзьку громаду, активними діячами якої були амністовані кирило-мефодіївці. Натомість стверджують, що «первая громада возникла в Киеве в 1859 г.» (с. 210).

Виникає сумнів щодо визначення «україно-фільського руху Центральної і Східної України» 1860-х років як визвольного (с. 211). «Визвольного» у політичному сенсі? Тоді це суперечить періодизації українського національного відродження, розробленій П.Магочієм, згідно з якою політичний етап починається лише з 1900 р. [7], з чим у принципі автори погоджуються (с. 206). Також не проаналізовано об'єктивне значення Валуєвського (1863) та Емського (1876) царських указів у справі розвитку українського питання.

На мій погляд, більш детально і чітко слід було розглянути роль українських істориків у розвиткові національного відродження. На жаль, аналіз наукового внеску таких істориків, як О.Бодянський, І.Срезневський, П.Куліш, М.Максимович, М.Іванишев та ін., залишився поза межами даної лекції.

Також надто лаконічно було висвітлено тенденції й особливості розвитку української літератури та мистецтва. Романтизм, реалізм, модернізм та інші літературні напрями хоча й були означені, але при тому фактично не було згадано жодного українського письменника XIX – початку XX ст. Нічого не було сказано й про значення у формування модерної української нації національного театру, живопису.

Більше критичних зауважень викликає тема 10 «Культура России XIV – начала XX века».

Насамперед, як уже зазначалося, відсутнє обґрунтування цієї теми. Російську культуру, як імперську, наднаціональну, звичайно, можна і треба розглядати як загальний контекст розвитку української, тобто вітчизняної, культури. Однак, у певні періоди історії та на певній території таким контекстом були польська, австрійська, меншою мірою угорська і турецька культури, але так детально вони чомусь у посібнику не висвітлюються. Культура кримськотатарського народу, творця держави у межах території сучасної України, взагалі залишилась поза увагою шановних колег.

Ця лекція починається дуже характерно, з параграфа «Особенности русской культуры. Россия и Запад». Така мислена конструкція певною мірою видає авторську заангажованість. Російську культуру пропонується по суті розглядати не як складову світової, а як результат культурного протистояння Московії-Росії та Заходу. З цього параграфа починається розвінчування «міфу про Захід», яке закінчується в останньому абзаці посібника.

Тому не дивує категорична форма висновків, зокрема, про те, що у XVIII-XIX ст., тобто у «післяпетровський період», «дистанция между культурой дворянства и других сословий в России возникла не изнутри, ее создало усвоение западной культуры» (с. 196), а до цього ніби «все сословия принадлежали к единой культуре, власть и народ «разговаривали на одном языке» (с. 192), адже Московська держава являла собою «селянське царство». М.Бердяєв та М.Драгоманов, на яких у цьому питанні посиляються автори лекції, звичайно, авторитетні мислителі, однак «наскрізне оселянення і селянськість» усього московського люду, що нібито й породило однорідність російської культури, річ сумнівна. Якось важко уявити Івана III чи Івана Грозного селянами за духом і свідомістю. Дійсно, Московія-Росія не знала ані бюргерської, ані лицарської культур, зате поліцейсько-бюрократична, безперечний спадок ординщини, була обов'язковою складовою державно-суспільного життя.

До речі, автори лекції, дещо традиційно стверджуючи, що «более активное вхождение России в европейское цивилизационное пространство» почалось саме з часу правління Петра I (с. 195), чомусь не враховують факт існу-

вання двох культурних «Заходів», поділених за релігійною ознакою, – протестантського та католицького. Повз увагою авторів залишився факт активного впливу на Московію європейсько-католицької культури, який розпочався задовго до Петра I, орієнтованого на протестантські стандарти, фактично ще з рубежу XVI–XVII ст. Також треба було звернути увагу на те, що й українська культура, яка сама до цього формувалася під впливом польсько-латинської, з другої половини XVII ст. для московсько-російської стала культурою-транслятором. Щоправда, у лекції «Украинская культура XIV–XVIII веков» про це говориться (с. 180, 181), однак відповідний коментар при висвітленні російської культури XVII–XVIII ст. зайвим бути не може.

Студіюючи лекцію з культури Росії, раптом ловиш себе на думці, що авторами доволі не чітко розводяться поняття «культура російського народу» і «культура Російської імперії». З одного боку, ці поняття в реальному житті, звичайно, в чомусь співпадають і перетинаються, але, з іншого, вони не можуть бути абсолютно тотожними. Намагання заідеологізованих теоретиків їх отожднювати лише призведе до практичних непорозумінь і парадоксів. Сучасна історія Росії це переконливо підтверджує. Судячи з усього, автори лекції розглядають культуру Росії як уніфіковану культуру імперії, певною мірою ігноруючи національні, релігійні тощо особливості локальних (у межах імперії) культур (субкультур), що завжди, протягом усього існування Російської імперії (1721–1917), робило неможливим повну уніфікацію імперської надкультури.

У цьому контексті виникають зауваження щодо деяких положень лекції.

Зокрема, автори зазначають, що «одним из результатов начатых Петром реформ стало возникновение интеллигенции. Само понятие «интеллигенция» возникло в 60-е гг. XIX в. в России и отсюда распространилось по всему миру... Российская интеллигенция... явление в истории единственное и неповторимое» тощо (с. 198, 199). Можна погодитись і з тим, що «возникновение (русской) интеллигенции стало следствием модернизации, продуктом западных влияний, результатом столкновения двух культур, двух типов цивилизации» (хоча, якщо розуміти інтелігента як інтелектуала, то, думається, що інтелектуальний потенціал будь-якої країни визначається, насамперед, внутрішніми чинниками), і з тим, що «интеллигент – это по-европейски образованный человек в стране, которая в своей основе осталась невестеризованной», однак не зрозуміло, чи вся імперська, загальноросійська, чи лише саме національно-російська інтелігенція мається тут на увазі. Судячи з усього, перша. Тоді логічно виходить, що українсько-наддніпрянська інтелігенція – явище похідне від російської інтелі-

генції, тобто загальноросійських культурних процесів, що відбувалися в межах імперії під впливом вестернізації.

Проте не можна таким чином ігнорувати власних, тобто незалежних від російських впливів, витоків і чинників української культури цього періоду. Зокрема, Н.Яковенко досліджуючи середньовічну українську еліту, знаходить підстави стверджувати, що наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. (тобто задовго до входження України до складу Московсько-Російської держави) в Україні зародилась «специфічна соціальна група, засобом існування для якої стала розумова праця, не пов'язана з конфесійною сферою. Тобто саме в канцелярсько-юридичному середовищі... виникає підрунтя для виникнення (української) світської інтелігенції (чи протоінтелігенції, за визначенням тієї ж Н.Яковенко)» [10, 234].

Утім, можливо, що проблему формування саме української інтелігенції більш чітко і повно треба було висвітлити у відповідних лекціях з української культури (теми 9 та 11).

Також певний сумнів викликає аналіз становища і культури селянства Росії у другій половині XIX – на початку XX ст. Знов таки не зрозуміло, розглядають автори суто російське селянство, чи одночасно й селян інших національностей. Але у будь-якому випадку тут є суттєві протиріччя. Селянство Російської імперії ніколи не було однорідною масою. Зрештою, хіба схожим було становище селян росіян, естонців, українців, грузинів та фінів? Якщо ж авторів цікавить селянство лише корінної Росії, то чому тоді вони відступають від принципу висвітлення загальноімперської культури?

Як би там не було, ті характеристики селянства, які пропонуються в даній лекції (с. 201, 202), лише частково притаманні, на мій погляд, українським селянам. Особливо не можна перебільшувати значення в житті українського селянства кінця XIX – початку XX ст. такого соціального інституту як община. До речі, один з авторів лекції, О.Михайлюк, погоджувався з цим в окремій своїй праці, фактично відмовившись, однак, від детального аналізу ролі саме української громади як «соціального мікрокосмосу» і зосередивши всю увагу на російській общині [8, 105].

Однак, у цілому ж важко не погодитись з основними авторськими характеристиками світогляду, моралі, психології, норм поведінки, способу життя російського селянства післяреформеного-дореволюційного часу.

Надто перебільшенням сприймається висновок про те, що «модернизация в России (під впливом Заходу. – Авт.) внесла диссонанс в традиционную систему представлений о мире, добре и зле, чести и справедливости, которая складывалась веками. Любые кардинальные реформы (маються на увазі реформи Олександрів)

дра II. –Авт.) ведуть к разрушенію традиционного уклада жизни, следовательно, разрушают и социально-психологические стереотипы, без которых общество существовать не может. Когда духовным ценностям традиционных культур наносит удар современная цивилизация, люди теряют смысл своей жизни, их социальная организация распадается, а сами они морально разлагаются» (с. 202). Як видно, пояснюючи злам традиційних стереотипів під впливом буржуазних реформ 60-70-х рр. XIX ст., автори стереотипно же, в ортодоксально-консервативному слов'янофільському дусі, ставляться до цивілізаційного впливу Заходу. Тут тобі нищення і традиційної моралі (ніби на зміну їй прийшла суцільна аморальність), і «духовних цінностей традиційної культури» (під цінностями, що, розуміється кріпацтво, явний рудимент у другій половині XIX ст.?). Отже, для Росії прозахідна модернізація, вестернізація – це апокаліпсис?

Найбільше претензій до останньої лекції «Отечественная культура советского периода». Вже назва теми відбиває бажання автора висвітлити як природу «радянського взагалі», так і «радянського українського» в контексті розвитку культурних процесів. Важко зрозуміти, який зміст вкладено тут в поняття «вітчизняна».

Викликає подив загальне датування радянського періоду: 1917 –середина 1980-х років (с. 214). Чому не до 1991 р.?

Досить оригінально і, разом з тим, однобоко пояснюється природа радянського тоталітаризму (те, що це явище мало прямиий вплив на формування і розвиток радянської культури, – факт безперечний, тому його аналіз в межах лекції є доречним). Автор лекції О.Михайлюк, пропонує розглядати «становление тоталитаризма как реакцию общественного организма на процессы социокультурного распада». Мовляв, «общество устало от революции и войны, нуждалось в порядке, сильной власти. Новая власть **должна была принять** (виділено мною. – Авт.) крайние требования масс...» Отже, за вимогою мас «приходит удвоение репрессивных господствующих структур при участии в них народа» (с. 215). І, таким чином, «должен был возникнуть новый общественный идеал, своего рода миф, который объединял бы в себе и вековые мечты о справедливости, равенстве, и сугубо утилитарные стремления, идеалы свободы, и идеалы сильной государственности» (с. 215-216).

Цікаво, якби колишня комуністична партноменклатура свого часу винайшла б подібне філософсько-культурологічне пояснення природи свого режиму, вона ретельно утаємничувала б відповідні архівні матеріали, переслідувала б тих, хто знав і не приховував правду, зважилась би на відверті дискусії з цього приводу? Як на мене, ось так, без врахування агресивної суті самого більшовизму, пояснювати

природу радянського тоталітаризму щонайменше неаб'єктивно.

Очевидно, що в розбудові радянського народу брала участь маса народу, але пов'язувати всіх круговою порукою із злочинним, антинародним по суті режимом все ж таки не слід. Треба вміти відрізнати жертву від злочинця. Можливо, наприкінці існування СРСР радянську культуру і можна розглядати як культуру більшості населення, однак слід враховувати, що ті, хто відчував її природно чужою для себе, ретельно витискувались владою в маргінальні зони життя, або взагалі випроводжувались на той світ. Крім того, немає жодних підстав уважати, що радянська культура зароджувалася як природне явище. Вона завжди була політично-ідеологічним продуктом, причому, як правило, невисокої якості, і наприкінці правління компартії цей продукт, як і інші товари «народногосподарського» виробництва, став нормою лише за умов суцільного товарного дефіциту. Радянську культуру сприймати як традиційну можна лише дуже умовно.

Автором лекції в цілому не ставиться під сумнів факт неприродності більшовизму на українському ґрунті. Тобто більшовизм в Україні розглядається ним саме як український більшовизм, явище і в культурному сенсі природне для українців; імпорнтний характер російського більшовизму в Україні просто не помічається. Така інтерпретація є, принаймні, дискусійною.

Не зрозумілим за змістом є поєднання перших двох слів у понятті «крестьянская анархическая утопия всеобщей коммуны» (мова, імовірно, йде про селянство часів революції. – Авт.). Чи то селяни були анархістами, чи анархісти – переважно селянами по суті та за походженням, але у будь-якому випадку таке поєднання виглядає надто механічним, неприродним. Можливо, далися взнаки стереотипні погляди на махновський «анархістський» рух?

Певні сумніви викликають деякі характеристики радянського ладу. Зокрема, стверджується, що «в результате революции, ликвидировавшей классы частных собственников, в России (чому не в СРСР? – Авт.) исчезли феодальные и капиталистические отношения. Была разрушена основа люмпенской ментальности – ressentiment (чувство зависти, ущербности) бедного к богатому. В СССР устранялись главные источники массовых страданий и страхов – бедность, безработица, бездомность, голод, преступность, межнациональное насилие и т.п.» (с. 220). Таке враження, що подібний категоричний висновок робиться безпосередньо за матеріалами з'їздів КПРС і не інакше. Хіба сучасне, багато в чому люмпенізоване суспільство, не є результатом «селекційної» діяльності радянсько-комуністичної держави? Якщо в СРСР не існувало, як стверджує автор, почуття заздрості «бідного до багатого», то, немає сум-

ніву, щодо номенклатурних безмежних привілеїв радянський простолод мав свою і досить однозначну думку. Деякі дослідники впевнені, що партноменклатура сама по собі оформилась як клас власників-експлуататорів [3, 173-266]. Те, що в СРСР не тільки не ліквідували «головні джерела масових страждань і страху», але й добре працювали, аби вони, джерела, не «пересихали», – факт, який, на мене, не потребує доведень. Три голодомори з багатотисячними і мільйонними жертвами, постійні (від 1917 і до середини 80-х років) політичні переслідування, ураження в громадянських правах, що автоматично позбавляло людей і престижного місця роботи, і можливості отримати вищу освіту, інколи житла тощо, перманентна кримінальна злочинність, яка посилювалася корупцією, правовими та економічними зловживаннями політичних еліт, депортації за національною ознакою (характерне вирішення національних проблем в умовах радянського ладу) – все це аж ніяк не робило СРСР «імперією добра».

Сумнівною є теза й про те, що «отсутствие собственников, тотальная зависимость от государства, коллективизм – все это способствовало сохранению относительного единства общества» (с. 220). По-перше, власники в СРСР були, хоч вони і не вважалися приватними. «Власність КПРС» і зараз є дуже популярним поняттям. Було кому і чим володіти й розпоряджатися за часів «народної влади». По-друге, навряд чи «радянське суспільство» навіть відносно було чимось єдиним. Ілюзія. Єдиною спільнотою, виходячи з реальних умов утримання, можна вважати, скажімо, і тих, хто перебуває за ґратами. Але навряд чи вони мріють залишатися такою «єдністю» і після повалення ґрат. Населення Радянського Союзу об'єднувалося зверху волею вищого керівництва, а не знизу – масовою («тотальною», за визначенням автора) вірою у радянські міфи.

Логічним завершенням авторських роздумів про природу радянського є тлумачення поняття «тоталітаризму»: «...Вполне правомерно использование относительно периода 30-50-х гг. термина «тоталитаризм», в основе которого латинское слово totalitas –цельность, когда он действительно отвечал реальному состоянию советского общества, – абстрагируясь от методов его достижения» (с. 220). На мій погляд, зміст поняття «тоталітаризм» розкривається якраз через методи досягнення подібної цілісності суспільства, і тут шановний колега дарма намагається від них абстрагуватися. Адже мова йде не про культурну цільність, не кажучи вже про національну, певною мірою соціальну, а політичну. Єдиним суб'єктом політики в СРСР, як відомо, була партноменклатура, точніше ЦК КПРС, населенню ж залишалось роль об'єкта політики. Термін «тоталітаризм» є скоріше політичним (політологічним),

отже, насамперед, через аналіз політики його і слід розкривати.

Не зрозумілий також логічний зміст таких «культурологічних» термінів, що вживаються в лекції, як «практический социализм», «реальный социализм», «реальный коммунизм» (с. 221). Відсутні жодні пояснення, аналіз понять. Вони є тотожними чи відмінними? Що означає вислів «достижение реального коммунизма»? Можна привітати філософське пояснення автором суті колективізму як такого, але навіщо займатися апологетикою колективізму радянського (с. 221), явища багато в чому штучного? Напевно для того, щоб зменшити негативне навантаження терміну «тоталітаризм». Тому не викликають подиву, зокрема, і такі твердження: «Распространение грамотности, формирование новой интеллектуальной и политической элиты, строительство индустриальной базы усилили социальную мобильность и вызвали энтузиазм у той части общества, которая раньше была отделена. Поэтому нельзя говорить, что советский режим держался исключительно на насилии, он имел поддержку снизу. Эта возможность подниматься в верхи общества в гораздо большей степени делала жизнь радостнее и интереснее, чем идеи всеобщего равенства, в которые мало кто верил» (с. 221).

Без наукового аналізу стратифікації і динаміки розвитку радянського суспільства такі висновки є, щонайменше, голосливими. Дуже просте пояснення, мовляв, революція-переможниця відкрила трудящим двері у світле майбутнє, експлуатовані ж були найбільшою соціальною категорією, отже, щасливою і радісною стала більшість населення. Це ми вже читали у радянських підручниках з історії. У дійсності ж, багато хто з «обділених» до революції довгий час животів і в СРСР, за винятком хіба партноменклатури «робітничо-селянського походження» [1, 240-241]. Про якесь матеріальне покращення життя основної маси населення можна говорити, починаючи лише з 60-х років. Утім, це об'єктивний показник світових процесів, а не лише «закономірний результат» діяльності правлячої компартії. Зрештою, як довго показники розвитку економіки СРСР можна було порівнювати з даними дореволюційного 1913 р.?

Винятковість державного насилля над суспільством ніхто із дослідників радянського тоталітаризму ніколи і не підкреслював. Обов'язково звертали увагу на аморальність і цинізм партійно-державної ідеології, що розбещувала людську свідомість, зомбувала людей, виготовляючи для потреб держави і номенклатури нових Павликів Морозових, які дійсно абсолютно добровільно, радісно і з ентузіазмом виконували волю партії.

Можливість же піднятися «в верхи общества» у перше десятиріччя існування СРСР частогусто реалізувалася за рахунок проведення

масових репресій і чисток партійних і державних установ. Життя під постійним пресом, можливо, і є цікавим, але навряд чи радісним. У часи ж Л.Брежнєва номенклатура стала по суті кастою, до якої доступ простому радянському смертному був у край обмежений [3, 161-165].

Не можна обійти увагою й авторську тезу про те, що саме завдяки «системі ідеологічного виховання», створеної у міжвоєнний період і направленої «на подавлення личности и возвеличивание коллектива, формирование человека нового типа», «достаточно большое число людей были приведены в такое состояние, какое требовалось обстоятельствами» (с. 221). Ця думка відповідала б дійсності за умов заміни слова «обстоятельства» словосполученням «руководство коммунистической партии», інакше треба просити автора розтлумачити зміст першого. Висновок про те, що «Отечественная война была самой показательной проверкой эффективности системы идейного воспитания тех лет», у цьому контексті видається, щонайменше, блюзнірським, не кажучи вже про невідповідність дійсності. Виходить, що лише «радянська людина», фактично зомбі, а не людина взагалі, була здатна на героїзм, терпіння та силу духу, а «системи ідейного виховання» інших воюючих країн виявились неефективними. При цьому ігноруються численні факти проявлення нелояльності до влади компартії з боку радянських громадян.

Досить некритично розкриваючи природу радянського, ігноруючи відомі історичні факти, автор лекції, таким чином, заклав багатотиріч у власні висновки. Доволі об'єктивна теза, вміщена на с. 222, дає підставу вважати, що подібна авторська позиція є цілком свідомою. Зокрема, він визнає, що «одной из важнейших специфических особенностей советского образа жизни было расхождение между реальной жизнью населения и официальными, публично признаваемыми нормами. Люди привыкли жить двойной жизнью: официальной и частной (скоріше підпільною. – Авт.). Двойственность жизни проявлялась в искусстве, системе образования, быту и т.п.»...

І останнє. Як зазначалося вище, у темах «Культура России XIV –начала XX века» і «Отечественная культура Советского периода» чітко помітне бажання авторів розвінчати так звані «міф про Захід». Російську культуру пропонується розглядати саме в контексті культурного протистояння Росії та Заходу (с. 187-190). Доводиться, що прозахідна модернізація (сучасна цивілізація) руйнує старі духовні цінності (традиційне суспільство), причому ці процеси подаються явно у негативному вигляді (с. 202).

Апогей аналізу цієї надтеми міститься у завершених останньої лекції і посібника в цілому. Зокрема, О.Михайлюк зазначає, що «проблема «Украина между Западом и Востоком» в после-

дние время становится все более популярной. «Европейский выбор» ставит перед Украиной ряд проблем. Возможно ли становление украинской идентичности в контексте диалектического «снятия» дилеммы «Восток-Запад» через их синтез?.. Это зависит от того, что будет собой представлять украинская культура – копирование западных образцов с привнесением этнографического элемента, замешанным на национализме и русофобии, или действительно самобытной и впитывающей в себя лучшие достижения человечества» (с. 230). Чудовий матеріал для практичних вправ із формальної логіки.

По-перше, автор здійснює підміну понять. Під «Сходом» нам фактично пропонується поняття «Росія», і, отже, вибір України між «Заходом» і «Сходом» зводиться до вибору між «Заходом» і «Росією». Причому, говорячи про культурний вибір, автор свідомо чи ні не згадує про вибір політичний, що, як, показують події останнього десятиріччя, не є простим, елементарним процесом.

По-друге, дуже цікавим виглядає авторське уявлення про можливість української культури збагатитися сучасними західними науково-технічними та культурними досягненнями («взірцями»). Українська культура, мовляв, може лише жалюгідно копіювати, розбавляючи це власною старомодною етнографією та печерним націоналізмом, який фактично ототожнюється тут з русофобією.

Розміщуючи Україну в системі координат «Схід-Захід», автор, тим самим, прив'язує її до споконвічних політико-культурних рефлексій Росії. Фактично пропонується розглядати культуру України не як самобутнє явище, а як щось похідне від російської культури. До речі, з огляду на те, що автор саме в контексті протиставлення Заходу і Росії пропонує робити вибір між «західними взірцями» та «кращими досягненнями людства», можна зробити висновок, що під останніми розуміється якраз російська культура.

Завершуючи лекцію фактичним закликком розвінчувати «міф про Захід», автор пропонує дивитися на світ кризь призму «міфу про Схід (тобто Росію)», демонструючи тим самим факт «асиміляції» власної свідомості [7] (до речі, можливо саме тому посібник написаний російською мовою). На жаль, дія «міфу про Схід» полегшується культурними блуканнями українця як такого. Сучасний українець по суті є продуктом, витвором двох культур –традиційної української та радянської, яка за життя трьох-чотирьох поколінь також встигла стати для основної маси населення країни традиційною, «нормальною». Українець не знає і, напевно, не замислюється, хто він, «самобутній українець» чи «радянська людина». Скоріше він є і тим, і іншим, і пропорційність цієї суміші залежить від

географічних факторів (наскільки певний регіон України віддалений чи наближений до Росії та як довго перебував у складі Російської імперії та СРСР). Тому не дивно, що одна й та сама людина святкує і українські традиційні, і радянські свята, включно із Днем Радянської (Червоної) армії, не дивлячись на те, що остання була фактично окупаційною в 1918-1921 рр. у Наддніпрянській і в 1939-1941 та 1941-1945 рр. у Західній Україні.

Через довготривале ототожнювання у масовій свідомості понять «СРСР» та «Росія» пересічний українець зберігає в душі певну культурну (а то і політичну) лояльність до Росії (так званий принцип подвійної лояльності). Але такий стан навряд чи можна вважати природним, нормальним. Вітчизняні історики, втім, уже мають певні успіхи у вивченні «подвійної лояльності» в рамках дослідження українського національного відродження XIX – початку XX ст.

Чому б не застосувати цей досвід, аналізуючи українське суспільство, українську культуру і радянського часу, і сьогодення?

До речі, розвінчуючи «міф про Захід», автор, тим не менш, демонструє свої цілком європоцентристські уявлення про генезу і розвиток вітчизняної культури.

Таким чином, остання лекція, на мій погляд, перебуває в певній дисгармонії з попередніми темами посібника. Вона містить достатньо багато суб'єктивних моментів, що таки нівелює її наукову, а отже, й методичну цінність.

Однак, це жодним чином не ставить під сумнів фаховий рівень і якість праці в цілому. Численні питання і зауваження, викликані при знайомстві з даним посібником, можна розцінювати як визнання його актуальності, оригінальності, нестандартності мислення його авторів. Інтелектуальний продукт якраз і має викликати роздуми.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Архирейський Д. «Звільнити партію від замаскованого ворога...» // Відроджена пам'ять: Книга нарисів. – Дн-вськ: Наук.-редакц. центр обл. редколегії по підготовці й виданню темат. серії книг «Реабілітовані історієк», 1999.
2. Вершина В.А., Михайлюк А.В. Матеріали к курсу «Украинская и зарубежная культура». Культура Античного мира // Грані. – 2002. – №1 (21). – С.139-155.
3. Восленский М.С. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. – М.: Сов. Россия, МП «Октябрь», 1991.
4. Колесников К.Н. Матеріали к курсу «Украинская и зарубежная культура». Исторические условия и особенности украинской культуры в XIV-XVIII веках // Грані. – 2002. – №2 (22). – С.132-142.
5. Колесников К.Н. Матеріали к лекционному курсу «История Украины». Тема 1.2. Происхождение и расселение славян. Возникновение Киевской Руси // Грані. – 2000. – №1. – С.130-141.
6. Колесов В.В. Мир человека в слове Древней Руси. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1986.
7. Магоцій П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // УІЖ. – 1991. – №3. – С. 97-107.
8. Михайлюк О.В. Про деякі особливості взаємин радянської влади і українського селянства в революційний період (1917 – середина 20-х рр.) // Наукові праці істор. фак-ту Запорізького держ. ун-ту. Вип. XIII. – Запоріжжя: Прем'єр, 2001. – С.102-124.
9. Скуратівський В. Русалії. – К.: Довіра, 1996.
10. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: (Волинь і Центральна Україна). – К.: Наук. думка, 1993.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

В. Б. ОКОРОКОВ, А. В. МИХАЙЛЮК

III МЕЖДУНАРОДНАЯ НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ «О ПРИРОДЕ СМЕХА»

ОДЕССА, 1-2 апреля 2002 г.

Окорок Витор Брониславович – докторант кафедры философии Днепропетровского национального университета, кандидат философских наук

Михайлюк Александр Владимирович – доцент кафедры истории и краеведения Национальной металлургической академии Украины, кандидат исторических наук

1-2 апреля 2002 г. в Одессе в рамках фестиваля «Юморина-2002» под эгидой общества «Одесская гуманитарная традиция» состоялась III международная междисциплинарная научно-теоретическая конференция «О природе смеха». На конференции было три секции: «Философия и смех», «Смех в контексте культуры», «Комическое в искусстве». В их работе приняли участие исследователи из Одессы, Черкасс, Киева, Екатеринбурга (Россия), Халле-Виттенберга (Германия), Днепропетровска, Минска (Белоруссия), Сум, Львова, Луганска, Востона (США), Чернигова, Винницы. Достаточно уже просто назвать участников конференции и разработанную в докладах проблематику, чтобы уяснить разнообразие подходов и стилей.

В этом году конференция особенно удалась. И дело не только в теплом приеме и особой духовной атмосфере, дело, прежде всего, в том, что конференция стала обретать черты состоявшегося форума «смеха». Все более проясняется то, что, несмотря на привязку этого события к юморине, «проблема смеха» имеет в философском измерении самостоятельную коннотацию, свою собственную силу. И, несмотря на часто предвзятое и скептическое отношение многих «посвященных и непосвященных» в тайны этого явления, оно имеет самостоятельное значение. Кто бы мог предположить, что за простым по виду названием «Естественный смех», скрывается целая гамма страстей о судьбе Сокра-

та? Авторы этого доклада А. Богачев и М. Снежная стремились показать гротескную разницу между естественной иронией Сократа и комической его интерпретацией в сочинениях Аристофана, который попытался вывести комический персонаж (в духе Эзопа). Доклад представителя феноменологического направления В. Кебуладзе был посвящен проблеме аутентичности феноменологического направления философской ситуации начала XX в., согласно которой элементы феноменологического анализа были свойственны также и писательской среде, например, немецкому писателю Г. Гессе, который в смеховой панораме действительности независимо от Гуссерля использует феноменологическую методологию. Особый колорит конференции придало присутствие на ней немецкого философа Мирко Вишке. Его доклад об антропологии смеха у Плесснера и Адорно вызвал широкую дискуссию по проблеме глубинных интенций смеха и мышления у Адорно. С присутствием немецкой философии активностью он задал высокую планку прочтения философских текстов и докладов, придав конференции глубокий академический смысл.

Конференция обретает популярность, соответствующую ее международному статусу. Остается пожелать организаторам, чтобы традиция проведения конференции «О природе смеха» в Одессе продолжалась. Где же еще можно всерьез поговорить о смехе как не в Одессе 1 апреля?

ABSTRACTS

EDUCATION AND SOCIETY

Kudelya P.O. Regionalization of the High School as the One of the Ways of Reforming of the Education's System

FROM HISTORY OF DNIETROPETROVSK

Ivanenko V.V., Golub A.I. The Liquidation of Democratic Opposition. (The Political Persecutions of Mensheviks in Katerynoslav Province at the Beginning of 1920th Years)

The article touches upon the important problem of Bolshevik political dictatorship in Ukraine: a persecution of members of Menshevik's party in Katerynoslav Province at the beginning of 1920th years.

Svitlenko S.I. Ukrainian Populists in Katerynoslav Province: Ivan Manzura

This article deals with the questions of the history of the Ukrainian national-democratic movement in Katerynoslav Province in the second part of the XIX-th century. The article highlights the life and activity of Ivan Manzura in Ukrainian ethnography, folk-lore and literature.

Chentsov V.V., Ellinov I.M. Intelligentsia and Power. From History of Political Repression 1920-1950 Years on Dniepropetrovsk's Region (continuation, beginning № 2 (10) 2000 Year)

Polivets N.S. Ekaterinoslav, Spring-Autumn 1917 Year: Interlacing of the Powers and the Struggle of the Political Forces

HISTORY

Abramova V.V. Barbarian Diplomacy of Hellenistic Epoch

Parhomenko V.A. Military Forces of P.Skoropadsky's Hetmanat and Directory UNR on Herson's Region in 1918-1919 Years

Lebedeva G.O. The Ukrainian Central Rada and the Russian Mensheviks and Esers.

The activity of the socialist parties of Russia in Ukraine in 1917, the Mensheviks and Esers' attitude to the Ukrainian statehood during the period of the Central Rada and their influence on the political life in Ukraine on discussed.

Anisimov K. To the Question about Monotony and Signs of Difference of Ukrainian Army in the Period of the National Revolution 1917-1920 Years. Military Forces of Ukrainian State

Malatsay I.V. Creation of the Liberal-Publicity Trend of Slovakian National Movement

PHILOSOPHY

Pronyakin V.I. The Culture in a Modern World: Main Marks and Qualities

This outline is presented the description of the main points of modern culture development. The interrelations between culture and civilization, structure and dynamic tendencies of culture, its place in a social communicative system are considered. The character of Post-Modern as a culture paradigm of modernity has been elucidated.

Korh O.M. The Principle of Individualization in the Philosophy of Ukrainian Community Abroad

Lartsev V.S. Cultural Reflection in Anthropogenesis

Kramar P.P. Freedom and Responsibility of Human in Creative Activity

Freedom of choosing aims and ways of their achievement comes as a spiritual base of creative activity as original and novative. Freedom choice puts on personality a higher responsibility for his deeds. Responsibility could be described as a subjective form of necessity. That is why appears a need to investigate contradictory correlation between freedom and responsibility (necessity) in human creative activity.

Konoh M.S. The Idea of Justice in Point of View of Social Philosophy and Philosophy of Right

Bojko M.P. Cultural and Historical Conditions of Forming of Views of the Members of Kiril-Mefodiy Fellowship (scientific-methodical aspect)

Romanenko M.I. Philosophy of XVIII-XIX Centuries and Classical Paradigm of Education

In the paper is studying influencing of the social practice, philosophical ideas and pedagogy of XVIII-XIX centuries on forming classic paradigm of education.

Shevtsov S.V. The Problem of Education in the Western Philosophy of XVIII-XX centuries

This article brightens up the main aspects of thinking of education in Western philosophy of XVIII-XX centuries: a) education as the problem of justification of mind (classical idealism and romanticism); b) scientific-philosophical and hermeneutic-existential understanding of education (neokantian, phenomenology and fundamental ontology, philosophical anthropology, hermeneutics); c) education in the context of power's strategy (postmodernism).

SOCIOLOGY

Borinshtein E.R. Indexes of the National Character

National character – is one of the basic components of person's structure. But scientists began to investigate the phenomenon of National character, it's peculiarity only last time. Many indexes of the National character, which will take an important place in society, haven't learned yet. Now, in the period of social-cultural transformation, such indexes like habits, social and ethnic-stereotypes, symbolic and situation's self-manifest take a very important place in the life not only our country, but in Ukrainian society.

Mihajlova N.A. The Activity Paradigm in Study of the Structural Modification of Modern Ukrainian Society

Activity paradigm is one of the most adequate approach in the analysis of the social structure changers in post soviet societies. Its lets us not only to make conception of transformation, which take place in our country, but to explain and make prognosis concerning subsequent social order. Because activity paradigm investigate actors potential, whose operations define the motion of social transformation.

Mahmadaminova G.A. Operationalization of Category «Minors» in the Frame of Sociological Discourse

The use of the given category in sociology of childhood and youth is well grounded in this article. It is offered split age massif of category «Minors» into smaller age groups.

Myagkih V.B. Spiritual Health of Urban Youth: the Experience of Sociological Measuring

In the article highlights the urgent issue of the healthy lifestyle formation among young people, defines the concept of health, describes the results of research the spiritual health of youth, who are living in Dnepropetrovsk. The survey shows, that, in general, the health status of youth adequately reflects today's situation in spiritual sphere of Ukrainian society and determines further perspectives for its development.

Ivanova K.A. Concerning the Arise of Problems of Inter-Cultural Communication

The present article discusses aspects of study of value features of inter-cultural communication, determines the question of choosing of concept of communication presuming constructive communication between people of different nationalities.

The author underlines that the problem of inter-cultural relations is transferred today into the plane of inter-cultural and inter-civilization relations which brings to life a whole new complex of issues presuming the use of conceptually new approaches namely, solving the problems of inter-cultural and cross-cultural communication, problems of «cultural shock» and its positive consequences.

POLITICAL SCIENCES

Gugin O.M. Political Marketing and Its Instruments

The article is devoted to the characteristics of political marketing. On the base of analysis of foreign researches there are definitions of the object of marketing and the structure of its methods interaction given.

Glushkova L.V. Social-Democratic Conception of Development of the Civil Society as the Composed Part of the Ideological Struggle in Electoral Process of 2002 Year

The article analyses principles of ideology of social-democratic and centristical forces in the course of electoral process of 2002. Analyzing the results of electoral company, the conclusion about further affirmation of social-democratic values in the Ukrainian Society can be made.

HELPING TO TEACHER

Kolesnikov K.N. Materials to the Course «Ukrainian and Foreign Culture».
The Culture of Primitive Society

ON THE EDGE

Trinchuck J.I. Paternalism, Self-Activity of Popular and the Problem of Self-Government

REVIEW

Arhireysky D.V. Meditation about Native and Non-Native Culture

CHRONICLE OF SCIENCE LIFE

Okorokov V.B., Mikhajliuk A.V. I?I International Scientific Theoretical Conference «About Nature of Laugh», Odessa, 1-2 April 2002

